

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK
1950

FRA
NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK
1950

GYLDENDALSKE BOGHANDEL - NORDISK
FORLAG - KØBENHAVN - 1950

PRINTED IN DENMARK
GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KØBENHAVN

I HENGIVENHED OG TAKNEMMELIGHED

TILEGNET

NATIONALMUSEETS FHV. DIREKTØR

DR. M. MACKEPRANG

TIL 80-ÅRS DAGEN

DEN 28. DECEMBER 1949

INDHOLD

	Side
POUL NØRLUND: Ole Worms olifant	1
NIELS BREITENSTEIN: En nyerhvervet Kimon-dekadrachme	11
OTTO NORN: Dronning Dorotheas altertavle på Sønderborg slot	17
CHR. AXEL JENSEN: Claus Gabriel. Slotssnedker på Frederiksborg	23
H. C. BRØHOLM: Et sønderjydske gravfund fra den ældre bronzealder.....	28
P. J. RIIS: Minder om en oldtidens storhandelsby	33
GEORG GALSTER: Nogle middelalderlige hængesmykker	43
TH. MATHIASSEN: Nye synspunkter i dansk stenalderforskning. Et tilbageblik	49
K. FRIIS JOHANSEN: Græske vaser og græsk handel	63
KAJ BIRKET-SMITH: Nye fremskridt inden for eskimoforskningen.....	81
JOHANNES BRØNDSTED: Nordens første bebyggelse	101
AAGE ROUSSELL: Et tympanon fra Vor Frue kirke i København og Peder Resen..	113
TAGE E. CHRISTIANSEN: Sønder Kirkeby-reliefferne	117
ELNA MØLLER: Om danske lektorier	129
C. G. SCHULTZ: En rundkirke i Roskilde	139
EGMONT LIND: En folkelig billedprædikant fra sidste fjerdedel af 1400-tallet	148
ERIK MOLTKE: Julskovkorset	153
AXEL STEENSBERG: En brudebænk fra Aggersborg kirke	158
ELLEN ANDERSEN: Brudens hovedtøj	163
KAI ULDALL: Benhus og benkiste	169
VICTOR HERMANSEN: Christiørn den Førstes højde	175
HARALD LANGBERG: Tronstolene på Christiansborg	181

På omslaget: Kalkmaleri fra Aastrup kirke. Djævelen får ris.

På titelbladet: Kimon-dekadrachme, forstørret.

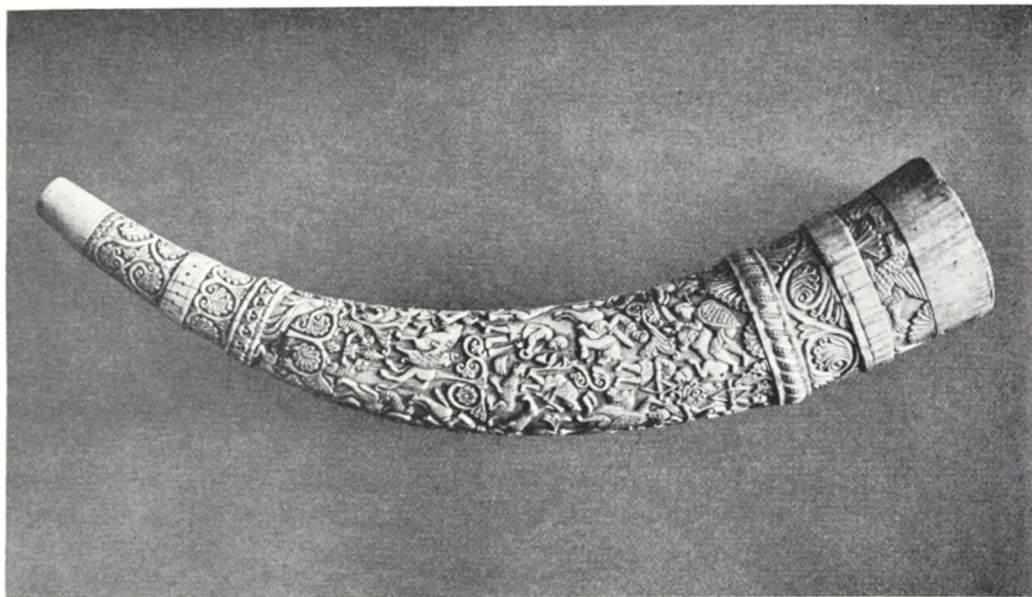

Fig. 1. Ole Worms olifant. Foto Lennart Larsen, 1949.

OLE WORMS OLIFANT

Af POUL NØRLUND

NÅR gamle medarbejdere fra Nationalmuseet på direktør Mackeprangs 80-års dag vil hædre ham med et storhefte af den museumsårbog, som han i sin tid grundlagde, må det være berettiget at indlede med en ransagning indenfor den ældste, danske museumsbestand, som han selv i så høj grad har beskæftiget sig med. Hans første forgænger som museumsleder var lægen Ole Worm, hvis museum vandt verdensry og regnedes for Københavns største seværdighed på Christian IV's tid. Og nogle af Ole Worms bedste erhvervelser hævder sig stadig som hovedstykker i Nationalmuseet.

Et af de mærkeligste iblandt dem er et blæsehorn af elfenben, en såkaldt olifant, som han i 1650 fik til gave af kong Frederik III. Han offentliggjorde selv omhyggeligt dette interessante stykke. Det afbildedes og fik en lang latinsk beskrivelse i hans store, beundringsværdige museums katalog, *Museum Wormianum*, der udkom året efter hans død hos Elzevir i Leiden (1655). Men siden er der ikke ofret mange linjer på det.

Det taler dog i høj grad til fantasien. Besunget, som middelalderens olifanter er blevet i den franske heltedigtning, svæver der en egenartet mystik om dem. Det var unægtelig et voldsomt påfund at udhule elefantens hårde og vægtige tand til et blæsehorn, og det var forbeholdt de mægtigste riddere at råde over et så kostbart instrument, når der skulde blæses signal under kamp eller på jagt. Her skal kun mindes om det berømteste af alle olifant-horn, hvis ejer var den navnkundigste af alle oldkvadenes helte.

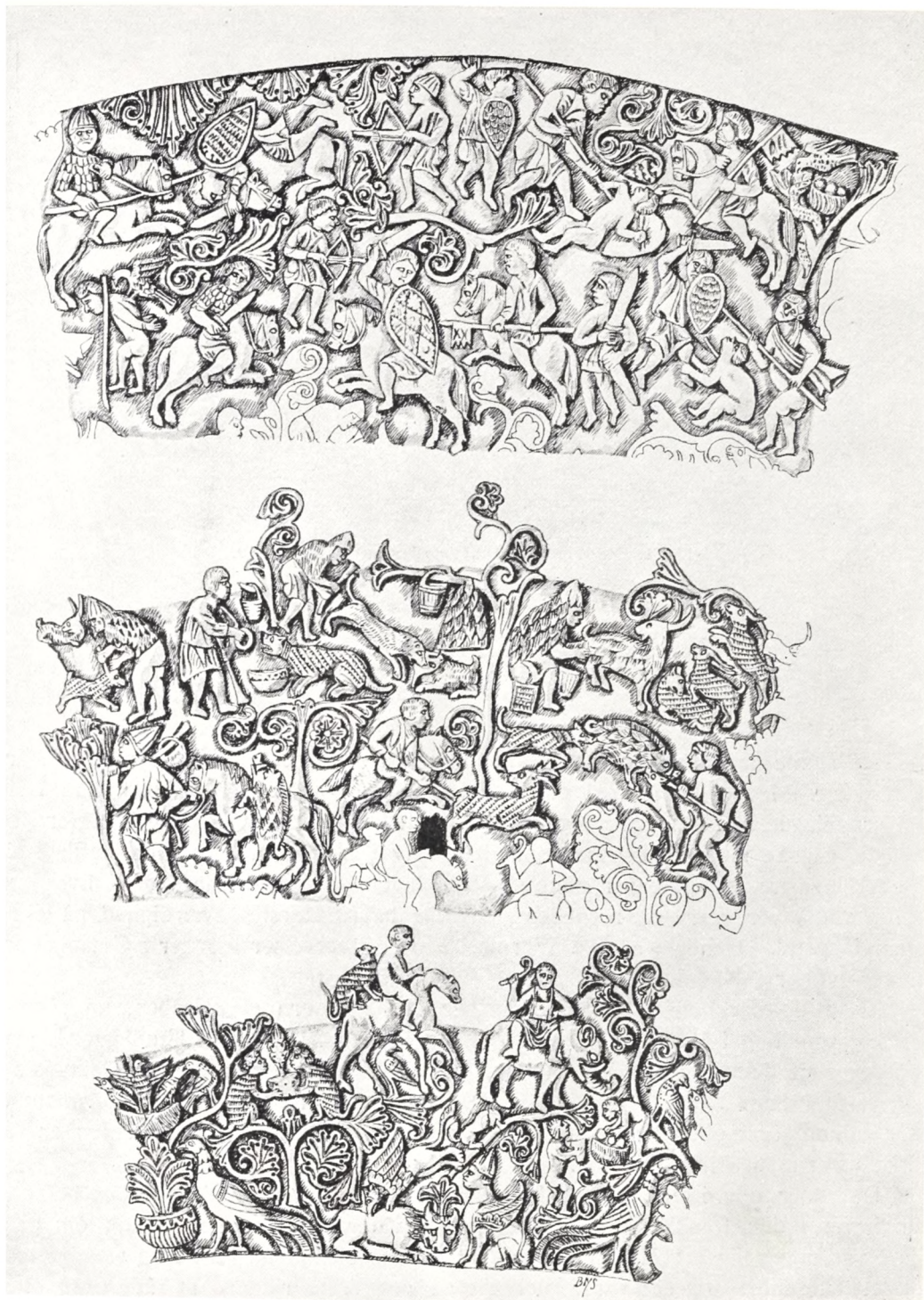

Fig. 2. Udfoldning af hornets figurbilleder. Toucheret tegning af fru Bodil Slomann, 1933.

Fig. 3. Detalje af hornets indre krumning. Foto S. Bengtsson, 1933.

Roland, Karl den Stores søstersøn, ejer sværdet Dyrendal og hornet Olifant. Da han skal dække frankerhærens tilbagemarch gennem Pyrenæerne, og hans lille styrke svigefuldt overfalder i Roncevauxdalen af saracenerne (baskere var det egentlig, ifølge den historiske tradition), blæser han til sidst i den yderste nød i Olifant for at kalde hovedhæren tilbage. Han blæser så hårdt, hedder det i Rolandskvadet, at hans tinding brister, og blodet står ham ud af munden. Det høres også tyve mil bort af kejser Karl, som vender om, men for sent. Roland var faldet. Hans sidste bedrift var at knuse hovedet på en af saracenerne med sin olifant, som selv blev sprængt derved.

Det kan ikke være tilfældigt, at af de op imod halvhundrede olifanter, som endnu eksisterer, tilhører de fleste heltekvadenes tid, 10., 11. og 12. årh., eller, for at være helt korrekt, tiden mellem 900 og 1250. Mange olifanter har sikkert været med i kampene med saracenerne i Spanien og Det hellige Land, — men vel at mærke på begge sider. Nogle af de ældste er netop forfærdigede af saracenerne, hvad vi nedenfor kommer tilbage til.

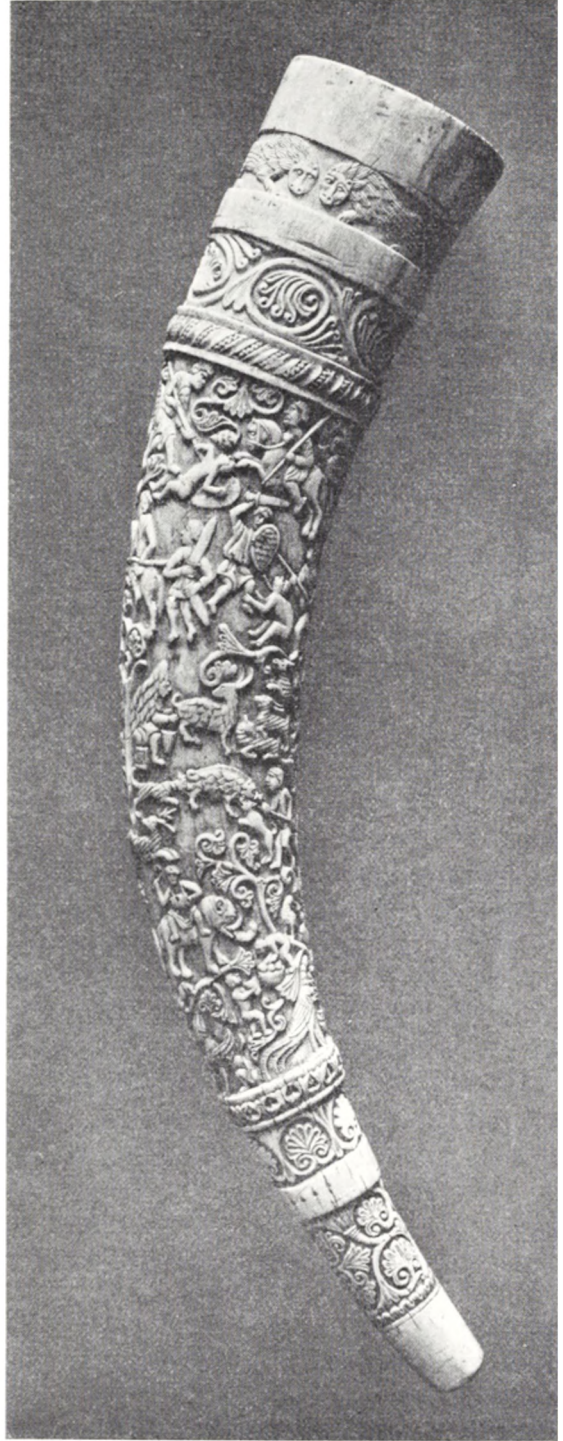
Ole Worms olifant bærer dog ikke præg af at have været ude i kamptummel. Den har ingen skrammer. Et vist slid ses på de mest fremtrædende partier af de to sideflader. Det kan være fremkommet ved, at olifanten har hængt og dinglet på ryggen af en ridder eller en herold. Men det kan ligeså godt skyldes slid mod en væg eller en hylde.

En anden ting, der fortjener nogen opmærksomhed, er, at olifanten åbenbart ikke er leveret færdigmonteret fra værkstedet. Den skulde bæres i en lænke over skulderen, og til at fastgøre denne lænke er der mellem udskæringerne udsparet to glatte bæltter, næstøverst og næstnederst, hvorpå det var meningen at brugeren skulde lade fæste metalringe til bæreoaskener. På færdigmonterede elfenbenshorn er disse glatte bæltter altid forsænkede, hvad der også er hensigtsmæssigst. Men det har den danske bruger ikke forstået. Det glatte bælte nærmest spidsen har, i sin ufærdige skikkelse, båret et beslag, fæstet med stifter, og er ganske blankslidt, fordi beslaget åbenbart ikke har siddet helt fast. Det øvre bælte står derimod rått og ufærdigt og har aldrig båret noget beslag. Derimod har man noget brutalt, men dog — det må anerkendes — med en vis hensyntagen til de udskårne figurer, boret et hul dybt ind i hornet på den nedre del af dets udvendige krumning, omtrent i retning mod hornets spids og uden at gennembyrde dets væg; hullet ses på fig. 4 A og skyldes formodentlig en „museums-mæssig“ montering i senere tid. Det synes uforstandigt at fastgøre en bærelænke udelukkende i hornets lette ende, hvis det virkelig skulde bringes med i kampen eller på jagten, og det har nok kun været brugt til at hænges op på et søm.

Det er derfor sandsynligt, at denne olifant straks eller meget tidligt er blevet gemt hen som et kostbart klenodie, og vi kan ikke være i tvivl om, hvad det er, der har reddet den op til vore dage. Vi ved om adskillige af de bevarede olifanter, at de er kommet fra kirkelige skatkamre, hvor de især har været benyttet som relikviebeholdere. Relikvierne selv var jo endnu større kostbarheder end både guld og elfenben, og man holdt af at gemme dem i noget, der var dyrebart, uanset om det havde kirkelig karakter. Vi ved, at Vilhelm Erobreren testamenterede et sådant elfenbenshorn til katedralen i Rochester, og vi må tro, at Frederik III har

A

B

Fig. 4. To sider af hornet. Foto Lennart Larsen, 1949. Dets fulde længde er 60 cm, langs den ydre krumning 64 cm.

hentet den danske olifant, som han skænkede Ole Worm, i en af vore domkirker. Det kan her nævnes, at olifanter ligesom andre horn også er blevet anvendt symbolsk ved overdragelsen af landejendomme istedetfor et egentlig overdragelsesdokument, særlig i England (tenure horn). Det berømte „Ulfshorn“, en olifant, der endnu den dag idag opbevares i katedralen i York, skal således være skænket denne kirke af den danske høvding Ulf til vidnesbyrd om, at han testamenterede den sine landejendomme.

Ole Worms horn hører til de rigest udsmykkede af samtlige kendte olifanter. Der er nok andre, der har en elegantere dekoration, men der er få, som har så indholdsrige og underholdende billeder. Det er et helt væld af figurer, som findes på det, og der foregår en masse. Det almindeligste er, at figurerne på disse olifanter ligesom på guldhornene er ordnede i striber eller bæltter, men her er eet stort, sammenhængende parti, der optager omkring halvdelen af hornets overflade, dækket med et virvar af figurer. Det ses bedst på fig. 2, en toucheret tegning af den udfoldede flade, udført af fru Bodil Slomann. En krummet keglestubs overflade lader sig ikke med fuld korrekthed udfolde i et plan, og vi har derfor valgt at skære den i stykker i tre brede bæltter, men det er angivet, hvordan de skal passes ind i hinanden.

Helt forneden, nærmest den spidse ende, møder vi straks et velkendt klassisk motiv, to imod hinanden vendte påfugle omkring en fonte-lignende vase, hvorfra vinranker gror op (fig. 3), og disse ranker kan i brudstykker følges op igennem hele billedfladen, hvor de dels udfylder tomme pletter, dels tages i brug i fremstillingerne. Modsat påfuglene ses nogle dyr af orientalsk herkomst, en siddende sphinx med spids hue, og en tyr, på hvis ryg en grif kaster sig ned. I grenene er anbragt forskellige mindre væsener, en redefuld skrigende fugleunger som makes af de gamle, to langhalede aber som mellem sig holder en blomstervase eller lignende, og to klatrende, nøgne drenge, som samler æg i en fuglerede. Over dem ser man to store og vægtige dyr: en elefant bærer på sin ryg en mand, som med en krum stav tærsker løs på den og har en lille tønde hængende om halsen, medens en dromedar rides af en nøgen mand, bag hvem der sidder en abe eller et rovdyr, måske en jagtleopard. Måske er den nøgne en neger; det er højst sandsynligt, at hornet har haft farver.

Det synes ikke muligt at finde nogen sammenhæng mellem disse forskelligartede motiver. Men længere oppe bliver der mere system i fremstillingerne. Først følger en stribe med jagtscener, hvor man særlig lægger mærke til jægeren, som har læsset det fældede vildsvin på sin hest og trækker den hjem ved tøjlen; sin madkurv bærer han på en stok over skulderen. En anden vildsvinejæger er nøgen, som så mange af hornets figurer.

Den følgende stribe viser hyrdescener. Vi er mellem et hyrdefolk, som lever i et barsk klima, har gedehold og bærer store langhårede skindhætter af et snit, som vi kender det fra vore egne mosefund (Nordisk Kultur, XV: B, Dragt, fig. 40). En hættekledt hyrde maler en ged, mens små gedekid springer legende rundt og er så kåde, at en anden hyrde må tage et af dem ved hornene. Højt til vejrs, så dyrene ikke kan nå dem, er der i grenene ophængt spande og også en skindhætte. En hund (hvis det ikke er en ulv, som Ole Worm mener) skam-

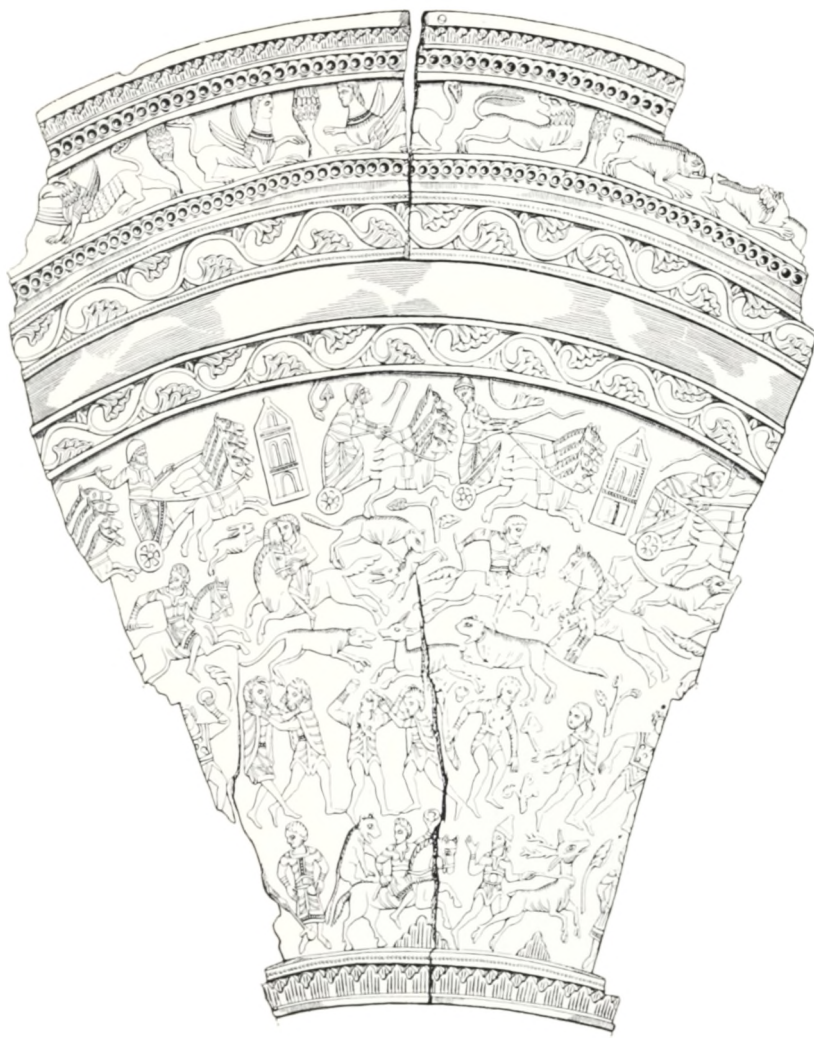

Fig. 5. Udfoldning af Clephane-hornet i British Museum, med vædekørsler foroven.
Efter O. M. Dalton.

bider et af kiddene, som en hyrde søger at komme til undsætning med sin stok. En anden hund gør rasende ad en mand med hyrdestav, eller også venter den glubsk på at blive fodret; Worm opfatter manden som en tyv.

De øverste to striber er kampscener. De kæmpende er meget forskellig udstyrede. Nogle er beredne, men de fleste kæmper til fods. Et par stykker har skælpanser, andre er modsat helt nøgne eller blot dækkede af en flagrende kappeflig, medens de fleste bærer en kort kjortel. En nøgen mand, der er kastet omkuld efter at være ramt i struben af en pil, prøver at vælte sin modstander ved at hale ham i benene (fig. 6). Det ser ikke ud til, at han undgår at få hovedet hugget af, men han har dog en chance, idet en kammerat kommer ham til undsætning med sit spyd. En anden af de nøgne er taget til fange og må udstå en straf. Hans hænder er bundet på ryggen, og hovedet er i klemme i en gabestok,

mens en ravn hakker ham i nakken. Mellem alle disse kampscener ser man øverst en slange, som snor sig op i et træ for at stjæle æg fra en rede. Fuglen flager over den og bakser med vingerne for at skræmme den væk.

Det er det mest ejendommelige ved disse billeder, at de rummer så mange småtræk grebet lige ud af naturen og af dagliglivet, opfattet med lune og skildret med frisk naturalisme. Det er ikke troligt, at det er en sammenhængende historie, der fortælles. Det er blot brogede scener af livet under forskellige himmelstrøg. Selv kampscenerne kan næppe opfattes som skildringer af bestemte historiske eller mytiske kampe. Der er f. eks. ikke noget „nøgne mænds parti“ imod alle de andre. Formålet har rimeligvis været at skildre de forskellige forhold, hvorunder et sådant blæsehorn kunde komme til anvendelse: kamp, jagt, hyrdeliv m. m.

Hvorfra stammer da Worms olifant, hvor er dens tilblivelsessted? Selv har han ikke forsøgt at give noget svar på dette spørgsmål.

Den tyske forsker Otto v. Falke har i en kort oversigt over samtlige olifanter (Pantheon 1929 og 1930) overbevisende godtgjort, at der er to forskellige hovedgrupper, en ægyptisk-saracensk (fatimidisk) og en byzantinsk; og afledet af dem er der en del andre stykker, som formodentlig er tilvirket i Italien, enkelte måske i Mellemeuropa. Elefanttanden kom i den tidlige middelalder i aldeles overvejende grad fra Afrika, og det er derfor naturligt, at nogle af de fatimidiske horn hører til de ældste indenfor hele arten. De er let kendelige ved deres flade relief og har i reglen runde felter med dyrebilleder over det meste af deres overflade. Et af de bedste fatimidehorn findes i Statens historiske museum i Stockholm.

Worms olifant har ikke den fjerneste påvirkning fra denne kant, og den kan uden vaklen henføres til den byzantinske gruppe, hvor der også findes flere andre horn med et lignende bredt bælte af brogede billeder, i reglen cirkuslege og jagtscener. Den nærmeste slægtning er det såkaldte Clephane-horn¹⁾ i British Museum. Det er formsikrere i udførelsen, og fordelingen af figurbillederne virker lettere, knap så overlæsset, men til gengæld savner man det frodige lune og den friske naturiagttagelse. Dets mærkeligste billeder viser vædekørsler med firspand og fremføring af tæmmede dyr (fig. 5); åbenbart scenerier fra den byzantinske hovedstad, hvor hippodromen spillede en ligeså stor rolle som arenaen i vor tids Spanien og fodboldbanen hos os. De tæmmede dyr minder om elefanten og dromedaren på Worms horn.

En anden slægtning er Jász-Berény olifanten²⁾, som ejes af byen Jász-Berény i Ungarn, hvor den igennem mange århundreder har været holdt i stor ære. Jazygernes høvding skal have båret den over skulderen ved særlige højtideligheder, og ved en høvdings ligfærd henlagdes den på hans kiste. Også den regnes for byzantinsk, men det er dog tvivlsomt. Den er nøje beslægtet med det såkaldte Borradaile-horn i British Museum, og i sine enkeltheder har den kun ringe lighed med Ole Worms. Dens billeder fortolkes som akrobatscener o. lign.³⁾

De her nævnte horn henføres sædvanlig til 10.—11. årh., men Ole Worms er rimeligvis noget yngre. I og for sig er der mange træk, som virker helt antike. Vi kender lignende jagt- og hyrdescener, f. eks. malkning af geder, fra det 5. årh.s tidlig-byzantinske mosaikker og elfenbensarbejder, og også den karakteristiske frie fordeling af figurer og scenerier mellem hinanden over en stor flade

uden indordning i rækker og geled, er netop en arv fra oldtidskunsten, som mestrede den vanskelige opgave at skabe en harmonisk fordeling og forståelig gruppering. Men i den byzantinske kunsts såkaldte „anden guldalder“ (9.—12. årh.) genoplives de gamle traditioner og de gamle motiver. Og mange enkeltheder er ganske uklassiske. Det gælder f. eks. behandlingen af det nøgne menneskelegeme, der er typisk for det 10.—12. årh.s byzantinske kunst. Det gælder ornamentikken, f. eks. den slyngede ranke nærmest spidsen, og dyrebillederne med den skematiske gengivelse af hårdragten, f. eks. helt foroven, de to modstillede par, to løver og to drager, de sidste med vinger og fuglehale. Især er det dog krigernes udrustning, som trækker hornet ned i 11.—12. årh.

De brede, korte sværd kunde vel godt være ældre end år 1000. Det samme gælder de spidse hjelme. Lanserne med de smaa vimpler er velkendte fra karolingertidens miniaturer.

De omtales også hyppig i den franske heltedigtning. På vimplen bar ridderen sit personlige mærke, og når lansens blev stukket dybt i såret, kom vimplen blodfarvet ud igen (Vedel: Helteliv, s. 261).

Men fremfor alt de store, nedadtil spidse skjolde virker meget sene. Det er 11.—12. årh.s former. Før 1000 er der altid små rundskjolde eller ovale skjolde på de byzantinske kampbilleder, men både fra miniaturer og relieffer kendes denne særprægede form i Byzans omkr. 1100. Det er også Bayeuxtapestets skjoldform, og på engelske kongesegl er den ejendommelig for de første normanniske konger. Efter 1150 aflades den øvre skjoldrand. Det er derfor sandsynligt, at man ikke bør datere Ole Worms olifant tidligere end til tiden omkr. 1100; men særlig sværdformerne tyder på, at det heller ikke kan være senere. Det var ved denne tid, at kong Erik Ejegod på sin pilgrimsfærd besøgte Konstantinopel. Af kejseren

Fig. 6. Kamp- og hyrdescener. Detalje i omtrent fuld størrelse fra Ole Worms olifant. Foto Lennart Larsen, 1949.

modtog han sjældne helgen-relikvier og — omend modstræbende — også andre kostbare gaver, som han „under kejserens segl“, som Saxo siger, lod sende hjem til sine kirker. Og få år i forvejen havde Konstantinopel haft besøg af Roskilde-bispen Svend Nordbagge, som fik en mindre officiel modtagelse, men som ligeledes samlede sig kostbarheder og relikvier for at sende dem hjem til sin kirke. Måske er det da „under kejserens segl“, at også Worms olifant er kommet til Danmark.

NOTER

¹⁾ O. M. Dalton i *Archaeologia*, vol. 65.

²⁾ J. Hampel: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn III*, tavle 532 ff.

³⁾ Efter at denne redegørelse var gået i trykkeriet, er Ole Worms olifant blevet omtalt i forbigående i en skarpsindig og iverig afhandling af den finske forsker Lars-Ivar Ringbom om billederne på vore tabte guldhorn (Gallehushornens bilder, *Acta Academiae Aboensis, Humaniora XVIII*, Åbo 1949). Meget sympatisk søges her gennemført en mindre højtidelig fortolkning af guldhornenes figurer; hvad før kaldtes guder, gøres nu til akrobater, idet som paralleler især fremdrages hippodromscenerne på flere af de — ganske vist mange århundreder yngre — byzantinske olifanter. Nu kunde det aldrig falde mig ind at blande mig i fortolkningen af de dårligt afhjæmlede guldhornsbilleder, der sikkert er fulde af misforståelser; men jeg må nævne, at Ringbom er på vildspor i sin opfattelse af billederne på Worms olifant, hvis „løssluppet skæmtsomme“ karakter han overdriver. Hyrden med skindhætten kaldes „en naragtig vildmand, klædt i en dragt af løv“. Det fældede vildsvin, som jægeren har læsset på sin hest, „en ridende galt, der minder om de dresserede svin, som ældre tiders dyretæmmere foreviste“. Hyrden, der malke en langhornet ged, „en klovn, som forsøger at malke en fornærmet gedebuk“. Hvad Ringbom forklarer som bajadsscener, er virkelighedstro folkelivsbilleder.

Fig. 1. Kimon-dekadrachme. Syrakus 412 f. Chr. I den kongelige mønt- og medaillesamling, 2 : 1.

EN NYERHVERVET KIMON-DEKADRACHME

Af NIELS BREITENSTEIN

VED Ny Carlsbergfondets storslæde gavmildhed lykkedes det i foråret 1949 den kgl. mønt- og medaillesamling at erhverve en af de i kunstnerisk henseende værdifuldeste græske oldtidsmønter, som i det hele taget findes, en syrakusansk dekadrachme med stempelskæreren Kimons signatur. Denne overmåde kostbare erhvervelse, som i den kgl. mønt- og medaillesamlings snart 300-årige historie så absolut er uden sidestykke og hører til det snævrreste udvalg af den græske stempelskærerkunsts mesterværker, skal i det følgende gøres til genstand for en nærmere omtale.

Dekadrachmens forside viser et mod venstre galopperende firspand, hvis vognstyrer med højre fremstrakte hånd holder en stav (kentron) til at drive hestene fremad med, med venstre hånd tøjlerne. Foroven ses sejrsgudinden flyvende ned mod ham for at bekrænse ham. På den vandrette linie under firspandet læses til venstre navnet *Kimón*. I afsnittet ses et skjold, to benskiner, et harnisk og en hjelm, alt anbragt på et trappeformet fodstykke, på hvis nederste trin læses det græske ord *athla*, kampbelønninger. — Bagsiden bærer kildenymfen Arethusa's hoved omgivet af fire delfiner. Hendes hår, der er meget detailleret gengivet, bæres delvis i et net. Om halsen ses en kæde. På et bånd over panden læses den forkortede signatur *Kim*, til højre for hovedet indskriften *Syrakosion*. (Fig. 1—2).

Denne dekadrachme hidrører fra en større skat, der fandtes 1908 ved Noto på Siciliens østkyst, ca. 30 km sydvest for Syrakus. Den synes en tid at have været i tysk besiddelse, men overgik senere sammen med andre siciliske mønter fra samme fund til den overordentlig fornemme franske privatsamling, Collection R. Jameson. Ved denne samplings opløsning i disse år har den altså nu fundet sin endelige havn i det danske Nationalmuseum.

Den kunsthistoriske og hele kulturelle baggrund for prægningen af pragtmønter som disse dekadrachmer, der i tidligere tid kaldtes medailloner, hænger sammen med den politiske magtstilling, som de græske kolonier på Sicilien og i særdeleshed Syrakus lå inde med gennem største delen af 5. århundrede f. Chr. Under

Fig. 2. Kimon-dekadrachme. Syrakus 412 f. Chr. I den kgl. mønt- og medaillesamling. 1 : 1.

den fredelige periode, som i Syrakus varede fra 480—413, afspejles som intet andet sted i den græske verden byens blomstring i møntprægningen. Denne gamle, doriske koloni var allerede i de første århundreder af sin historie en af Siciliens betydeligste handelsbyer, men sin stilling som stormagt fik den først, da tyrannen Gelon fra Gela benyttede sig af en strid mellem adelen og demokraterne til at gøre sig til herre over byen i 485. Den store sejr ved Himera, som han i forbindelse med sin svigerfader Theron i Agrigent vandt over Karthagerne 480, var afgørende både for den græske kulturs udvikling på Sicilien og for udbygningen af Syrakus's førende stilling. Gelons broder Hierons styre i årene 478—467 blev foruden politisk også for kunstens og åndslivets vedkommende en glansfuld periode, der fik vidtrækkende betydning. Grækenlands største ånder som Aischylos, Simonides og Pindar opholdt sig ved Hierons hof. Men hans hensigt, at bringe alle øens grækere til enighed under førerskab af Syrakus, lykkedes ikke for ham og heller ikke i den følgende demokratiske periode fra 467—405. De stedse fornyede forsøg i denne retning bragte den gamle, doriske by i stærk modsætning til byerne af jonisk oprindelse og dermed også til Athen. Den strålende sejr over Athen i 413 fremkaldte heller ikke en sådan enighed, idet Syrakus trods alt som det meste af det græske Sicilien var blevet udmattet og ikke var kommet til kræfter, før den gamle fjende Karthago indledte et nyt angreb fra vest i 409, tilintetgjorde alle byerne på Siciliens sydkyst i dette og de følgende år og kun standsede op foran Syrakus's mure. I den følgende tid blev de siciliske udmøntninger langt mere begrænsede, idet øen praktisk talt var en kasterbold mellem Syrakusanere og Karthager, og byernes uafhængighed begrænsedes mere og mere.

Den syrakusanske møntprægning begyndte henimod 530 f. Chr., og i hvert fald fra Gelons tid er det naturligt, at byens dominerende stilling i politisk henseende medførte udmøntninger, som langt overgår, hvad der kendes fra nogen anden sicilisk by. Der er da også til vore dage bevaret en så overvældende mængde syrakusanske mønter, især tetradrachmer, at man kan rekonstruere en så at sige ubrudt række af hinanden tilsluttende stempler fra den ældste tid til ned i 4. århundrede. Som man kunde vente, har byens materielle blomstring været gunstig for den kunstneriske fremdrift, der har givet sig udslag i en så enestående nyskabende kraft indenfor stempelskæringens miniaturekunst, at man lige fra udmøntningens begyndelse gennem et utal af minutøse stiltrin kan følge den kunstneriske udvikling ned til den klassiske kunsts degeneration i 4. århundrede. Mod slutningen af 5. århundrede har man uden tvivl vurderet stempelskæringen særlig højt, idet en række kunstnere nu opgiver deres anonymitet og signerer deres stempler. Spørgsmålet, hvorvidt stempelskærerne også eller egentlig var gemmeskærere eller arbejdede i metal eller som billedhuggere, kan med det foreliggende sparsomme materiale af signerede arbejder ikke besvares. Fra den nævnte periode kendes gennem deres signaturer på mønterne ni kunstnere: Eumenes, Phrygillos, Euarchidas, Kimon, Euainetos og Eukleidas samt tre, hvis navne angives forkortet som Euth., Im. og Parme.

På to punkter skiller Kimon-dekadrachmen, som her skal omtales, sig altså ud fra den store mængde af tetradrachmer fra Syrakus, med hvilke den har typer tilfælles: ved sin nominal og ved sin signatur. Prægning af dekadrachmer havde forud for Kimons tid kun een gang fundet sted i Syrakus. Det var de såkaldte Damareteier, der prægedes til minde om sejren over Karthagerne i 480. De menes udmøntede af en gave fra Karthagerne til Gelons hustru Damarete i anledning af fredsslutningen. Søger man en historisk begivenhed af tilsvarende betydning som baggrund for prægningen af de to rækker af dekadrachmer, som mod 5. århundredes slutning er signeret henholdsvis med navnene Kimon og Euainetos, er det først og fremmest nødvendigt at søge dem placeret i den stilistiske udvikling, som kendes fra de mange tetradrachmer fra denne periode. Af de mange problemer fortrinsvis af stilistisk art, som er inddraget i diskussionen herom, må i første række nævnes de, der knytter sig til en tetradrachme af den sædvanlige type med firspand og Arethusahoved, som på forsiden bærer signaturen Euth., på bagsiden Eum(enes) (fig. 3).

Den vingede vognstyrer på denne mønt hentyder åbenbart til en sejr, og den siciliske Skylla i afsnittet, som griber en fisk, viser uden tvivl, at der er tale om en sejr i et søslag. Den eneste tænkelige begivenhed i denne forbindelse er kampen med Athenenserne i havnen ved Syrakus ved udløbet af floden Assinaros. En kopi af denne mønts forside med en Skylla i afsnittet findes på en sicilisk-punisk tetradrachme fra århundredets sidste tiår og uden tvivl umiddelbart efter den karthagiske invasion i 409 (fig. 4). Bagsiden af denne tetradrachme bærer en umiskendelig kopi af Arethusahovedet på den gruppe af Kimon-dekadrachmer, hvortil den her omhandlede hører. Tidspunktet for prægningen af de første Kimon-dekadrachmer ligger hermed fast, idet fra disse år kun sejren over Athen kan have givet anledning hertil. Denne fandt sted omkring midten af september

413, og det fremgår af Plutarchs biografi over den atheniensiske feltherre Nikias, at Syrakusanerne besluttede at indstifte de assinariske lege umiddelbart efter deres sejrige landsmænds hjemkomst. Og det kan næppe betvivles, at kamppriserne, athla, som ses på dekadrachmernes forside, hentyder til de assinariske festers vædekampe. Det kan ikke være meget senere, man har fået ideen til en ny „Damareteion“, og det ser ud til, at man har ladet de to kunstnere Kimon og Euainetos arbejde sideordnet. Euainetos havde efter alt at dømme arbejdet allerede gennem flere år ved den syrakusanske mønt, hvorimod Kimon fik sin debut ved denne lejlighed. Omtrent samtidig har Kimon, som det ses af udførelsen af firspandet på mønternes forside, skåret stempler til tetradrachmer, der bærer

Fig. 3. Tetradrachme. Syrakus 413 f. Chr.
I Berlin. 1 : 1.

Fig. 4. Sicilisk-punisk tetradrachme. Ca. 409—08
f. Chr. I den kgl. mønt- og medaillesamling. 1 : 1.

Arethusas hoved en face og som måske mere end noget andet skabte hans berømmelse i samtiden, idet de efterlignedes mange steder. De signeredes ligesom dekadrachmerne, og på disse er kvindehovedet ved indskrift identificeret som Arethusa. Et kronologisk holdepunkt af betydning er det, at disse mønter allerede kopieredes i Himera og Kamarina, som Karthagerne lagde øde henholdsvis i 409 og 405. Den økonomiske situation forud for Kimon har åbenbart været den, at man i foråret 413 har manglet mønt, fordi man på grund af krigen stod overfor et forøget forbrug. Man har endog antaget, at Syrakusanerne i denne nødsituation har benyttet persiske dareiker. Af Thukydids beretninger ser det ud, som om den atheniensiske krigskasse er faldet i Syrakusanernes hænder sammen med meget andet ædelt metal, da Athenerne skyndsomst måtte flygte, og man har da straks givet ordre til stempelskæreren Eumenes, der, som det ses af de bevarede tetradrachmer, vel i ca. 10 år havde arbejdet for mønten i Syrakus, og til en ny mand Euth. . . . om at udføre stempler til nye tetradrachmer med hentydning til den store sejr. Som det ses af stempelforbindelsen har stempelskæreren Phrygillos næsten straks sluttet sig til de to nævnte. Disse kunstneres stempler er antagelig taget i brug i efteråret 413. I umiddelbar tilknytning hertil er så Kimon og Euainetos optrådt.

Biografiske oplysninger om Kimon mangler i virkeligheden aldeles, og man ved ikke engang, om han var Syrakusaner eller blot midlertidigt arbejdede her. Skal man kort karakterisere det nye, som skabtes af Kimon i stemplerne til hans dekadrachmer, kan man i sammenligning med de hidtidige mønter af samme type sige, at forsidetypens agoniske karakter fornyedes derved, at hestenes stilling giver en stærkere forestilling om fart, og deres proportioner er forlænget lidt i horisontal retning. Også vognstyreren ses mere aktiv, idet han bøjer sig fremad for at drive hestene til større fart. Fart er også det karakteristiske træk ved Nike,

som synes at skyde frem fra himlen for at kranse vognstyreren. Ved Nikefiguren bemærker man særlig Kimons trådfine stempelskæring, idet de mindste detaljer er gengivet yndefuldt og proportionalt. Selve hovedtypen, firspandet, er for at fremhæves fremstillet i højere relief end våbnene i afsnittet. En slags forbillede for bagsidens Arethusahoved synes Kimon at have, nemlig hovedet på en af Euainetos signeret tetradrachme. Men Kimons hoved virker dog stærkt som en nyskabelse. Karakteristisk er hårbehandlingen, idet de lokker, som ikke holdes sammen af hårnettet, er trukket tilbage som af vinden. Signaturen på pandebåndet er et nyt træk ligesom det, at hovedet er bøjet lidt fremad. Et nyt påfund er også at lade delfinen skyde frem under halsen som i stærk fart. Det, der særligt præger

Fig. 5. Kimon-dekadrachme. Syrakus ca. 410 f. Chr. I Thorvaldsens museum. 1 : 1.

dette hoved sammenholdt med ældre mønters, er de flyvende lokker, et udelukkende æstetisk træk, der modvirker en vis stivhed i karakteren, og det meget tunge hageparti. Dette sidste træk er vel især det, der hos Kimon — som nåede det højeste tekniske mesterskab og den største virtuositet, hvortil den græske stempelskærerkunst drev det — peger frem mod det følgende århundredes tilbagegang.

De kimoniske deadrachmer har selvsagt ofte været genstand for udførlig behandling, sidste gang i en monografi fra 1941 af hollænderen J. H. Jongkees, som ialt har opregnet 152 eksemplarer prægede med 3 forskellige forsidestempler og 13 forskellige bagsidestempler. Disse mønters relative kronologi følger så at sige af sig selv ved stempelforbindelsen og stemplernes tiltagende beskadigelse, og der findes kun eet sted i rækken en lakune, hvor stempelforbindelsen svigter, antagelig på grund af overleveringens mangelfuldhed. Men ellers er rækkefølgen med det materiale, vi i vore dage råder over, sikker, og det er hævet over enhver tvivl, at det skønne eksemplar, som nu findes i den kgl. mønt- og medaillesamling, hører til den ældste gruppe fra 412, der omfatter ialt 21 eksemplarer prægede med samme stempler. I den næste gruppe er stadig anvendt det samme forsidestempel, mens bagsidens hoved er et andet. Og således fortsætter udviklingen. Et ofte diskuteret problem er det, hvilke af disse deadrachmer der hidrører fra de af Kimon selv skårne stempler, og hvilke der skyldes efterligning. På den ældste gruppe findes signaturen såvel på forsiden som på bagsiden, på de næste ligeledes, dog således, at navnet på bagsiden findes under halsen på en delfin og er skrevet helt ud. Senere findes det igen på pandebåndet forkortet til Ki, men forsvinder derefter helt, således som det er tilfældet på det eneste eksemplar af kimoniske

dekadrachmer, der foruden det her omtalte findes i Danmark, i Thorvaldsens museum (fig. 5). I virkeligheden er forskellen mellem det ældste bagsidestempel og de følgende så afgørende, at man må antage, at alene de ældste stempler både til for- og bagsiden er fra Kimons egen hånd og alle de følgende udført af kopister efter hans forbillede. Signaturerne på disse kopier er da blot udtryk for tilslutning til og ærbødighed for dette forbillede og dets mesterlige ophavsmand. I det hele fremgår det af udmøntningerne fra de signerede kunstners periode, at stempelskærernes forhold til den officielle mønt har været det, at de fleste har været i besiddelse af teknisk dygtighed og har kunnet yde udmærket arbejde, når de havde en model. Men de var i det store og hele ikke nyskabende kunstnere. Omkring tiden for Atheniensernes invasion har det været skik og brug at indkalde en stempelskærer udefra til at skære en prototype, når man skulde indlede en ny serie. Møntens almindelige stempelskærere udførte derefter kopierne. Man har forsøgt at fordele alle de kimoniske dekadrachmer på årene fra 412—407, og det nævnte exemplar i Thorvaldsens museum skulde herefter dateres til 410; men dette er usikkert, ligesom en af Jongkees udført statistik, hvorefter der ialt i disse år skulde være præget 30—40.000 dekadrachmer, ikke er holdbar. Sikker er efter alt at dømme kun udmøntningens begyndelse i året 412.

Således er den sammenhæng, i hvilken Nationalmuseets kostelige nyerhvervelse må ses, og det ligger nær i dette Goethes 200-år at mindes det sted i hans „Italienische Reise“, hvor han har fået forevist Prins Torremuzzas møntsamling i Palermo i 1787 og i den anledning bemærker: „Fra disse skønne mønter smiler en uendelig vår af kunstens blomster og frugter. De siciliske stæders glans, som nu er fordunklet, stråler os fra disse skønt formede metalstykker atter frisk i møde.“

Fig. 1. Frans Floris' Altertavle i Sønderborg Slotskirke.

DRONNING DOROTHEAS ALTERTAVLE PAA SØNDERBORG SLOT

Af OTTO NORN

ANTWERPENS handels- og kunstpolitiske Betydning for Nordeuropa i det sekstende Aarhundrede kan næppe vurderes højt nok. Hvad Lybæk i sengotisk Tid havde betydet som Storleverandør af Kunstværker til Danmark, kom dens blomstrende Arvtager Scheldestaden til at betyde i Renaissancetiden. Den Forbindelse med nederlandsk Kunst, som Christian II under sin kortvarige Regeringsperiode i Aarhundredets Begyndelse havde været saa ivrig for at knytte, afbrødes for en Stund af Grevefejden og den paafølgende politiske Spænding mellem de kejserlige Nederlande og Danmark; men i Christian III's sidste Aar, efter at Forholdet til Karl V saa nogenlunde var bragt i Orden, gik der atter en Strøm af flanderske Kunstværker og — navnlig efter „de Spaansche Furie“ 1576 — ogsaa Kunstnere til Norden. Allerede 1567 kunde den italienske Kulturhistoriker og Topograf Guicciardini skrive: „Det er herfra (Antwerpen), man ser Mestre og dygtige Svende spredes til England, hele Tyskland og især Danmark, Sverige, Norge og andre af Nordens Lande og helt til Moskva.“

Det kendetegner denne Udvikling, at Christian II o. 1521 købte en pragtfuldt skaaret og malet Antwerpen-Tavle til Alteret i sin nyindrettede Slotskirke paa

Københavns Slot¹⁾, og at Enkedronning Dorothea prydede sin i Aarene 1568—70 opførte Kirke paa Sønderborg Slot med en malet Tavle fra samme By. Thi det skal her søges godtgjort, at det interessante Triptychon paa Alteret i det stemningsrige Kirkerum paa Sønderborg Slot skyldes Antwerpens berømteste Maler paa hin Tid Frans Floris de Vriendt (1517—1569, Mester i Antwerpen 1540²⁾). Han havde sammen med sin to Aar ældre Broder Cornelis, Billedhuggeren og Arkitekten, gjort Antwerpen, Nederlandenes Handelsmetropol, til disse Landes Kunstmetropol³⁾.

Forbavsende tidligt var den danske Kongefamilie kommet i Forbindelse med Cornelis Floris' store Billedhuggerværksted, og som paavist af C. A. Jensen⁴⁾, fandt et af Værkerne herfra sin endelige Plads i Kirken paa Sønderborg Slot. Det er ikke blot de to vigtigste Stykker Inventar, Døbefonten og Altertavlen, som bærer Præget af den flanderske Højrenaissance og Manierisme; Rammen omkring dem, Kirkens hele Arkitektur med dens fine Udsmykning (se S. 22) skyldes Arkitekten Hercules von Oberberg, der var fuldt fortrolig med C. Floris' Stil⁵⁾. Blot Orgelet, Herskabsstolene paa Pulpituret og Prædikestolen er Tilføjelser fra en lidt senere Tid og af en noget ringere Kvalitet. Portal-Epitafiet omkring Indgangen til det Lyksborgske Kapel slutter sig nøje til Interiørets Stil, selv om ogsaa det er et yngre, ret middelmaadigt Kunstværk⁶⁾.

Altertavlen (Fig. 1), som alene skal beskæftige os her, har hidtil været ganske upaaagtet af Kunsthistorien. Den er trefløjet, af Træ og bestaar af Malerier malet med Olie paa en tynd Kridtgrund. Rammen har enkle Profiler, et profileret Gemsbræt kroner Midterfeltet (142 × 142 cm), som er halvcirkulært afrundet foroven. Tavlens Hovedform er ikke ualmindelig blandt de nederlandske Altertavler fra Midten af 1500'rne. I det store Midterfelt er fremstillet Korsfæstelsen, paa Fløjenes Indersider Slangen i Ørkenen og Isaks Ofring. Naar Fløjene lukkes, fremkommer paa Bagsiderne Billeder af Adams Skabelse og Dommedag (Fig. 2). Bevaringstilstanden er nogenlunde, navnlig naar det tages i Betragtning, at der næppe nogensinde har været iværksat særlige Foranstaltninger til Kunstværkets Beskyttelse. Ved Svind i Brædderne er fra øverst til nederst fremkommet lodrette Revner i Malerierne. Der findes en Del Afskalninger, i nogle Tilfælde forarsaget ved Indskæringer af Navnetræk og lignende; de er mindst udbredt paa Korsfæstelsesbilledet, mest paa venstre Fløj, hvis yderste lodrette Rammestykke er brutalt repareret.

De fem Billeder er af højst ulige kunstnerisk Kvalitet, men bærer dog alle et umiskendeligt Præg af Floris' Stil. Mest værdifuldt er Midterbilledet, som sandsynligvis ikke blot er anlagt, men ogsaa i Hovedsagen egenhændigt udført af Mesteren. Frans Floris betjente sig i udstrakt Grad af Medhjælpere, og dette er sikkert Grunden til, at Tavlens fem Billeder er af saa uensartet Karakter og Værdi. Et tydeligt Vidnesbyrd om det uudslettelige Indtryk af Michelangelos Kunst, som Floris havde modtaget under sit Ophold i Rom, er Dommedagsscenen, hvor de stærkt bevægede, nøgne Kroppe kun med Besvær holder sig inden for Rammens smalle Felt. Kristusfiguren er en svag, men ægte Ætling af Michelangelos vældige Domsmand i det sextinske Kapel fra 1541. De to gammeltestamentlige Oldinge Abraham og Moses repræsenterer en Figurtype, som Floris dannede un-

Fig. 2. Frans Floris' Altertavle i Sønderborg Slotskirke. Sidefløjenes Ydersider.

der Indflydelse fra Tintoretto, og som ofte optræder i hans Værker. Ogsaa Altertavlens Farver giver sikre Kriterier for Tilskrivning til Floris. Carnationernes vamble gule og brune Toner bringer -- navnlig for Dommedagsbilledets Vedkommende -- hans berømte „Englenes Nedstyrten“ i Antwerpen i Erindring. Selv om Sidefløjenes smalle Billeder rummer flere Enkeltheder end de her kortelig opregnede, der er karakteristiske for Floris' Stil, frister alene Midterbilledet til en mere detailleret Analyse, da man som nævnt i dette Tilfælde tør formode at staa over for et i alle Hovedtræk egenhændigt udført Værk af Floris.

Mesteren vides at have malet to Korsfæstelsesbilleder; det ene 1553 til Nieuwe Kerk i Delft er forsvundet, det andet fra 1554 kendes som Midterbilledet i en signeret Fløjaltertavle i Kirken i Arnstadt i Thüringen⁷⁾ (Fig. 3). Arnstadt-Tavlen som Helhed har flere Lighedspunkter med Sønderborg-Tavlen, den er af en lignende Form, men smallere, hvilket foraarsager yderligere Trængsel af Figurer i Felterne. Flere Hovedtræk af Midterfeltets Komposition gaar igen i de to Bille-

der, omend i spejlvendt Form. Dette vækker i første Øjeblik Mistanken mod vort Billede. Der skulde vel ikke indskydes et Stik i Rækken mellem de to Led, og Sønderborg-Billedet rettelig henføres til en Elev eller Efterligner? Bortset fra de mange andre Træk, der klart taler for at tilskrive Sønderborg-Tavlen til Floris, afslører en lidt grundigere Sammenligning mellem de to Korsfæstelsesbilleder meget hurtigt, at der ikke er Tale om nogen slavisk, endstige mekanisk Spejlvenden af det ene efter det andet, men om to forskellige Opfattelser af de samme kunstneriske Problemer. Meget tyder paa, at vort Billede, der repræsenterer langt den mest interessante Løsning, er Resultatet af Erfaringer, som Maleren har indhøstet ved Udførelsen af Arnstadt-Billedet. Kompositionen er blevet luftet ud, adskillige Figurer bortvist og Trængslen bragt til Ophør, saa Beskuerens Opmærksomhed i højere Grad henvendes paa Dramaets Hovedpersoner. Herved er nogle af vort Billedes mest markante Træk fremstaaet, Træk, som faar Sønderborg-Tavlen til at virke som en Frigørelse af manieristiske Stildrag, der hovedsagelig kun latent er til Stede i Arnstadt-Billedet. Et af de Midler, Maleren har brugt til at skaffe Luft omkring den centralt anbragte Christusfigur, er Om-

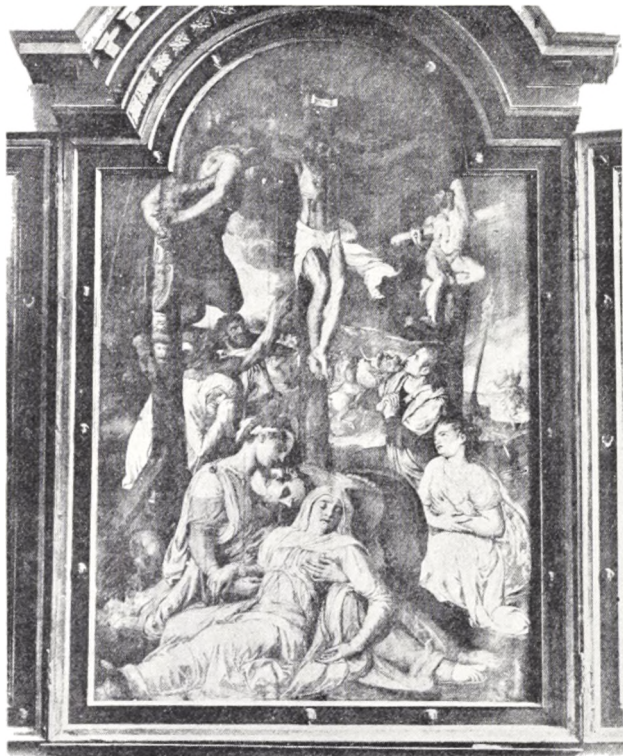

Fig. 3. Frans Floris' Altertavle i Arnstadt. Midterbilledet.

placeringen af Røveren ved Frelserens venstre Side. Han er paa Sønderborg-Tavlen flyttet næsten helt ud af Billedet. Ved den brutalt af Rammens øverste højre Hjørne overskaarne Figur trænger Forgrunden sig stærkt ind paa Beskueren, og langs med Benets Skraalinie ledes Øjet ind til Christus. I Sandhed, et originalt Træk af ikke ringe Virkning. Den tætte Gruppe af Figurer ved Korsets Fod, som paa Arnstadt-Billedet har lejret sig helt i Forgrunden, hvilende paa Billedets Underkant, spændende fra Side til Side er blevet opløst i Sønderborg-Tavlen. Den afmægtige Maria, som støttes af Johannes, danner her en Trekantgruppe i Billedets nederste, venstre Hjørne; Mariafigures unaturligt lange, høje Ben giver Kompositionen en vigtig Skraalinie, en Parallel til dem, der dannes af Røverens Ben. Et modsvarende Sæt Skraaliner i den lyse Maria Magdalena-Figur, der iøvrigt paa traditionel Vis omklammer Korsets Fod, bringer den næsten helt barokt opfattede Komposition i Ligevægt. Andre — mindre — Afvigelser fra Kompositionen i Arnstadt-Billedet bidrager ogsaa til at gøre vort Maleri mere livfuldt og

patetisk; den hvide Rytter, som stormer mod Baggrunden, er blevet isoleret og har faaet tildelt en vigtig Rolle i Kompositionen, ligesom Røveren ved Christi højre Side her indgaar anderledes intimt i Liniespillet. Farverne i vort Korsfæstelsesbillede er saare karakteristiske for Floris og synes i mangt og meget at stemme overens med Arnstadt-Billedets. Christusfiguren er meget lys gul, Gudsmoder er klædt i lyst blaat og rødt, Johannesfiguren domineres af to røde Farver, nærmest Zinnober og Kraplak, Maria Magdalene bærer en lys gul og lys rød Klædning. Farverne i Sønderborg-Tavlens Midterbillede er iøvrigt ikke lagt paa saa tyndt som i Fløjene, hvor de for flere Figurers Vedkommende kan have Karakter af Undermaling.

Til en nærmere Datering af Sønderborg-Alteret har man kun faa Midler. Arnstadt-Alteret synes ved den sammenlignende Analyse at afsløre sig som det ældste af de to; det er imidlertid et Spørgsmaal, om ikke Sønderborg-Tavlen har staaet den forsvundne Delft-Tavle nærmest. Dette har en vis kunsthistorisk Interesse, da Floris' Værk i Delft vakte stor Opsigt i Holland, hvor det fik Betydning for den flamske Manierismes Indvirken paa den hollandske⁸⁾.

Om Sønderborg-Tavlen i Modsætning til Cornelis Floris'

Font er bestilt af Enkedronningen til sin nuværende Plads i Slotskirken vil kun et heldigt Arkivfund kunne oplyse. Det maa i hvert Tilfælde indtil videre være mest naturligt at antage, at Dronning Dorothea har indkøbt Kunstværket fra Antwerpen engang i Løbet af Tiaaret 1560—70. Det har i denne Forbindelse Interesse at erindre, at Dronningen i Slotskirken paa Koldinghus maa have haft en lignende Altertavle for Øje. Efter at Christian IV o. 1600 havde indrettet sin store, nye Kirke, var den blevet overflødig, og 1615 solgtes til Bramdrup Kirke „en gammel formalet Altertavle, som tilforn stod paa Alteret i den gamle Slotskirke paa Koldinghus, hvorpaa var malet et Krucifix, Historien om Kobberslangen og Historien om Abraham og hans Søn, som meget af Ælde var sønderrevet og fordærvet“⁹⁾. Det har sikkert drejet sig om en Tavle af lignende Karakter som den paa Sønderborg Slot bevarede. Dog har man heller ikke om denne Altertavles Herkomst den ringeste Oplysning.

Der skal i Sammenhæng med Dronning Dorotheas Altertavle paa Sønderborg

Fig. 4. Frans Floris' Altertavle i Arnstadt. Sidefløjenes Ydersider.

Slot omtales endnu et Minde om den Yndest, flamsk Kunst nød ved Nordeuropas Fyrstehoffer omkring Midten af 1500'rne, nemlig Altertavlen i Slotskirken i Celle i Hannover¹⁰⁾, som paa Yderfløjen bærer Bestilleren, Hertug Wilhelm den Yngre af Braunschweig-Lüneburg og hans Gemalinde Dorothea af Danmarks Portrætter. Tavlens Midterbillede er en Korsfæstelsesscene malet og signeret af Floris' bedydeligste Elev Marten de Vos 1569. Da Marten de Vos malede sit Billede til Hertuginde, Dronning Dorotheas Datter, lod han sig i ikke ringe Grad inspirere af sin Læremesters Opfattelse af Korsfæstelsesmotivet uden dog tilnærmelsesvis at naa samme kunstneriske Højde.

Det er næppe noget rent Tilfælde, at to saa nært beslægtede Værker som Korsfæstelsesbillederne i Sønderborgs og Celles Slotskirker er havnet i en Moders og Datters Eje paa omtrent samme Tidspunkt. Det kan skyldes, at de to Fyrstinder har drøftet fælles kunstneriske Interesser, og vidner i hvert Tilfælde om, at deres Smag var ens orienteret. 1571—72 indrettede Frederik II sin Slotskirke paa Skanderborg Slot, de bevarede Dele af Inventaret, Prædikestolen og Stolestadegavlne, er meget dygtigt skaarne Arbejder, rigt prydet ved Anvendelse af det flamske Rulleværk i Floris' Stil. Frederik II's Altertavle kender man desværre ikke; det er fristende at forestille sig den af en lignende kunstnerisk Afstamning som Moderens og Søsterens.

NOTER:

¹⁾ O. Norn: Mester Michiels to Breve til Christian II. Kbh. 1948.

²⁾ Dora Zuntz: Frans Floris. Strassburg 1929. *Geschiedenis van de vlaamsche Kunst*. Red. Ir. Stan Leurs. I. S. 467—470. Antwerpen, 's-Gravenhage.

³⁾ D. Roggen, J. Withof: Cornelis Floris. *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis VIII*. 1942. S. 79.

⁴⁾ C. A. Jensen: Om Cornelis Floris' Arbejder for Danmark. *Tilskueren* 1932, S. 361—371. I Sander Leyels Brev til Christian III angaaende Sønderborg-Fonten (RA. Indk. Breve til D. K. 2—2—1557) omtales kun to og ikke som af Werlauff nævnt tre Udkast til en Døbefont.

⁵⁾ V. Lorenzen: Rosenholms Bygmestre. Kbh. 1937. S. 48. O. Norn: Christian III's Borge. Kbh. 1949.

⁶⁾ C. A. Jensen: Op. cit. S. 366. Det er saavel i æstetisk som ogsaa i historisk Henseende et stort Tab for Interiøret, at Dronning Dorotheas og C. III's Ahnetavler er fjernet fra deres oprindelige Pladser under Pulpituret paa Nordvæggen. De befinder sig nu paa Frederiksborg, og man tør maaske udtrykke Haabet om, at der engang vil lade sig tilvejebringe en Ordning, saa de kan komme tilbage, hvor de rettelig hører hjemme; Jernnaglerne, som har baaret dem, sidder endnu i Væggen.

⁷⁾ Dora Zuntz: Op. cit. S. 16 ff.

⁸⁾ Hans Kauffmann i *Preuss. Jb.* 1923. S. 200.

⁹⁾ RA. Koldinghus Lensrgsk. Jordebog med anden vis og uvis Indtægt 1615, 116.

¹⁰⁾ *Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover*. Stadt Celle. 1937, S. 118.

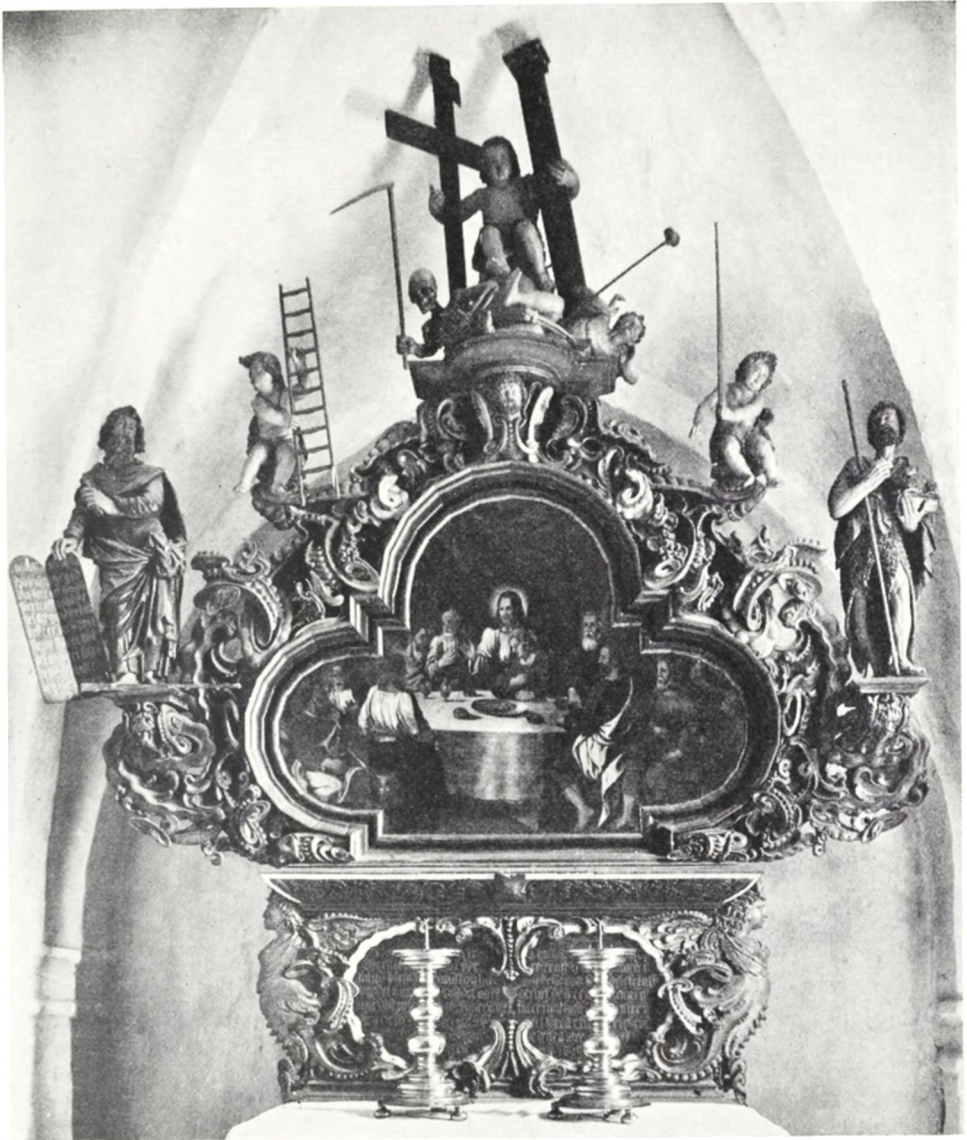

Fig. 1. Gørlose altartavle.

CLAUS GABRIEL
SLOTSSNEDKER PÅ FREDERIKSBORG

Af CHR. AXEL JENSEN

OMKRING sidste århundredskifte, da Nationalmuseet begyndte at bruge kameraet i videnskabens tjeneste, skaffede de unge museumsmænds og fotograf Kr. Hudes billeder vort studium et nyt og solidt grundlag. Takket være fotografierne opdagede vi blandt meget andet, at altartavlen i Gørlose kirke ved Hillerød har

et par søstertavler i slesvigske kirker syd for Tønder. Hvorledes skulde dette mon forklares? Vi kom tilbage til problemet både 1920, da Lyng-Frederiksborg herreds kirker blev gennemgåede, og 1934, da konservator Niels Termansen behandlede Gørløsetavlens nadverbillede. Der kunde ikke være tvivl om snitværkernes overensstemmelse; både den ejendommelige komposition med et trekløverformet midtfelt, uden arkitekturled, kun omslynget af barokt bruskværk, og skulpturerne, flankerende statuetter af Moses og Johannes Døberen og som topfigurer englebørn med Kristi lidelsesredskaber, måtte skyldes samme ukendte mester.

Gådens løsning nærmede sig imidlertid stærkt, da den flittige topograf, lærer Niels Stenfeldt, betroede mig, at han havde fundet flensborgeren Claus Gabriels navn i arkivsager fra Hillerød. Han tænkte selv at skrive derom, men nåede det ikke før sin død 1935. Og så gik der atter nogle år, inden arbejdet på det ny kunstnerleksikon fremtvang en genoptagelse af problemet.

Samtidigt var studiet af den flensborgske billedskærer ført videre af tyske forskere, og især Karl Stork har suppleret Biernatzkis korte, men grundlæggende biografi (i *Haupts Bau- & Kunstdenkmäler*) med et nøjere kendskab til mesterens sydslesvigske værker. Claus Gabriels liv var unægteligt bevæget. Skønt ætling af en flensborger kunstnerslægt, søn af kontrafejer Hans Bennick, også kaldet Hans Gabrielsen, og broder til kontrafejer Peter Gabriel, havde han ikke lært sit fag i hertugdømmerne, men i København, hos billedskæreren Henrik Lagemann. Og dette gav anledning til mange genvordigheder. Thi læremesteren, af hvem der desværre endnu ikke kendes sikre arbejder, var ikke ret lavsmester efter tysk håndværksskik, og det nyttede derfor lidet, at Claus efter 6 års læretid vendte hjem til Flensborg med et lærebrev, der var udstedt af det københavnske snedkerlav 20. marts 1632. Han blev borger og købte ejendom, men det „zünftige“ Flensborgerlav nægtede at optage ham som medlem, fordi han kun havde lært på kniven og ikke på høvlen. Man prøvede med et forlig, der skulde give Gabriel en stilling som tidligere den store flensborger billedskærer Henrik Ringerinck, men det mislykkedes. Erklæringer, der indhentedes fra en række snedkerlav i hertugdømmernes byer, i Hamburg og i Lübeck, var meget divergerende, og selv magistratens mægling blev forgæves. Det gjorde vel heller ikke sagen bedre, at Gabriel var en stolt og hidsig mand. Da han giftede sig, var hans brud pyntet med en for hendes stand forbudt guldkæde, og i et klammeri trak han kniv! Årene 1636—38 tilbragte han som soldat, og den endelige anerkendelse nåede han først, da Christian 4. under et ophold på Flensborghus 1640 befalede magistraten at ordne sagen.

Trods alt dette postyr havde han dog fået tid til at udføre mange anselige værker. Mellem 1635 og 1642 leverede han inventaret til Glyksborg slotskapel, dels altertavlen, der nu er noget forvansket ved anbringelsen af en senere prædikestol mellem dens store, vinrankesmykkede snosøjler, dels den ejendommelige døbefont, hvis kumme bæres af en knælende, kvindelig engel. I 1640'erne fulgte prædikestolene i Sottrup (Sundeved) fra 1642, i Breklum og Bredsted fra 1646 og 1647 og endelig altertavlen i Sønderløgum fra 1647, Gørløses søstertavle, medens Risum-tavlen fra 1657 kun er en ringere efterligning, der ikke skyldes Claus Gabriel. Til gengæld kan den syd for grænsen af 1920 sammenstillede liste sikkert

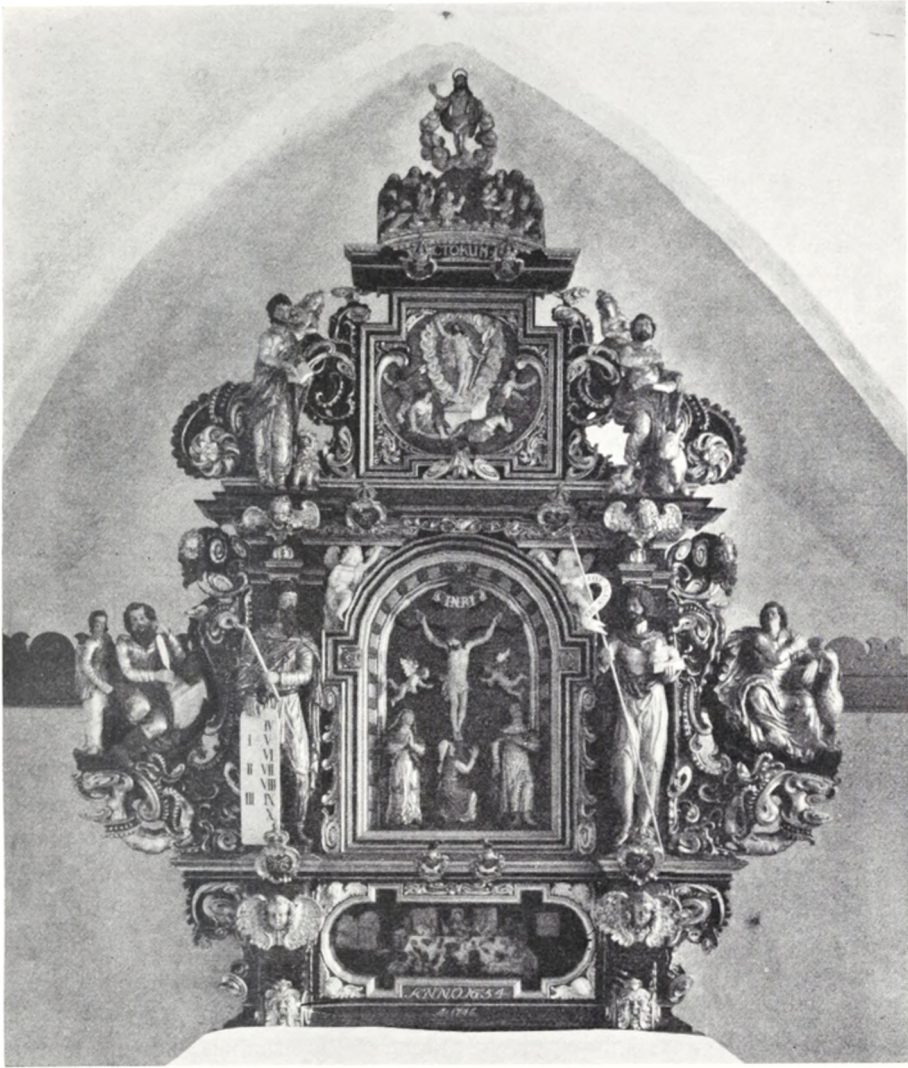

Fig. 2. Ølstykke altertavle.

forøges med inventaret i Bjolderup ved Åbenrå fra årene omkring 1639, og det kan oplyses, hvorledes det gik ham, efter at han 1648 havde forladt sin fødeby.

Mester Claus er søgt op til sin gode hjælper, den danske konge, og selv om Christian 4. næppe har kunnet tage sig af ham før sin død 28. febr. 1648, har hans efterfølger skaffet ham et levebrød. Et par uger før den gamle konge var hans jævnaldrende, den veltjente Hans Barckmann, der i sin ungdom havde forestået udførelsen af stolestaderne i Frederiksborg Slotskirke, gået til sine fædre, og hans embede som slotssnedker og forvalter på de to nordsjællandske hovedslotte tildeltes nu Gabriel ved et kongebrev af 27. juli 1648. Han fik vel kun 20 rigsdaler i årsløn, det halve af forgængerens, og de månedlige kostpenge reduceredes fra 8 til 6 rd., men slotssnedkernes år regnedes vedblivende til 13 måneder, og i tilgift fulgte stadigt hvert år en hofklædning. Lønnen udbetaltes på Kronborgs

Fig. 3. Detail af Gørløse altertavle.

lensregnskab, men i øvrigt synes der at have været mest at gøre på Frederiksborg, hvor mester Claus de følgende år fik udleveret materialer, deller, lægter og søm til reparationer på de nu forsvundne lysthuse Frydenborg og Sparepenge og på selve slottet.

Det har sikkert kun været nødtørftige vedligeholdelsesarbejder; det var jo ikke blot Flensborg, som følte eftervirkningerne af den ulyksalige Torstensonfejde, hele riget fattedes penge. Forståeligt nok har den dygtige flensborger søgt at få taknemligere opgaver. Selv uden arkivalske holdepunkter står det fast, at han inden sin død 8. oktober 1654 har skåret ikke blot altertavlen i Gørløse, der bærer det maledede årstal 1654, men også altertavlen i Ølstykke kirke, hvorpå der er snittet årstallet 1654. Ornamenterne bærer samme præg, og ikke mindst de to figurer af Moses og Johannes Baptist knytter disse to tavler sammen, selv om de i den mere arkitektonisk komponerede Ølstykke-tavle ikke står frit, men støtter storgesimsen over en anelig krucifiksgruppe. I sit sidste værk har Claus Gabriel stræbt at følge med tiden og lade skulpturerne brede sig; han varierer her Glyksborgtavlens evangelister, erstatter dens opstandelsesmaleri med et relief og kroner tavlen med en himmelfarende Kristus.

I Claus Gabriels liv krydses dansk og tysk eller nøjere sagt København—Sjælland og Flensborg—Hertugdømmerne på en måde, der har givet anledning til adskillige overvejelser fra tysk side, for så vidt overflødigt, som hele bruskstilen hviler på tysk grundlag. Dens skiftende former er lokale og individuelle, ikke

Fig. 4. Detail af Ølstykke altertavle.

nationale. Men at drøfte Claus Gabriels stilling mellem de samtidige billedsnidere vilde føre for vidt. Det skal tilslut kun tilføjes, at den gamle mester til sine sidste arbejder muligvis har haft hjælp af sine sønner, Hans og Kai, der begge fulgte ham i faget. Efter faderens død fik snedker Hans Gabriel endelig en større opgave for Frederiksborg, nemlig billedskærerarbejdet til den 1656 fornyede vindebro foran den yderste slotsport, som smykkedes med kongens kronede våben, $2\frac{1}{2}$ alen højt, ledsaget af to løver og to vildmænd samt andre dekorationer, en stor bue under våbnet, to par kragsten, en tavle med årstallet, fire kvadersten og på stangen af vindebroen to englehoveder, alt tilsammen for 46 rigsdaler. Da træbroen forlængst er forsvundet, kan der intet siges om, hvorledes Hans har løst opgaven, og det kan om ham kun oplyses, at han trolovede sig i Helsingør 1661. Bedre kendt er, takket være de senere års danske kunsthistorikere, den anden broder, Kai Gabriel, som opholdt sig i Helsingør allerede 1655, siden gav sig ud på lange rejser, der synes at have ført ham til Rom, og ved 1660 bosatte sig i London, hvor han vandt ry som billedhugger under navnet Cibber (Cimber, fra Jylland) og som selvstændig arkitekt byggede den danske kirke. Selv som engelsk hofbilledhugger mindedes han på sine gamle dage sin ungdom i Danmark og kaldte sig „fordum kong Frederik III's statuarius“.

Til kunstnerslægter som Gudwerth'erne i Eckernförde, Ringerinck'erne i Flensborg og Schrøder'erne i Næstved kan altså føjes Gabriel'erne fra Flensborg.

ET SØNDERJYDSK GRAVFUND FRA DEN ÆLDRE BRONZEALDER

Af H. C. BROHOLM

I Efteraaret 1948 indsendte Inspektør Hans Neumann, Haderslev Amts Museum, til Nationalmuseet et Fund, der, til Trods for at det er overleveret i en ret mishandlet Skikkelse, og til Trods for, at der foreligger meget ringe Oplysninger om Fundforholdene, maa siges at være af en ikke almindelig Interesse.

At det drejer sig om et Gravfund er uden Tvivl, det er nemlig fremdraget i en Højtomt i *Harreby, Hygum Sogn, Frøs Herred*; men da det kom frem ved Gravning til en Silo, blev flere af Sagerne noget beskadigede, og alle Oplysninger om deres Plads i Graven mangler. Sikkert er det imidlertid, at Graven har rummet Liget af en Mand; thi Fundet bestaar af følgende Sager:

En *Paalstav af Bronze*, der selv om dens Eg er noget beskadiget og Skaftenden delvis afbrudt, saa at den har maattet rekonstrueres i Afbildningen (Fig. 1), kan siges at være et særdeles fint Arbejde. Langs Bladets Kanter findes en Dekoration af Perlesnore, og mellem Blad og Skaftende et Ornamentbaand af Lister og Perlesnore samt en Række afstregede Trekanter, der vender Spidsen fremad. *Harreby-Paalstaven* er saaledes en typisk Exponent for den Smag, der prægede Bronzearbejdet paa et tidligt Tidspunkt af Bronzealderens anden Periode.

Til samme Tid hører en *Pincet* og en *Ragekniv*; men begge foreligger kun i stærkt fragmenteret Stand. *Pincetten* (Fig. 2) har haft brede Læber, hvorover der ses et smukt, bredt Baand, til dels udført i Karvesnitteknik. *Rageknivens* Haandtag (Fig. 3) er afsluttet med en Spiral; men Bladet synes at have været udekoreret. Den ejendommeligste af de fundne Genstande er dog den som Fig. 4 afbildede *Bronzeknap*. Den er af cirkelrund Form og maaler 3,5 cm i Tværmaal. Oversiden er flad og bærer som Prydelse kun en Stjerne dannet af 7 fordybede Trekanter, der vender Spidsen indad og er fyldt med en Harpixmasse, som oprindeligt har været lysegul, men nu er mørkebrun eller sort. Paa Undersiden findes et kort Skaftrør, der ligesom Knappens Kant er dekoreret med fine Perlesnore adskilte af smalle Lister; og i selve Røret og paa dets Kant er fastirret mørke Rester af organisk Stof, antagelig Træ. Stjernerdekorationen med Harpixindlægning

Fig. 1. $\frac{3}{4}$.

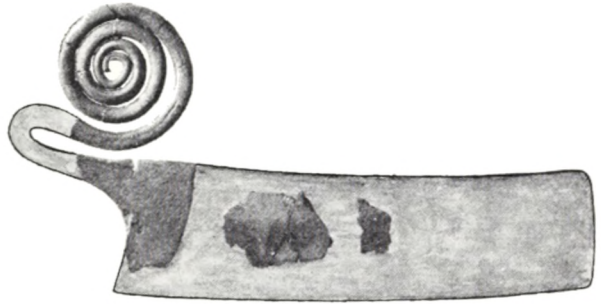

Fig. 3. $\frac{1}{1}$.

Fig. 5. $\frac{3}{4}$.

Fig. 2. $\frac{1}{1}$.

Fig. 4 a-b. $\frac{1}{1}$.

Fig. 6. $\frac{3}{4}$.

Fig. 1—6. Gravfund fra Harreby Sogn, Frøs Herred, Haderslev Amt.

kendes bl. a. fra Dobbeltknapper fra Begyndelsen af Bronzealderens 2. Periode, og Knappen er saaledes samtidig med de øvrige Bronzesager.

Ved første Øjekast gør den Indtryk af at være en Grebknep til en Dolk; men af Dolkklingen fandtes ikke Spor, og undersøger man Knappen nærmere, viser den sig at afvige betydeligt fra Grebknapperne paa Sværd og Dolke: Disse er nemlig som Regel af rhombisk Form og har en hvælvet, spiralprydet Over-side. Knapper af Form som den ved Harreby fundne er meget sjældne i danske Fund fra Bronzealderen. Mig bekendt ejer Nationalmuseet kun eet Fund af denne Art, fra Sjælland; det bestaar af 3 Knapper dekoreret med en Solfigur og er fundet i et Gravkammer ved Korsør (H. C. Broholm: Danmarks Bronzealder I, Grav 340). Fra Jönköping foreligger 8 lignende Knapper udført i gennembrudt Arbejde (O. Montelius: Minnen från vår forntid, 990 ab); men ogsaa i Sverige er disse Genstande sjældne. Derimod haves fra Sydslesvig og Holsten flere Fund af Knapper af denne Type med isiddende Trærester, og allerede i 1901 paaviste den tyske Arkæolog Fr. Knorr (Klappstühle aus Gräbern der Bronzezeit, Mitt. des Anthrop. Vereins, Kiel. Nr. 14), at disse maatte stamme fra Stole af samme Type som Klapstolen fra Guldhøj (Fig. 7), paa hvis Sæde- og Fodlister de havde dannet Afslutning og Zirat. Tydningen styrkedes ved, at der i de samme Gravfund fandtes svære Bronzenagler, som maatte antages at have sammenholdt de to Trærammer, hvoraf Klapstolen var dannet. Ogsaa fra danske Fund kendes saadanne Nagler, og det er efterhaanden et ret anseligt Antal Klapstole, om hvilke der foreligger Vidnesbyrd, nemlig — naar Harreby-Stykket medregnes — ialt 18; og alle tilhører de et tidligt Afsnit af Bronzealderens anden Periode.

De rejser da ganske naturligt for Arkæologen det Spørgsmaal, hvorledes det kan gaa til, at dette ejendommelige Møbel optræder i den nordiske Bronzealder. Karl Kersten (Zur älteren nordischen Bronzezeit, S. 92) betragter Klapstolen som en rent nordisk Opfindelse og hævder, at den maa være opstaaet herhjemme; men denne Antagelse lader sig sikkert ikke forsvare. Klapstole kendes gennem Afbildninger i den mesopotamiske og den kretisk-mykeniske Kultur; og i de ægyptiske Gravfund foreligger flere velbevarede Exemplarer af Træ. Ole Wanscher, som har behandlet Oldtidens Klapstole i en særlig Afhandling (Nordische Klappstühle aus der Bronzezeit, Artes VIII, S. 185 ff.), har paavist, at den ægyptiske Stol ikke alene i Type men ogsaa i Konstruktion staar Guldhøjstolen nær; og Ligheden er saa slaaende, at han mener, at den maa tages som Bevis paa, at der eksisterer en Forbindelse mellem de ægyptiske og de nordiske Klapstole. Under Henvisning til „den ældre Bronzealders udstrakte Handelsforbindelser“ antager ogsaa Johannes Brøndsted (Danmarks Oldtid II, S. 62), at de nordiske Klapstoles Lighed med de ægyptiske beror paa, at de sidste har været Mønstre for hine: „Forbindelser maa nemlig forudsættes overfor et saa særegent Møbelstykke.“ At der skulde være en direkte Forbindelse forekommer mig dog lidet troligt; derimod er det ikke udelukket, at de danske Klapstole indirekte gaar tilbage til Forbilleder fra Orienten, og det turde være sandsynligt, som allerede Bror Schnittger har hævdet (Ord och bild 1919, S. 68), at den kretisk-mykeniske Kultur er det Mellemled, gennem hvilket den gamle ægyptiske Feltstol har naaet den danske Bronzealders Folk.

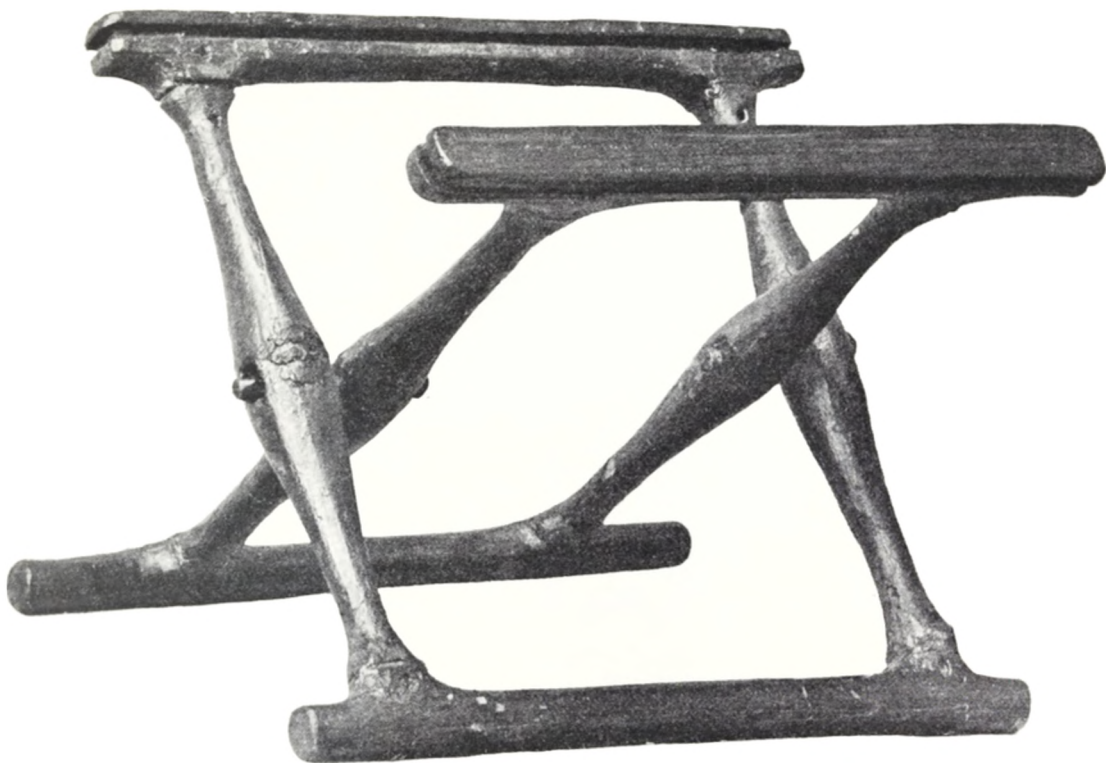

Fig. 7. Klapstol fra Guldhøj, V. Vamdrup Sogn, Anst Herred. $\frac{1}{3}$ s.

Om der nu ved Udgravningen af Harreby-Graven er gaaet 3 lignende Knapper tabt, eller om Stolen havde mistet disse Prydelser, før den kom i Kisten, faar staa hen. Men naar man fra andre Gravfund er fortrolig med den Gerrighed, Bronzealderens Folk udviser med Hensyn til Bronzemetallet, en Nærighed, der undertiden giver sig mærkelige Udslag overfor den døde, tør det ikke anses for usandsynligt, at det har været en gammel, havareret Stol, man har anvendt som Gravgabe. Saaledes var Guldhøjstolen et gammelt Stykke Husgeraad, der var repareret og forsynet med en ny Liste, og før den blev nedlagt i Kisten havde man fjærnet begge de to Bronzenagler, der oprindeligt havde holdt Rammerne sammen.

Sikkert er det ogsaa, at den som Fig. 6 afbildede *Guldring* er et gammelt Smykke, ældre end de Bronzesager, vi ovenfor har beskrevet. Den er dannet af et 1,3 cm bredt, 27,8 cm langt Guldbaand, af hvis Ender de 12 mm løber ud i et Par med Knapper afsluttede Spidser. Ydersiden er dekoreret med een sværere og to noget finere Ribber begrænset af Perlesnore, som er slaaede op fra den iøvrigt helt glatte Inderside. Baandet er derefter bøjet sammen som en aaben Ring, hvis Spidser gaar lidt forbi hinanden, saa at den udgør en Ring af Størrelse som en Haandledsring (ca. 8 cm i Tværsnit).

Om Stykket har været en Haandledsring, forekommer mig tvivlsomt, dertil synes den mig for spinkel, og der kendes Exemplarer af endnu tyndere Guld,

som jeg er tilbøjelig til at betragte som Pande- eller Haarbaand. Foruden Harreby-Ringen kendes kun 9 Exemplarer. Fire af dem er Enkeltfund, fire andre er optagne i Mandsgrave fra Bronzealderens første Periode, medens det femte, fra Egekistegraven i „Storhøj“, er optaget i en Kiste, der staar paa Overgangen mellem første og anden Periode (H. C. Broholm: Danmarks Bronzealder II, S. 51). Antagelig er disse 10 Guldringe indførte Arbejder; de har ligesom en Del tilsvarende Exemplarer af Bronzeblik deres nærmeste Paralleler i Østrig og Ungarn og stammer fra Yngre Aunjetitztid.

Endelig indeholdt Graven en 9,6 cm lang, spidst tilhugget *Flintflække* (Fig. 5). Dens ene Ende er butslidt, og dette i Forbindelse med paasiddende, rustagtige Pletter, der maa antages at stamme fra Svovlkis, viser, at Flækken har været anvendt som *Ildsten* til et af de primitive Fyrtøjer, der af og til findes i Mandsgrave fra Begyndelsen af ældre Bronzealder.

Selv om Gravfundet fra Harreby ikke følger nye Træk til vor Viden om den ældre Bronzealders Kultur, er det et nyt Vidnesbyrd om det høje Ståde, hvorpaa Nordslesvigs Befolkning stod omkring Midten af andet Aartusinde før Chr. Jeg forelægger det her som en Hilsen til Nationalmuseets tidligere Direktør fra hans nordslesvigske Hjemstavn.

Fig. 1. Napoleons broder Lucien, prins af Canino, 1830.

MINDER OM EN OLDTIDENS STORHANDELSBY

Af P. J. Riis

HAN drog blank, satte spidsen af sin kårde på broderens bryst og råbte med „stor pathos: ‘Og er du titusinde gange min broder — jeg støder denne i dit hjerte, om du nogensinde forgriber dig på det franske folks frihed’ ...“

Denne dramatiske episode under Napoleons statskup den 18de brumaire 1799 er det man bedst husker af sin skolelærdom om Lucien Bonaparte, og måske har der kun bundfældet sig i ens bevidsthed en vis vag fornemmelse af et paradox. Lucien, som var den bedst begavede af Napoleons brødre, og den som reddede situationen, da kuppet var på nippet til at mislykkes, han alene fik intet kongedømme, da „de franskes kejser“ satte nye herskere på Europas troner. Det land og den titel han opnåede tildeltes ham ikke af en taknemmelig broder, men til afvikling af et lån han i 1806 ydede pave Pius VII. Godset, som lå ved landsbyen Canino omtrent 100 km nordvest for Rom, erhvervede han samme år, men først i 1814 underskrev paven den bulle, der ophøjede ham til prinseværdigheden.

Det var ikke jomfruelige jorder, Lucien Bonaparte var kommet i besiddelse af. Her havde allerede oldtidens etruskere haft deres marker og byer, og mange steder var der endnu tydelige spor af deres liv og færd, især ved en lokalitet, der

kaldtes „Pian di Voce“. Dette navns sidste led var en forvanskning af det antike Volci eller Vulci, en af de vigtigste etruskiske byer, som i 280 f. C. erobredes af romerne, og her havde man i 1783, 1787 og atter i 1825 gjort mindre fund af oldsager; men i 1828 begyndte Lucien, som ejede størstedelen af byområdet, omfattende udgravninger, der i løbet af kort tid skaffede ham en imponerende antiksamling. De grundejere, hvis lodder stødte op til prinsens, opdagede snart, hvilken guldgrube de havde part i, og var ikke sene til at udnytte deres chance. I gravpladserne nordøst for selve byplateauet Pian di Voce arbejdede bonapartisterne, mod nordvest gravede andre folk for herrerne Campanari, Candelori og Fossati, mod sydøst for Feoli (se fig. 2). Da Lucien i sine senere år var i konstant penge-trang, fik hans virksomhed snarere karakter af hensynsløs rovgravning end af videnskabelig undersøgelse, og det pragtværk, hvori han 1829 offentliggjorde en del af sin samling, var utvivlsomt først og fremmest ment som et salgskatalog. Et supplement til kataloget udkom 1838, to år før hans død.*)

Fundene vakte umådelig opsigt. En fremtrædende arkæolog skrev således i 1842 de dristige ord: „Vulci er en by, hvis blotte navn for 20 år siden knap var husket, men som nu på grund af de enorme oldsagsskatte den har afgivet er hævet over enhver anden by i den antike verden, endog ikke undtaget — i visse henseender — Herculaneum eller Pompeji“. Siden har man gentagne gange gravet videre i Vulci, tildels for at råde bod på fortidens videnskabelige synder; imidlertid er det endnu de gamle gravninger, der har bragt det største og rigeste materiale for dagen. Den skamløse plyndring af byområdet i tiden mellem 1828 og 1840 har ganske vist berøvet forskeren mange værdifulde oplysninger, men utallige er de kunstværker fra Vulci, som nu er havnet i europæiske og amerikanske offentlige museer efter opløsningen af Bonapartes og hans naboers samlinger. Hovedmassen er importerede græske lerkar af udsøgt form og gods, smykket med malerier af høj kvalitet og stor indholdsmæssig betydning; dertil kommer den lokalt tilvirkede etruskiske keramik og sidst men ikke mindst etruskiske metalarbejder, dels guldsmykker, dels bronzefigurer og -redskaber med figurer. Udgravningerne i Grækenland har siden fordunklet Vulci-fundene, men den dag i dag er de en af hovedkilderne til vor viden om de klassiske samfund i Syden og har krav på nutidens respekt, fordi de trods udgravernes mangelfulde metode bragte forskningen et stort skridt videre. Et navn skal nævnes i denne forbindelse, Eduard Gerhard, hvis i arkæologien berømte afhandling „Rapporto intorno i vasi volcenti“ fra 1831 er det grundlag, hvorpå den moderne opfattelse af den græske malerkunst bygger.

Selv om Gerhards tidsfæstelse af de malede lerkar (mellem 480 og 280 f. C.) var forfejlet, så han dog rigtigt med hensyn til stilarternes indbyrdes forhold. Som den første kategori opstillede han en *ægyptisk* gruppe; men det betød ikke, at de pågældende vaser havde deres hjemsted i Ægypten, blot, at forudsætningerne for deres dekoration var orientalske. Med rette betegnede han deres stil som en af de forskellige tidlig-græske; nutiden kalder den „orientaliserende“. Gerhards anden gruppe var den egentlig *arkaiske* med sorte silhuetfigurer på rødgul grund; den tredie, den *perfekte* gruppe, havde „røde“ figurer på sort grund

*) Uheldigvis findes intet af disse værker i København.

og var gennemgående mere naturalistisk. Alle tre stilarter anså han for at være ældre end de rødfigurerede vaser, man kendte fra udgravningerne i de syditaliske landskaber Apulien og Lukanien.

Nationalmuseet og Glyptoteket ejer en række oldsager, som vides at stamme fra Vulci. Medens Glyptotekets vulcentiske fund hovedsagelig er lokale etruskiske arbejder fra byens forfaldsperiode (to gravsten uden figurer H 212—213, en stensarkofag med relieffer H 273, et sarkofaglåg af ler med en liggende figur H 268 samt en gravsten med portrætbuste og latinsk indskrift 556), tilhører fundene i Nationalmuseet så godt som alle tiden før den romerske erobring, og det store flertal er endda af græsk oprindelse.

To af stykkerne repræsenterer Gerhards „ægyptiske“ stil. Fig. 3 gengiver en vinkøler (på græsk: psyktiēr) fra Campanaris og Fossatis udgravninger (CVIII 326). Den har to rum, det ene midti i forlængelse af halsen, det andet som en kappe udenom med en særlig tud på skulderen. De malede friser med fabelvæsener og dyr er nok orientaliserende, men stilen er ret fremskreden og faktisk afhængig af det egentlige sortfigursmaleri. Enkeltheder røber, at vaseren er blevet til på en af de græske øer, formodentlig

i byen Chalkis på Eubøa, og det er sket i årtiet 560—550 f. C. Lidt ældre er det andet „ægyptiske“ stykke, en amphora (to-hanket krukke) af en i Athen fabrikeret art, der plejer at blive kaldt den „tyrrhenske“; den var tidligere i princippet af Caninos samling (CVIII 323).

Blandt museets sortfigurerede vaser fra Athen (Gerhards „arkaiske“ gruppe) er der fire, som ganske givet har været Lucien Bonapartes: to amphorer, en kande og en skål, allesammen beregnet til vin. Interessantest er den ene amphora, der er tilskrevet den såkaldte „firspandsmaler“ (fig. 4) (CVIII 322). Han virkede ved midten af det 6te årh. f. C. og hørte til den nærmeste kreds omkring den fremragende pottemager og maler Exekias, en af de betydeligste skikkelser i den græske kunsthistorie. På forsiden er der fremstillet en mythisk kampscene, på bagsiden athleter med en sportspræmie, en stor trefod. Den yngre attiske sortfigursstil fra århundredets anden halvdel kan studeres på de øvrige tre vaser.

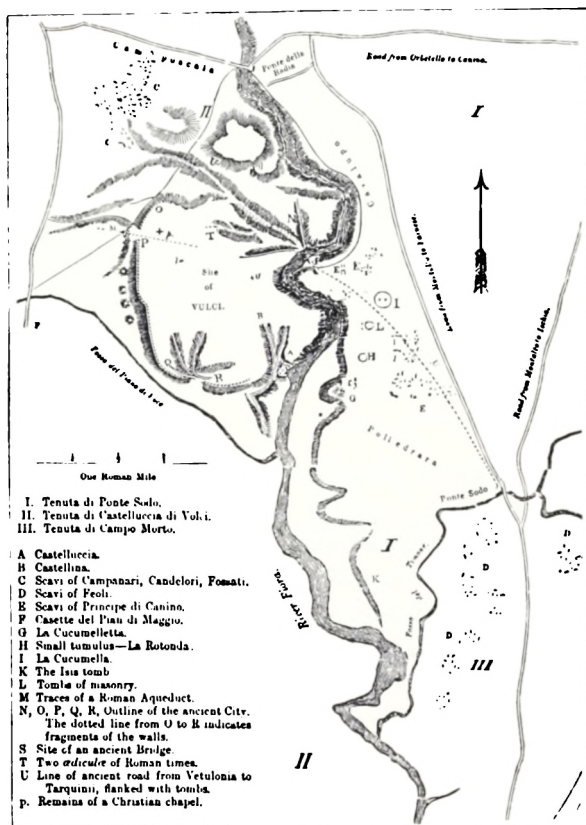

Fig. 2. Kort over Vulci.

Fig. 3. Chalkidisk vinkøler (Antiksamlingen).

Fig. 4. „Firspandsmaleren“s amphora (Antiksaml.).

Amphoren er smykket med billeder af gudinder og krigere og er beslægtet med værker af en ligeledes anonym maler, „mesteren for vaser: München no. 1519“ (CVIII 321). Skålen har fremstillinger, der hentyder til dens oprindelige indhold. Vinranker og drueklaser udfylder partiet omkring hankene og figurfremstillingernes emner er dionysiske; selve vinguden er endda vist i færd med at hente den drukne Hephaistos hjem til Olympen. Også i dette tilfælde har man ment at have et værk af en fra andre vaser kendt malerpersonlighed, nemlig den såkaldte „Theseus-mester“ (CVIII 457). Kandens værdi består hovedsagelig i dens billedes emne, idet man ser gudinden Athena, der løber ved siden af en vogn i fuld fart henimod en målpæl (CVIII 340). Formodentlig er vognstyreren sagnhelten Erichthonios, der mentes at have indstiftet de panathenæiske lege i Athen; et led i disse var det berømte apobatløb, hvorved bevæbnede krigere (her Athena) sprang af vognen under kørslen.

En sortfiguret amphora, der i sin tid, fyldt med olie, er blevet givet som præmie til en vinder i de samme lege, har Nationalmuseet også, og den er ovenikøbet fra Vulci; men fra hvis udgravning den hidrører er uklart (CVIII 797). Forsiden viser det væbnede Athenabillede på Akropolis, bagsiden løbere, og indskriften tillader ingen tvivl om krukkens anvendelse. Stilen daterer den til midten af det 6te årh. f. C. Endnu to af museets sortfigurerede vaser fra det 6te årh. har proveniensangivelsen Vulci, en stor salveflaske med billede af Athenas fødsel (CVIII 375), og et bæger af form som en støvle (CVIII 799).

Eksempler på Gerhards „perfekte“ stil, den rødfigurerede, er langt talrigere i Nationalmuseet end den sortfigureredes repræsentanter; men paradoxalt nok er kun tre af dem fra Vulci. Den ældste er en skål fra Feolis udgravning (fig. 5) (CVIII 458). Selv om der i teknisk henseende er stor afstand mellem sådanne billeder og den sene sortfigurstil, er skikkelsernes anatomi og dragternes foldekast dog

Fig. 5. „Charopsmaleren“s skål (Antiksamlingen).

det samme. Det tidlige rødfigursmaleri er faktisk endnu arkaisk, og vor skål skal placeres i slutningen af det 6te årh. f. C. Udvendig ser man på den her afbildede side Herakles, der i overværelse af Athena kæmper med den nemæiske løve, på den modsatte side to mænader og indvendig i skålmidten en bueskytte. Den maler, der har dekoreret skålen, kaldes af moderne arkæologer „Charops-mesteren“.

Et af Nationalmuseets fineste klenodier er vasen fig. 6, fra Lucien Bonapartes samling (CVIII 320). Nutidens førende specialist inden for den græske keramikforskning, englænderen Sir John D. Beazley, har om denne vase grupperet en række andre af samme mester, som han efter vort stykke har kaldt „København-maleren“ og som virkede i perioden mellem perserkrigene og Perikles, altså det 5te årh.s anden fjerdedel. Med megen træfsikkerhed og elegance har denne mand skildret en dagligdags scene, et lille udsnit af det myldrende liv på Athens gader. En gammel herre er på torvetur ledsaget af sin lille slavedreng, og en ung mand er i færd med at købe en amphora af samme form som selve den vase, billedet pryder. I sin monumentale kortfattedhed virker fremstillingen som et epigram.

Den tredie Vulci-vase med røde figurer er en korthalset to-hanket krukke (stamnos), der tidligere var i den franske samler Beugnots eje (CVIII 794). Han købte en del af Lucien's oldsager, og der er således al grund til at tro, at også dette lerkar har været hos prinsen af Canino. „Danaë-maleren“, som har dekoreret den med billeder af Dionysos og hans følge, var en maniereret kunstner, der arbejdede omkring midten af det 5te årh. f. C. Trods gammeldags træk minder adskilligt om Parthenonstilen.

Foruden de opregnede malede vaser har Nationalmuseet tre etruskiske bronze-spejle fra Bonapartes udgravning, to fra det 5te årh. f. C. (ABa 265—266) og et fra det 3die (ABa 264); men hverken deres kvalitet eller deres bevaringstilstand

Fig. 6 a-b. „Københavnsmaleren“s amphora (Antiksamlingen).

tillader os at nævne dem i samme åndedrag som vaserne. Langt bedre metalsager er fundet i Vulci. Det er dog en forholdsvis ny iagttagelse, at de er lokale arbejder; endnu i dette århundrede har nogle forskere anset dem for græske. At der i Vulci selv eksisterede et blomstrende kunsthåndværk, der specialiserede sig i bronzearbejde, må efter tyskeren K. A. Neugebauers banebrydende forskninger (1924—1943) betragtes som sikkert. Ved en kombination af findested, redskabs-type og stilistiske enkeltheder er det muligt at opstille hele serier af vulcentiske produkter, og fremtidige studier efter de samme retningslinier vil utvivlsomt kunne bidrage væsentligt til en rigtigere historisk placering af Vulci. Forhåbentlig vil derigennem blive opvejet, hvad der mistedes ved den dilettantiske udgravning for over 100 år siden.

Bronzer, som efter stil og type må anses for Vulci-fabrikater, findes i de fleste museer verden over, i København såvel i Nationalmuseet som i Glyptoteket og Thorvaldsens museum. Det er ikke min hensigt her at opregne alt hvad de hjemlige samlinger kan frembyde af denne art, men blot at anføre et eksempel på, hvordan man selv i museernes gamle oldsagsbestand kan gøre nye fund. Under den systematiske konservering af bronzerne i Nationalmuseets Antiksamling, som foretages af billedhuggeren William Larsen, viste det sig, at topfiguren på en etruskisk bronzekandelaber (1283) bag sin overordentlig opsvulmede irskorpe havde bevaret de fineste detaljer (fig. 7). Før rensningen var man ganske ude af stand til at udtale sig om figurens stil — i så høj grad var stykket vanziret —, og findestedet er desværre ukendt. Et lille fingerpeg har man dog måske i den oplysning, at kandelabren har tilhørt kunsthandleren Basseggio i Rom, der ved forrige år-

Fig. 7 a-b. Topstykke af etruskisk bronzekandelaber (Antiksamlingen).

hundredes midte var i besiddelse af en hel del fund fra Vulci. Nu efter at figuren er befriet for ir, er sagen klar. Det drejer sig om et førsteklases vulcentisk arbejde fra 470'erne f. C., formodentlig udført i det samme værksted som en lidt ældre, mandlig bronzestatuette fra Monte Guragazza i Apenninerne, der er afbildet i adskillige bøger om etruskisk kunst.

Den, som kun betragter Nationalmuseet som et opbevaringssted for danske fortidsminder, vil rimeligvis sige: hvad kommer alt dette os ved? Hertil må man for det første svare, at nationalmuseum ikke betyder samling af nationale antikviteter, men nationens skatkammer, og for det andet, at menneskekulturen er udelelig. Det skulde næsten synes overflødigt at fremhæve Danmarks delagtighed i den almindelige europæiske udvikling, også på dagliglivets og kunstens område. Selv om det må indrømmes, at der er lang vej fra Vulci herop, føleligst under primitive forhold som i oldtiden, er der alligevel i dansk jord fundet metalarbejder, som vidner om en forbindelse.

På en brandgravplads fra keltisk jernalder ved Langå på Fyn blev der i forrige århundrede udgravet rester af en bronzestamnos: hals og rand samt to hanke (fig. 8*). Svenskeren Ekholm har anset den for et græsk arbejde; men den stamnos, som han sammenligner resterne med, er fabrikeret i Vulci. Hidtil er det ikke lykkedes mig at finde vulcentiske hanke af helt samme form som Langåkarrets; der er dog stor sandsynlighed for, at det også har været et Vulci-arbejde. Stamnostypen var meget yndet i Vulci's bronzeindustri, og i eet tilfælde er en stamnos fra det 5te årh. f. C. blevet repareret med en hank, der ligner Langåeksemplarerne med den undtagelse, at de runde attachéer har tunget kant og et lille palmetornament forned. Langåkarrets halsprofil og bøjleform taler for en datering til det 4de årh. f. C.

Et andet jernalderfund røber, at dets ophavsmand havde kendskab til vulcen-

*) Efter et nyt fotografi, som museumsdirektør Svend Larsen velvilligst har stillet til min rådighed.

Fig. 8. Hanke og rand af etruskisk bronzevase fra Langå (Fyens Stiftsmuseum).

tiske kunstværker; det er den berømte sølvkedel fra Gundestrup, hvis løvefigurer (fig. 9) har manken stiliseret på en ganske speciel måde. Hårtotterne ned langs nakken er gengivet som en plastisk kam, medens det øvrige af manken er indridsede flammelokker. En sådan mankeform har mig bekendt kun en bronzeløve fra Perugia, nu i München (fig. 10), og Perugialøven er velsagtens blevet til i det milieu, hvorfra der udgik to i Vulci fundne trefødder med kamprydede hestehoveder. Slægtskabet mellem Gundestruprelieffet og de etruskiske bronzer turde være et memento for de forskere, der benægter, at sølvkarret kan være gjort i det vestkeltiske område.

Allerede i den yngre bronzealder synes vulcentisk påvirkning direkte eller indirekte at have nået Danmark. En ofte afbildet og omtalt kvindefigur af bronze, hvis findested er ukendt (fig. 11), har — som Hans Kjær i 1927 fastslog — visse etruskiske menneskeformede karhanke til forudsætning. Snart drejer det sig om slanke pigeskikkelser, snart som på fig. 12 om mandlige gymnaster. Selve stillingsmotivet er i den etruskiske kunst et lån fra Ægypten og optræder ret tidligt i den orientaliserende stilperiode; men i sin anvendelse som håndtag på et låg findes det ikke før det 5te årh. f. C. Det ældste eksempel synes at være fig. 12, lågfiguren på en cista (toiletskrin) fra Orvieto, nu i Glyptoteket; udformningen af løvefødderne lader os formode, at cisten er tilvirket i Vulci. Senere er denne hanktype overtaget af cistafabrikanter andetsteds i Mellemitalien.

Gennem det her fremdragne materiale vil læseren have fået en anelse om, hvad oldtidens Vulci var; men det vil være hensigtsmæssigt til slut at sammenfatte arkæologiens vidnesbyrd om byens udvikling. Da etruskerne i det 8de årh. f. C. kom til Italien, forefandt de på eller ved det nuværende Pian di Voce en eller flere landsbyer, der havde begravelsespladser nord og øst for plateauet. Egnens naturlige rigdomskilder var i oldtiden agerbrug og skovhugst, jagt, fiskeri og

Fig. 9. Detail af Gundestrupkarret (Danske Samling).

Fig. 10. Etruskisk bronzeløve (München).

kvægvæl. Om Vulcidistriktet er de gamle skribenter ganske vist tavse; men i nabo-områderne — fortæller de — dyrkedes korn, hør, vin samt oliven, og såvel visse steder ved kysten som på landskabets højdedrag voxede der gran og fyr. Vildsvin, harer og forskellige fugle jagedes i skovene, oxer, får og svin holdtes som husdyr, og for kystlandets beboere var det nærliggende at skaffe sig føden fra havet; Vulci er kun ca. 10 km derfra.

Disse forhold kan nok forklare existensen af et landsbysamfund på Vulcis plads, men ikke det kolossale opsving, byen fik som handels- og industristad. Italiens antike hovedveje går udenom Vulci, den lille flod Armenta, nu Fiora, der strømmer gennem byområdet, har ikke kunnet besejles, og hverken metalrigdomme eller naturlige havne findes i den umiddelbare nærhed. De vigtigste etruskiske byer lå alle et stykke fra kysten og var omgivet af skrænter eller vandløb. De sikredes derved mod overfald fra havet; men det betyder ikke, at de ikke kan have haft en søhandel af et vist omfang. Da etruskerne selv var kommet ad søvejen og gennem hele deres selvstændighedsperiode bevarede stort ry som søfolk, er det usandsynligt, at de ikke har forstået at klare sig, selv under ugunstige vilkår. Vi må ikke glemme, at middelhavsfolkene i ældre tid som oftest nøjedes med at trække skibene op på stranden, således som vi kender det fra Homér; en ankerplads var ikke nogen absolut nødvendighed. Med årene byggedes der så skibshuse og magasinskure; men kunstige havneanlæg hører en meget senere periode til. At man faktisk ved flodens udløb har kunnet losse og lade skibe med varer til og fra Vulci, ved vi fra Lucien Bonapartes biografi; fra Elba lod han hente råmaterialer til de støberier og smedier, han oprettede i Canino. Man kan derfor godt tænke sig, at de søkyndige etruskeres slåen sig ned i den gamle bygd har fået den til at blive en virkelig by; en ordentlig havn er derimod forudsætningen for at den kunde udvikle sig til en af Sydeuropas vigtigste handelssteder, storaftager af græske varer og exportør af egne produkter.

Den moderne forskning har vist os, at Vulci ikke blot var sædet for en betydelig metalindustri, den havde også sine egne keramiske værksteder og billedhuggere. Dens bronzearbejder med plastisk dekoration spredtes over en meget stor del af den antike verden, lige fra Cypren til England, fra Spanien til Norden, og i dens grave, der vidner om ejernes store rigdom og luksus, er der fundet sa-

Fig. 11. Bronzefigur fra ukendt dansk lokalitet (Danske Samling).

Fig. 12. Etruskisk lågfigur af bronze (Ny Carlsberg Glyptotek).

ger fra Orienten, Ionien, de græske øer, Sparta, Corinth og navnlig Athen. Vulci synes at være den etruskiske by, hvor der er fundet flest attiske vaser; man har værdsat både deres indhold og deres udseende. Til gengæld har man skaffet grækerne ikke blot fine metalsager, men også råvarer fra Europas barbariske egne.

På et eller andet tidspunkt, næppe meget senere end midten af det 6te årh. f. C., må vulcenterne have sat sig i besiddelse af Herculeshavnen ved Cosa, omtrent 30 km mod vest. Det er den nærmeste naturhavn, og i hvert fald i begyndelsen af det 3die århundrede f. C. hørte den til Vulcis statsområde. Man har troet, at der ikke var nogen by på stedet, før Cosa i 273 f. C. blev romersk koloni; men udgravninger, som amerikanerne har påbegyndt efter krigen, har efter sigende allerede godtgjort, at byen går tilbage til etruskertiden.

Det er beklageligt, at den antike litteratur overhovedet intet beretter om Vulci i dens blomstringstid; dens erobring i 280 f. C. er den ældste begivenhed, der er registreret, og kun ud fra et romersk monument kan vi slutte, at den var en af det etruskiske forbunds tolv bystater. Her mere end noget andet sted har vi lov til at citere de berømte ord: „Parlan le tombe ove la storia è muta“ (gravene taler, hvor historien er stum).

Fig. 1.

Fig. 2.

1. Penning fra Sven Estridsen, slået i Lund med fremstilling af den tronende Christus. — 2. Penning, slået for Knud den Hellige af Arkil i Roskilde. Begge disse til hængesmykker omdannede mønter er fundne 1867 i en kæmpehøj i Allerslev ved Lejre sammen med 522 mønter fra Erik Egode og kong Niels.

NOGLE MIDDELALDERLIGE HÆNGESMYKKER

AF GEORG GALSTER

DER foreligger fra den ældre middelalder en lille gruppe hængesmykker, som er slået med stempler ligesom mønter, men som kun har præg på den ene side, såkaldte brakteater; de er dels af sølv, dels af kobber. De har således på en måde deres forgængere i de nordiske guldbrakteater fra folkevandringstiden, der oprindeligt efterlignede romerske guldmedailloner og -mønter. Det har øjensynlig i de tider været mode at pynte sig med sådanne hængesmykker, og ligeså ofte har man brugt gangbare mønter, hvori man har slået hul eller pånippet en øsken. Exempelvis gengives fig. 1—2 to mønter fra Sven Estridsen og Knud den Hellige, der i begyndelsen af det 12. århundrede har været båret som smykker. Det er påfaldende, at øskenen på disse mønter ligesom på næsten alle hængesmykkerne er anbragt i billedets underkant, således at figurerne vender hovedet nedad. Her skal omhandles de hængesmykker fra danske fund, som har mønter til forbillede.

I en affaldsgrube ved en gravplads dels fra vikingetid, dels fra tidlig middelalder i Vejleby, Fuglse herred, Lolland, fandtes ved Nationalmuseets undersøgelser i efteråret 1923 en sølvbrakteat med pånippet øsken, hvori sad fastrustet en bærer af jern (fig. 6). Den viser et kors med en ring i midten og tre små halvmåner ud for hver arm, en form, som nøje svarer til korsfremstilling på angelsaxiske mønter fra Edward Bekenderen og forekommer noget lignende på danske mønter fra Sven Estridsen, Knud den Hellige og Oluf Hunger. Omskriften lyder +VLFKILILVDAN d. v. s. Ulfkil i Lund, Danmark, i modsætning til Lund (London) i England. Navnet Ulfkil forekommer i flere varianter (Vlfkil, Vikil, Vlfcil, Vlciil m. fl.) på mønter fra Lund, fra Hardeknud til Knud den Hellige. Til sammenligning afbildes fig. 3 en mønt fra Knud den Hellige med bagsideomskriften +VLKIL ILVNI, og hængesmykket er sandsynligvis fra samme konges tid (1080—86).

Ved de af arkæologen, købmand Jens Winther, foretagne undersøgelser af bolpladsen Borgbjerg i Magleby sogn på Langeland fandtes i september 1946 et hængesmykke, en sølvbrakteat med pånippet øsken og bærer (fig. 7). Der fremstilles

her en konge (?), der sidder på en bænk, øjensynlig en slags trone; han er barhovedet med en nedhængende lok på hver side; på højre hånd bærer han en fugl, falk eller høg, hvis hoved og næb rager ind i perlerækken og omskriften; den venstre hånd er løftet i en bydende gestus. Omskriften lader smykket selv tale: +ALFVINI MEFECIT — „Alfvine gjorde mig“. — Dette smykke har sine

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

3. Penning fra Knud den Hellige, slået af Ulkil i Lund. — 4. Penning fra kong Niels, slået af Bjørn i Lund. — 5. Penning fra Erik Emune, slået af Alvin i Lund. — 6. Sølvbrakteat, slået af Ulfkil i Lund. — 7. Forgyldt sølvbrakteat, slået af Alfvini, fundet 1946 på Langeland. — 8. Forgyldt bronzebrakteat.

forudsætninger i datidens mønter. På penninge fra Lund fra begyndelsen af kong Niels' tid, kort efter 1104, vises også kongen med falk på hånd (fig. 4); det vidner om den interesse, man lige fra oldtiden havde næret for den fyrstelige jagtsport med falk og høg. Den bydende håndstilling forekommer på mønter fra Erik Emune fra Lund (fig. 5) og senere på mønter fra Erik Lam og ærkebiskop Eskil. Disse fremstillinger er ret enestående på mønter. Alfvine forekommer på Lundemønter med Æthelreds og Hardeknuds kongenavne og iøvrigt kun — 100 år efter — på Erik Emunes penninge fra Lund (Alvvini, Alvvin med flere varianter); efter navnet at dømme har møntmesteren været af angelsaxisk herkomst. Formlen *me fecit* kendes fra Lundemønter fra kong Niels og går dels på kongen (NICOLAS), dels på møntmesteren (VLF); bortset herfra er den kun en enkelt gang anvendt på danske mønter (+IVLEMEFECIT på Hedebymønter fra Magnus den Gode); den bruges også, omend sjældent, på saxiske og norske mønter, men er jo iøvrigt velkendt fra andre tidlig middelalderlige sager. — Det vil være rimeligt at antage Alfvines hængesmykke udført i 1130'erne.

Bagsiden af den fig. 4 afbildede Lundemønt fra kong Niels med en rimeligvis idealiseret fremstilling af Lunds (?) bymur med porttårn og to sidetårne har antagelig været nærmeste forbillede for en forgyldt bronzebrakteat, der forefandt i

Herlufsholms skoles møntsamling og 1877 blev afgivet til Museet for nordiske Oldsager (fig. 8). Også her er øsken pånitted fremstillingens underkant.

En sølvmønt, en milliaresion, slået for de byzantinske kejsere Basil II „Bulgardræberen“ og hans broder Constantin VIII, som regerede sammen i et halvt århundrede (976—1025), har i datiden haft en vis popularitet. Det var i den tid,

Fig. 9.

Fig. 10.

9. Byzantinsk sølvmønt fra Basil II Bulgaroktonos og Constantin VIII (976—1025), tildannet til hængesmykke. Fundet i Danmark. — 10. Russisk efterligning, tildannet til hængesmykke. Fundet 1866 sammen med to andre hængesmykker og et guldarmbånd i Harndrup skov, Fyn.

Væringernes livgarde blev oprettet, og de mange krigere, som Knud den Store hjemsendte efter Englands erobring, og som derefter søgte nye æventyr i Østerledet og Miklagård, modtog denne mønt i deres sold. På forsiden vises et stort kors mellem kejsernes brystbilleder med omskriften: „I dette (d. v. s. korset) skal du sejre. Basileios og Constantinos“, på bagsiden fem liniers indskrift: „Basil — Constantin — purpurbårne — troende, konger — over Romerne“. Denne mønt blev forbillede for penninge fra Lund fra Hardeknud og Sven Estridsen, og den kunde bruges til pynt med pånitted øsken og bærering, således som det fremgår af et exemplar, der indkom til Museet 1869 (fig. 9), og som opgaves at være fundet her i landet, desværre uden nærmere oplysning om fundforholdene. Også i Rusland er den blevet efterlignet, og en således barbariseret mønt, der er omdannet til hængesmykke og forgyldt (fig. 10), er 1866 fundet i Harndrup skov på Fyn af en husmand, der gravede grøft på sin jordlod. Sammen med dette lå to andre hængesmykker (med indridsede figurer) og et guldarmbånd. — En mønt som den russisk-byzantinske har været forbillede for et hængesmykke, der er dannet af en forgyldt kobberbrakteat, indfattet i en ring af kobbertråd og med påloddet øsken og bærering (fig. 11). Der fremstilles to lignende brystbilleder med et patriarchalkors, dog er f. ex. kronernes form mere nordisk end byzantinsk. Stykket er beskadiget, og omskriften gået tabt på nær få bogstaver (. . . VMMV . . .). Det er indkommet til Museet 1867 og opgaves at være fundet ved Roskilde. — Bagsiden (med indskriften) på en mønt som den russisk-byzantinske kan have været forbillede for et hængesmykke af kobber, forgyldt på forsiden med ombøjede rand, påloddet øsken og bærering (fig. 12). Udsmykningen her skal forestille skrift, men bogstaverne er forvanskede indtil ukendelighed. Hængesmykket er fundet 1915 på en gravplads fra ældre middelalder i Ravnse, Nørre Alslev sogn, Falsters Nørre herred.

Et mærkeligt hængesmykke foreligger i to eksemplarer, dels i L. E. Bruuns mønt- og medaillesamling, Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg (fig. 13), dels i Lunds Universitets historiska museum. Desværre er proveniensen i begge tilfælde ukendt. Det førstnævnte eksemplar dukkede op 1902 hos en privatsamler i København, det andet eksemplar synes at være indkommet til museet i Lund i

Fig. 11.

Fig. 12.

11. Forgyldt hængesmykke, kobber, fundet ved Roskilde. — 12. Forgyldt hængesmykke, kobber, fundet 1915 i Ravnse, Falster.

trede fjerdedel af forrige århundrede. Forsiden viser et brystbillede med helgen- glorie og krumstav; omskriften er utydelig, men synes at være +I IION V eller noget lignende meningsløst. Tilsvarende (ukendt) helgenbiskop forekommer på Lundepeninge fra Harald Hen og Knud den Hellige. Bagsiden bærer et tvelinjet kors, hvis arme ender i tre halvmåner og tre små kugler, som deler omskriften: +OT RI LVI III. Korsfremstillingen er kendt fra Æthelræds til Sven Estridsens mønter. Otr er sikkert den samme som den Oter, der slog mønt i Lund under Knud den Hellige. Øskenen, hvori er anbragt en bærerling af kobbertråd, er undtagelsesvis nittet på i overkanten af billedet.

Nær beslægtet med dette hængesmykke er et andet af kobber eller messing, som blev fundet den 22. august 1949 under gravning til nedlægning af telefon- kabler i Algade, lidt øst for Stændertorvet i Roskilde (fig. 14). Forsiden viser et brystbillede til højre med et processionskors; det bærer ligesom det foregående en rund hue med lodrette striber. Omskriften er desværre ulæselig: . . IxDOMISI . . II eller lignende uden mening. Bagsiden bærer et tvelinjet kors, hvis arme ender i tre halvmåner, som gentages i omskriften; i midten en ring og inderst i vinklerne fire kugler, forbundne i et lille kors. Denne ejendommelige fremstilling svarer ret nøje til bagsidekorset på Erik Egodes Roskildemønter, men den forvirrede om- skrift tyder snarest hen på Lund: +GO HI HI LV, der måske skal forstås som Godwin i Lund. Godwine forekommer ikke på Erik Egodes mønter, men på mønter fra Lund fra Knud den Hellige og tidligere. Også forsidefremstillingen minder noget om Erik Egodes Lundemønter med det lange korsscepter foran det kronede brystbillede. Hængesmykket må sikkert dateres til ca. 1100. Det har en (afbrudt) øsken pånitted foroven i billedet og desuden påloddet nålefæste og -gemme.

Langt senere, vel fra Valdemarstiden eller århundredet ca. 1150—1250, er en smykkebrakteat af kobber, som i juni 1947 blev fundet ved Thisted kirke ved rydning af sten umiddelbart øst for kirkens kor (fig. 15). Den viser brystbillede med krumstav t. h.; foran en stjerne og bagtil et palmetræ. I stedet for en bispehue, som man skulde vente, bærer prælaten en ejendommelig rund hovedbeklædning,

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 16.

Fig. 17.

13. Hængesmykke af kobber, udført af Oter i Lund. — 14. Hængesmykke af kobber, udført af Godwin (?) i Lund, fundet 1949 i Roskilde. — 15. Kobberbrakteat, fundet 1947 ved Thisted kirke. — 16. Nørrejylland hulpenning, slået for Sven Grade. — 17. Forgyldt kobberbrakteat, fundet ved Roskilde.

eller måske det kun er en usædvanlig rig hårfylde med antydning af tonsur. Der er muligvis loddemærker på bagsiden, men iøvrigt ingen antydning af, hvorledes stykket har været båret. Fundforholdene kunde tyde på, at det har været nedlagt som bygningsoffer i den ældre, romanske kirkes kor.

De små hulpenninge, som blev slået i Nørrejylland i Sven Eriksens og hans medbejleres kongetid, i 1150'erne, er vel de eneste danske mønter i middelalderen, der har et kunstnerisk præg. Det er rimeligvis et udslag af de tyske sæder, som kong Sven til almindelig misnøje søgte at indføre. Det fig. 16 afbildede exemplar viser kongens kronede brystbillede med omskriften SVENO REX. En sådan mønt har øjensynlig været nærmeste forbillede for en forgyldt messing- eller kobberbrakteat, der i kongebilledets underkant har en pålodet øsken, hvori en bærer af kobbertråd (fig. 17). Omskriften, der skyldes en stempelskærer, der ikke har været skriftkyndig, er forvansket til $\epsilon\eta\epsilon \times \delta$. Hængesmykket skal være fundet ved Roskilde og kom til Museet 1864 fra Frederik VII's efterladte oldsagsamling.

I begyndelsen af 1890'erne dukkede en lille kobberplade op i privateje; den opgaves at være fundet i Havrebjerg, 4 km nord for Slagelse, og blev 1899 er-

hvervet af Møntsamlingen (fig. 18). Det er antagelig et stempel til prægning af smykkebrakteater. Stempelskæreren har forsøgt sig først på den ene, så på den anden side, og endelig tredje gang er det lykkedes ham at fuldende arbejdet: Biskop med krone i højre og krumstav i venstre hånd; dobbelt perlekreds med enkelte streger i stedet for omskrift. Man ser ikke den højre hånd, og den skal antagelig

Fig. 18.

Kobberplade til prægning af smykkebrakteater, fundet i Havrebjerg, Løve herred, Sjælland.

tænkes indhyllet for ikke at profanere kronen ved berøring med den blotte hånd. Kronens form er ejendommelig ved den høje, dobbeltbladede lilje, og det er besynderligt, at en biskop således holder en krone (det kan næppe være en helgenbiskop med sin martyrkrone, da fremstillingen mangler helgen-glorie). Der kendes ingen afslag af dette stempel, der vel må dateres til omkring år 1200.

Hængesmykker og smykkebrakteater som de her gengivne er ikke enestående for Danmark; de forekommer også og lige så sjældent i vore nabolande. Og desuden forefindes andre hængesmykker med forskellige indridsede figurer. Ovenfor (s. 45) er nævnt fra fundet i Harndrup skov to hæn-

gesmykker med en ubehjælpssom fremstilling af et brystbillede med oprakte arme; det går sikkert gennem russiske mellemlid til hængesmykker med billede af Panagia Blachernitissa, det undergørende Mariabillede, der opbevaredes i en kirke i Konstantinopel i nærheden af Væringernes kaserne. Men også andre motiver kendes. I den senere halvdel af middelalderen var det mere almindeligt at bære smykker med Jesusmonogram eller agnus Dei. Disse har tillige været amuletter, der skærmede de troende mod sot og ulykker. Om også nogle af de her gengivne smykkebrakteater har været betragtet som ondtanfærgende eller lykkebringende, det ligger hyllet i middelalderligt mørke.

NYE SYNSPUNKTER I DANSK STENALDERFORSKNING · ET TILBAGEBLIK

Af THERKEL MATHIASSEN

DE sidste femten år har været en interessant og frodig tid for dansk stenalderforskning. Stenalderen er et meget vigtigt afsnit af vor oldtid; det er langt den længste af de tre perioder, denne deles i, idet den strækker sig over mere end 10000 år, nemlig fra ca. 12000 til ca. 1500 før Kristus; og det er i denne periode, at grundlaget er blevet lagt, både for den fremtidige kultur her i landet og for det danske folk.

Indtil midt i trediverne byggede man endnu i dansk stenalderforskning på det gamle system, der var fast opbygget af Montelius og Sophus Müller: Der var en Ældre Stenalder, kendetegnet ved køkkenmøddingerne, velkendt gennem den store skaldyngundersøgelse i 1890'erne; efter den bedst undersøgte af disse køkkenmøddinger kaldtes den kultur, man fandt her, for Ertebøllekulturen. Hertil var lige efter århundredskiftet kommet et ældre afsnit, Maglemose- eller Mullerupkulturen, først udforsket af Sarauw efter udgravningen i Mullerup mose, senere suppleret af Friis Johansen ved Sværdborg-gravningen. Efter disse to trin, der begge repræsenterede jæger- og fiskerkulturer, fulgte Yngre Stenalders bondekultur, først en overgangskultur, den spidsnakkede økses tid, derpå, forårsaget af kulturstrømninger vestfra, dyssetiden, der igen afbrødes af jættestuetiden; det hele syntes at danne en jævnt fremadskridende udviklingsrække, uden brud i udviklingen. Midt i jættestuetiden vandrede så det jyske enkeltgravsfolk op igennem Jylland og bosatte sig i de hidtil folketomme eller tyndt befolkede egne i Midt- og Vestjylland. I stenaldrens slutningsafsnit, hellekiste- eller dolktiden, smeltede disse to folk sammen, så vi fik en ensartet befolkning over hele landet, den der dannede grundlaget for vor efterfølgende høje bronzealderkultur. Det var et fast opbygget og tilsyneladende urokkeligt system, vel indpasset i den geologiske tidsskala. Vel tænkte man sig, at dette system måske kunde gøres fyldigere og stærkere nuanceret ved nye fund, men det kunde næppe rokkes i hovedtrækkene. De få stenalderpublikationer, der fremkom i 20'erne (ældre stenalders bopladser Holmegård og Langø, nogle nye jættestuefund) bekræftede kun det allerede kendte; stenalderforskningen syntes her i landet at være kommet ind i et så fast leje, at den ikke havde synderlig tiltrækning; der syntes ikke at være mange uløste problemer i den.

Det var fra naturhistorisk side, særlig fra den nye videnskabsgren pollenanalysen, at der først kom varsler om, at det hele ikke var så enkelt. Vel var der fra svensk side (Rydbeck, Lidén) kommet udtalelser herom; men disse havde man hverken fra dansk eller førende svensk arkæologisk side synderlig tiltro til. I 1937 fremkom der fra pollenanalytisk side to mindre arbejder, der var ret revolutionerende for vor opfattelse af Ertebøllekulturens tidsstilling. Den ene af disse (Iversen) viste, at der ikke har været een, men fire havstigninger i Litorinahavets tid, og den yngste af dem viste sig at ligge langt inde i Yngre Stenalder; dermed bortfaldt den geologiske datering for en stor del af vore køkkenmøddinger, idet man hertil havde benyttet disses beliggenhed i forhold til havets højeste vandstand, og nu lå denne ikke, som man hidtil havde ment, i Ældre Stenalder, men i Yngre Stenalder. Den anden afhandling (Troels-Smith) viste, at Brabrand-bopladsen, som man ellers havde ment hørte til de ældre bopladser indenfor Ertebøllekulturen, i virkeligheden lå et stykke oppe i Yngre Stenalder. Et lignende resultat nåedes angående køkkenmøddingen ved Klintesø (Knud Jessen). Dette viste således, at Ertebøllekulturen ikke forsvandt med Yngre Stenalderens begyndelse, men at de to kulturer, jægerkulturen og agerbrugskulturen, havde eksisteret ret længe side om side. Samme år fremkom et andet arbejde (Therkel Mathiasen), der viste, at der i det indre og vestlige Jylland samtidig med Maglemose- og Ertebøllekulturerne, ja vist noget ind i Yngre Stenalder, havde eksisteret en tredje jæger- og fiskerkultur, Gudenåkulturen, og som et ældste led af denne opdagedes Klosterlundbopladsen, der viste sig at være ældre end vor hidtil ældste kendte boplads, Mullerup. Disse undersøgelser blev senere suppleret ved opdagelsen af en række Gudenåbopladser i Vejleådalene (Berthelsen 1944) og en vestjydsk boplads i slægt med Klosterlund, Bøllund (Vebæk 1940).

1938—39 blev det påvist (Vebæk 1938, Troels-Smith 1939), at der på Amager kunne skelnes mellem fire forskellige stadier af Ertebøllekulturen, knyttet til hver sit havstigningsniveau, og at det ældste af disse (Carstensminde) havde bopladserne liggende på lavt vand udenfor kysterne, og at det redskabsmæssigt afveg ret stærkt fra den egentlige Ertebøllekultur, et stadium, der blev yderligere belyst gennem udgravningen af en boplads ved Vedbæk (Mathiasen 1946). En boplads på Ordrup Næs viste Ertebøllekulturen helt oppe i Jættestuetid og svage reminiscenser fra den endog i Dolktid (Becker 1939).

Den jydsk Ertebøllekulturs forhold blev grundigt studeret gennem undersøgelser på den store boplads Dyrholmen (Mathiasen, Degerbøl, Troels-Smith 1942), hvor der kunde påvises tre forskellige stadier af denne kultur, forbundet med hver sin geologiske horisont; på samme boplads fandtes sikre beviser på kannibalisme. Forholdet mellem Ertebøllekulturen og den Yngre Stenalderes bondekultur blev belyst ved en sammenligning mellem de to omtrent samtidige bopladser Havnelev og Strandegård (Mathiasen 1940); det blev herved påvist, at de to kulturers flintteknik er så forskellig, at der næppe kan være tale om, at den ene kultur kan være udsprunget fra den anden, men at der må være sket en indvandring af et nyt folk.

Også Maglemosekulturen blev nu stærkt udbygget, takket være nye fund, fremkommet ved den stærke tørvegravning og de betydelige ekstrabevillinger, Nationalmuseet i den anledning fik til rådighed. I Åmosen på Sjælland er der hver sommer

siden 1939 foretaget store gravninger, hvorved en række Maglemoseboplads er blevet undersøgt, først og fremmest Øgårde ved Undløse (Mathiassen 1943), der viste en ny fase af denne gamle kultur, stærkt påvirket af den ældste kystkultur, som vi kender den fra Carstensminde og Vedbæk. Dernæst blev der i Åmosen fundet en række boplads, der viser en indlandsfase af den sene Ertebøllekultur. I Sydsjælland blev der foretaget store, fornyede gravninger i de store mosedrag ved Sværdborg og Holmegård (Becker 1945); på en nyfundne boplads i Holmegårds mose fremkom mærkelige træsaer. Her i Sydsjælland blev det muligt at skelne mellem en række trin af denne kultur; men materialet er ikke endeligt publiceret. På Fyn var der allerede tidligere fundet en boplads med Maglemosekultur i Snarup mose (Mathiassen 1937), og senere har en systematisk eftersøgning påvist adskillige flere (ikke publiceret).

Endelig fandt Erik Westerby i 1944 bopladsen ved Bromme (Mathiassen og Iversen 1946), den første palæolitiske boplads her i landet, langt ældre end nogen anden hidtil kendt; flere boplads fra denne tid er fundet siden, men endnu ikke undersøgt.

Foruden disse mange boplads er der fra Ældre Stenalder behandlet flere oldsagsgrupper og en række interessante enkeltfund: Håndkilelignende flintredskaber fra Samsø (Mathiassen 1934), Ertebøllekulturens spækammer (Mathiassen 1935), fiskeruser (Becker 1941), benredskaber med menneskebillede (Mathiassen 1941), nye redskaber af rensdyrtak (Mathiassen 1938 og 1941, Viggo Nielsen 1946), en ny inddeling af øksetyperne (Troels-Smith 1937). De første sikre grave fra Ældre Stenalder er fremkommet (Norling-Christensen og Brøste 1945, Mathiassen 1946).

Men hvis studiet af Ældre Stenalderens jæger- og fiskerkulturer har gjort store fremskridt, gælder dette ikke mindre vort syn på Yngre Stenalderens agerbrugskulturer.

Bopladsforskningen er gået stærkt frem; en række store, rige boplads er undersøgt, og hustomter, ja hele landsbyanlæg, er kommet frem: Troldebjerg og Blandebjerg på Langeland (Winther 1935, 1938 og 1943), Bundsø på Als (Mathiassen, Knud Jessen, Degerbøl 1939), Havnelev (fornyede gravninger, Mathiassen 1940), Trelleborg (Mathiassen 1944) og Barkær på Djursland (Glob 1949). Alt ialt giver disse bopladsundersøgelser et helt anderledes fyldigt billede af kulturen end de gravfund, som man tidligere væsentligt havde måttet bygge på.

En række nye gravundersøgelser supplerer vor tidligere viden på dette felt: Dyssetids jordgrave ved Ølstrup (Mathiassen 1936) og Volling (Thorvildsen 1940), jættestuerne Møllehøj ved Kyndeløse (Thorvildsen 1939), Korshøj ved Ubby (Glob 1940) og Grønhøj ved Horsens (Thorvildsen 1946), enkeltgrave ved Esbjerg (Norling-Christensen 1943). En sammenfattende oversigt over alle dyssetidens gravfund (Thorvildsen 1941) viser, at der kan sondres mellem to provinser, en syddansk, omfattende øerne og det sydlige Jylland, og en nordjydske, hver med sit særpræg. Dernæst er der udgivet en samlet oversigt over materialet fra den jyske enkeltgravskultur (Glob 1944), hovedsagelig gravfund; hele denne store kulturgruppes stilling og oprindelse er her behandlet. En ny kulturgruppe, den ødanske enkeltgravskultur, også hovedsagelig bygget på gravfund, er opstillet og behandlet (Becker 1936) og dens redskabsinventar senere suppleret (Becker 1940).

Også den tredje store fundgruppe i Yngre Stenalder, offer- og depotfundene, er blevet stærkt forøget, ikke mindst takket være krigsårenes tørveskæring. Nye depoter af flintplanker er fremkommet (Mathiassen 1934); stammebåde som led i offerceremonier i Åmosen er noget helt nyt (Troels-Smith 1946). Endelig er den store fundgruppe af mosefundne lerkar, der i krigsårene forøgedes stærkt, blevet behandlet i et stort arbejde (Becker 1947), der imidlertid går langt videre, idet det giver en grundig behandling af hele den første halvdel af Yngre Stenalder, Dyssetid og Ældre Jættestuetid. Navnlig giver den et helt nyt syn på det første afsnit, Dyssetiden, hvoraf der udskilles to ældre afsnit uden dysser; hele kulturgruppen kaldes Tragtbægerkulturen i stedet for den tidligere betegnelse, Megalit- eller Stengravskulturen, idet de store stengrave ikke længere kan siges at være så karakteristiske for denne kultur som hidtil antaget.

Begyndelsen af vor Yngre Stenalder har i det hele taget været under stærk debat, således i Brøndsteds storværk Danmarks Oldtid, hvis første bind, Stenalderen, kom i 1938, i den tidligere nævnte afhandling Havnelev-Strandegård (Mathiassen 1940), i arbejdet om Dyssetidens gravfund (Thorvildsen 1941) og endelig fra naturhistorisk side (Iversen 1941), idet bosættelsen ved skovrydning giver sig tydeligt tilkende i pollendiagrammerne ved visse skovtræers stærke tilbagegang.

Endelig viser en grundig bebyggelseshistorisk undersøgelse af en vestjysk egn (Mathiassen 1948) et tværsnit gennem hele perioden, belyst fra en ny side.

Enkelte problemer vedrørende Yngre Stenalder er også diskuteret: Høstredskaber (Steensberg 1943), båndkeramisk indflydelse (Glob 1939), skæftning af økser (Becker 1945).

I det efterfølgende vil der på grundlag af dette nye materiale blive givet en kortfattet oversigt over hele stenalderen, således som vi nu må opfatte den. Det er ganske vist kun 10 år siden, der sidst, i Brøndsteds Danmarks Oldtid, er givet en udmærket oversigt; men denne er allerede nu, med den stærke udvikling, der har været i stenalderforskningen, på mange felter forældet.

JÆGER- OG FISKERKULTURER

Rensdyrtid. Ca. 12000—8000 f. K.

Den første boplads fra denne tid er udgravet på et sandet næs ved Bromme nær Sorø. Den indeholdt kun flintredskaber, hovedsagelig skafttungepile („lyngbypile“), stikler og skraber; kulturen har et udpræget palæolitisk præg, i slægt med fund i Holsten (Stellmoor), Sydfrankrig (Font Robert) og Polen, men dog med et særpræg. Den er geologisk tidsbestemt til Allerødtid, et noget varmere afsnit med begyndende skovvækst, med koldt, arktisk klima før og efter. De sparsomme dyrelevninger viser en blanding af arktiske former og skovdyr: Rensdyr, elsdyr, jærv, bæver, svane, gedde og muligvis vildhest. Der er allerede fundet flere andre bopladser fra denne kultur, navnlig omkring Åmosen.

En række nyfundne redskaber af rensdyrtak hører også denne periode til. Et tildannet stykke af en rentak, fundet i havbunden på Middelgrunden, er det ældste stykke menneskeværk, vi kender her fra landet, idet det er fra den ældre arktiske

tid, før Bromme. Desuden er der fundet harpuner, slagvåben og en mærkelig ornamenteret hammer, der dog er fra et langt yngre lag.

Klosterlundkultur. Ca. 8000—7000 f. K.

Jyllands ældste boplads, Klosterlund i Midtjylland, viser et forstadium til Maglemose- og Gudenåkulturerne, med de ældste, primitive flintøkser, mange stikler og mikroliter af primitive former; der var heller ikke her benredskaber bevaret; bopladsen ligger geologisk på overgangen mellem birke- og fyrreskovstiden. Lignende, måske lidt yngre bopladser, er fundet ved Bøllund i Vestjylland og Sønder Hadsund.

Maglemosekultur. Ca. 7000—5000 f. K.

I denne gamle, sjællandske kultur, der hører hjemme i fyrreskovs- eller fastlandstiden, er selve Mullerup antagelig den ældste boplads. En ny boplads fra samme fase af kulturen er fremkommet i den nærliggende Vindehelsinge mose; ret tarvelige flintøkser, primitive mikroliter og mange benredskaber: Hjortetaksøkser, benøkser, flåknive, lystertænder, flintægspyd af den brede, flade type hører til dette stadiums vigtigste former.

I Sydsjælland har vi en anden fase af Maglemosekulturen, repræsenteret på de gammeltkendte bopladser i Sværdborg og Holmegårds moser; hertil er nu kommet et stort nyt materiale, dels fra den gamle Sværdborgboplads, dels fra nye bopladser i samme mosedrag og i Holmegårds mose og endelig flere pladser i Åmosen (Skellingsted, Verup). Denne fase kendetegnes ved en overordentlig fin flækketeknik, hvorved der produceres en mængde små, fine mikroliter af lancet- og trekantform; benredskaberne er hovedsagelig de samme som i Mullerup. På en ny boplads i Holmegårds mose fandtes en del sjældne træsager, blandt andet et par buer og nogle spyd- og pilespidser med riller i siderne til flintfliser, muligvis mikroliter indsat som modhager. Ved et nøje studium af oldsagerne, navnlig flintsagerne, er det lykkedes at sondre mellem en række stadier indenfor dette kulturtrin.

I Åmosen er der desuden på en række bopladser (Øgårde, Magleø, Skellingsted bro) fundet en tredje fase af Maglemosekulturen, der viser de samme benredskaber som de andre fund, men hvor der navnlig i flintinventaret viser sig et indslag fra den ældste kystkultur, kendetegnet ved en god og kraftig flækketeknik, store skævpile og desuden trindøkser af grønsten.

På Øgårdebopladsen blev fundet skår af tykvæggede lerkar i samme lag som Maglemosesager; stedet har imidlertid været beboet også i sen Ertebølletid, og de senere undersøgelser har ikke med sikkerhed bekræftet, at keramik virkelig går så langt tilbage.

På Fyn er der påvist en række bopladser fra Maglemosekulturen, navnlig i Snarup mose i Sydfyn og omkring Årup i Vestfyn; materialet herfra er dog ikke færdigbehandlet.

Mange enkeltfundne benredskaber fra Maglemosekulturen gør billedet af denne gamle kultur fyldigere og rigere. Mange af stykkerne er ornamenterede, således to stykker med flygtigt indridsede menneskebilleder; også ravsmykker, prydet med indborede hulrækker, er fundet, både på bopladserne og som enkeltfund.

Gudenåkultur. Ca. 6000—2000 f. K.

Fra denne gamle, jydsk indlandskultur kendes nu omkring 400 større og mindre bopladser, oftest beliggende på sandede øer, næs og terrasser, i modsætning til Maglemosekulturens, som, i hvert fald om sommeren, har skjult sig ude i rørsumpe i delvis tilgroede søer. Særlig tæt ligger Gudenåbopladserne langs den øvre Gudenå og dens tilløb, samt ved Skjernå, Storå, Karup å og Vejle å; men iøvrigt er de spredt over hele Jylland, lige fra Vendsyssel til sydgrænsen. Da bopladserne ligger på sandjord, indeholder de næsten kun flintsager: Skive- og kærneøkser, spidsvåben, bor, blokhøvle, stikler, skrabere, en mængde mikroliter, skævt-rhombiske pile og tværpile; flækketeknikken er fortrinlig. Forskellige benredskaber, fundet i midt- og vestjydske moser, hører antagelig Gudenåkulturen til: Hjortetaksøkser, småtandede lystertænder, en smukt dekoreret kniv med flintægge; det samme gælder nogle ravsager, dels hængesmykker med streg- og boreornamenter, dels dyrefigurer.

Gudenåkulturen går tilbage til Maglemosetid, og de ældste af dens bopladser, således Springbjerg i Vejleådalen, mangler rhombiske pile og tværpile og nærmer sig derved noget Klosterlund. Sin rigeste udfoldelse og største udbredelse synes Gudenåkulturen at have haft i Ertebølletid; men der er meget, der taler for, at den har vedvaret et stykke ind i Yngre Stenalder.

Den ældste kystkultur. Ca. 5000—4000 f. K.

Også dette er et nyt kulturtrin, et forstadium til Ertebøllekulturen, men med et selvstændigt præg. Allerede i det af Erik Westerby udgravede Bloksbjergfund er der en del typer fra denne kultur, omend snarest fra dens senere del. Dens mest karakteristiske bopladser er Carstensminde ved Amagers kyst, Vedbæk og Gislinge Lammefjord; den første og den sidste ligger under havets nuværende niveau; lignende undersøiske bopladser kendes fra Roskilde fjord, Bramsnæs vig og Stavnsfjorden på Samsø. Dette kulturtrin kendetegnes ved kærneøkser, trindøkser, kølskrabere, stikler, mange store skævpile, få mikroliter og tværpile, benredskaber som hjortetaksøkser, store spidsvåben, trinde flintægspyd og benprene, samt en kraftig dybtskåren ornamentik, som vi navnlig kender på hjortetaksøkser fra Carstensminde og Lammefjorden; flækketeknikken er fortrinlig, med store regelmæssige flækker. Det er som sagt et indslag fra denne kultur, vi finder på Øgårdebopladsen i Åmosen, hvor den er blandet med Maglemosetyper, hvorved der er fremkommet en rig blandingskultur, vel den rigeste kulturfase, vi har i Ældre Stenalder.

Fra den ældste kystkultur stammer de to eneste sikre grave, vi har fra Ældre Stenalder, fra Vedbækbopladsen og Korsør havn. I begge tilfælde lå liget udstrakt, gravet ned i jorden; ved Vedbæk var der lagt fire større sten over liget, medens Korsørmanden havde en flintflække ved sin side. Begge skeletter viste en langskallet, nordisk type, ligesom de få andre sikre skeletter, vi har bevaret fra Ældre Stenalder.

Hvordan Maglemosekulturens kystbopladser så ud, ved vi ikke, da de nu ligger sænket dybt under havets overflade. Vor ældst kendte kystkultur danner et mellemstadium mellem Maglemosekulturen og Ertebøllekulturen.

Ertebøllekulturen. Ca. 4000—2000 f. K.

Denne kultur, opdaget af Worsaae og Japetus Steenstrup midt i forrige århundrede og yderligere belyst gennem de store køkkenmøddingundersøgelser i 90'erne, har også vist sig at have gennemløbet en række udviklingsstadier. Bedst ses dette på den store boplads Dyrholmen ved Randers, hvor der er påvist tre stadier, hver knyttet til et særligt niveau af Litorinahavet. Det ældste stadium, Dyrholmen I, kendetegnes ved mange kærneøkser, få skiveøkser, stikler, trindøkser, hjortetaksøkser med skaft hul gennem takkens rodende, lystergrene af træ og de første spor af keramik, tykvæggede, spidsbundede kar; marvspaltede menneskeknogler med skrabe- og snitmærker viser, at man har drevet kannibalisme. Dyrholmen II har flest skiveøkser (navnlig den sene, fladehuggede form), stikler, ingen skiveskrabere, mange tværpile, hjortetaksøkser med skaft hul gennem en sidegrens rod, benringe, udskåret af store skulderblade, og, foruden spidsbundede krukker, spæklamper af brændt ler. Dyrholmen III har et lignende redskabsinventar som II, hvortil kommer skiveskrabere, skivebor og enkelte tyndnakkede flintøkser, alt under påvirkning af Yngre Stenalderens bondekultur, som det er samtidig med.

Ved hjælp af disse Dyrholm-stadier kan de forskellige køkkenmøddinger nu nogenlunde tidsfæstes, og det viser sig, at forbavsende mange af dem er sene, samtidige med Yngre Stenalderens bondekultur; enkelte, som selve Ertebølle og Henriksholm (ved Vedbæk) og Nivå på Sjælland, synes dog at være ældre. På Ordrup-Næs bopladsen påvistes, foruden et stadium som Dyrholm III, et endnu senere stadium, næsten kun kendetegnet ved tværpile, som synes at være så sent som Dolktid, jæger- og fiskerkulturens allersidste, stærkt udviskede og næsten ukendelige udløber.

Indlandsboplads fra Ertebøllekulturen er i stort tal kommet frem i Åmosen (Hallebygård, Kildegård, Øgårdes senere bebyggelse, Ulkestrup Lyng), samt i det fynske mosedrag Neverkær; det er altid kulturens yngste stadium, vi finder på disse pladser; de ældre stadier kender vi næsten ikke fra indlandet. På visse af Åmosepladserne finder vi enkelte mikroliter og håndtagsblokke som Magle-mose-reminiscenser, medens andre viser ren Ertebøllekultur, ofte med indslag af Yngre Stenalderens typer.

Hermed har vi gennemgået jæger- og fiskerkulturerne, som har været eneherskende her i landet lige fra ca. 12000 til ca. 2600 f. K., men har vedvaret endnu et stykke tid ind i Yngre Stenalder, til ca. 2000 f. K. Det er i det store og hele ret stillestående kulturer, byggende på de samme hovedformer af redskaber; fremskridtene sker kun langsomt og viser sig hovedsagelig som en forbedret eller ændret flintteknik. Nogen væsensforskkel er der ikke mellem de forskellige kulturgrupper, hvis forskelligheder oftest skyldes ændrede naturforhold eller milieu. Dog er det ældste stadium, Bromme, noget for sig, blandt andet ved at mangle et så vigtigt redskab som flintøksen; det er vor eneste palæolitiske boplads, medens de andre kulturer må kaldes mesolitiske.

BONDEKULTURERNE

Engang i løbet af det tredie årtusindes første halvdel trænger den neolitiske bondekultur ind i landet, antagelig ved et nyt folks indvandring; dermed indledes

et nyt hovedafsnit af vort folks kulturhistorie, Yngre Stenalder; skellet mellem Ældre og Yngre Stenalder er faktisk det allervigtigste skel i hele vor oldtid.

Der har i de senere år været ført en del diskussion, både fra arkæologisk og naturhistorisk side, om hvordan denne overgang fra jæger- og fiskerkulturerne til bondekultur foregik. At den må være forårsaget ved et nyt folks indvandring ses af, at vor ældste bondekulturs redskabsforråd er helt forskellig fra jæger- og fiskerkulturerne; det kunde måske endda forklares ved det nye erhverv; men hele flintteknikken er forskellig. Ertebøllekulturen, vor yngste jægerkultur, er en udpræget flækkekultur, med en fortrinlig flækketeknik og mange redskaber, lavet af gode flækker; hertil kommer en sikker skiveøkseteknik. Bondekulturen derimod lægger kun ringe vægt på flækker og flækkeredskaber; skrabere, bor, knive og lignende simple redskaber laver de i højere grad af skiver og spåner end af flækker; og desuden kan de fint tilhugge og slibe de store, smukke, tyndnakkede flintøkser, medens Ældre Stenalderes folk ikke forstod at slibe flinten. Dernæst har bondefolket en god keramik, tyndvæggede, godt brændte, ornamenterede kar. Og endelig medfører de nye skikke: De døde begravnes i jordgrave og får gravgods med, og man ofrer ting til de høje magter ved at lægge dem ud i mark eller mose; det er navnlig tyndnakkede flintøkser, lerkar med mad og drikke og ravsmykker, man ofrer på denne måde.

Fra pollenanalytisk side er det påvist, at bondefolkets første bosættelse, landnamet, viser sig ved en stærk svækkelse af de store skovtræer, forårsaget af skovrydning, antagelig ved hjælp af brand, samt ved indvandring af vejbred, „de hvide mænds fodspor“, som den kaldes af indfødte i fremmede verdensdele med europæiske kolonister.

Tragtbægerkulturen kaldes denne vor første bondekultur efter en af dens mest karakteristiske lerkarformer. Hvor denne befolkning er kommet fra, er et endnu ikke helt afklaret spørgsmål; visse ting peger mod sydøst, andre mod vest; muligvis er der kommet to strømninger omtrent samtidig, eller også er der først kommen en indvandring fra sydøst og senere en indvandring eller måske kun en kulturpåvirkning fra vest. *Tragtbægerkulturen* gennemløber tre stadier, der kan kaldes *Jordgravstid*, *Dyssetid* og *Jættestuetid*.

Jordgravstid. Ca. 2600—2400 f. K.

Først fornylig er det blevet endelig fastslået, at der her i landet har eksisteret en agerbrugskultur forud for dysserne. Man havde nok fremført det før; men de argumenter, der talte derfor, kunde ikke stå for nøjere kritik. Nu er det sandsynliggjort, at den kultur, vi finder rigest repræsenteret på den store boplads Havnelev på Stevns, er ældre end de ældste dysser. Vi finder her en rig bondekultur med slebne, tyndnakkede flintøkser, dårlige skiveøkser (delvis mislykkede efterligninger af jægerfolkets skiveøkser), en mængde skiveskrabere, en dårlig flækketeknik, *tragtbægre* uden lodret afslibning af bugen, kraveflasker, øskenkrukker og andre lerkarformer, dyrkning af hvede og byg og husdyrene hornkvæg, får og svin. Vi kender fra denne periode enkelte jordgrave, hvor liget har været begravet under flad mark med lerkar som gravgods, og vi kender en del offerfund, dels af lerkar, dels af rav; muligvis hører også en del af fundene med tyndnakkede

økser til dette afsnit. Nogle grupper af lerkar med lav hals og med flad bund er forsøgt udskilt som en særlig gammel gruppe; dette lyder meget sandsynligt, men kan ikke siges at være bevist endnu.

Dyssetid. Ca. 2400—2200 f. K.

På et vist tidspunkt begyndte man at bygge dysser som grave for de døde. Det synes, som om denne skik først er begyndt på Sjælland, hvorfra den så har bredt sig ud over landet; til visse egne af Jylland er den dog aldrig nået; det gælder navnlig dele af Midt- og Vestjylland; her blev man ved med at bruge jordgrave. Hvorfra den skik, at skærme de døde med mægtige stenblokke, er kommet, er ikke helt klart endnu; tidligere anså man det for givet, at den måtte være kommet fra Vesteuropa, hvor vi kender dysser både fra England, Bretagne, Portugal, ja helt ned i Nordafrika. Der er dog her den vanskelighed, at der i disse egne ikke findes dysser helt mage til vore ældste dysser, små, smalle kamre, dækket af een vældig overligger; og de oldsager, der findes i de vesteuropæiske dysser, er gennemgående yngre end dem, vi finder i vore ældste dysser; men vel findes der i Vesteuropa store stengrave, der er lige så gamle som vore dysser, blot ser de anderledes ud. Det kunde således snarere se ud til, at det kun var selve ideen at bygge store stengrave, der var kommet til os fra Vesteuropa, medens vi iøvrigt havde udformet gravene på vor egen måde, ved hjælp af vore store, klumpede moræneblokke. En anden mulighed, der fornylig er fremsat, er at dyssen er den hjemlige måde at bygge kister på, som på denne tid ofte benyttedes som grave i visse Tragtbægerkulturer i det østlige Mellemeuropa. Men i alle tilfælde bliver dyssen, det smalle kammer med een dæksten, indesluttet i en rund eller aflang høj, gærdet med høje randsten, snart den dominerende gravform i størstedelen af landet. Iøvrigt sker der ingen væsentlig ændring i kulturen fra den foregående periode; den tyndnakkede økse er stadig det vigtigste våben og arbejdsredskab; andre våben er „mangekantøkse“ af grønsten og „dolkstaven“, et svært, dolklignende redskab, der har været sat vinkelret på enden af et skaft. Det er hovedsagelig i keramikken, vi kan se forskel: De vigtigste karformer, tragtbæger, kraveflaske og øskeflaske, har nu næsten altid lodret afstribet bug, og visse nye, ofte rigt dekorerede karformer optræder. Men iøvrigt varierer keramikken en del fra landsdel til landsdel; der begynder at udskille sig kulturprovinser, og der viser sig en vis modsætning mellem Nordjylland, Bornholm og det øvrige land; nogle af disse grupper har dysser, andre jordgrave; men dyssen trænger efterhånden frem over det meste af landet.

Et par interessante, nye jordgravsfund skal nævnes: En grav fra Volling med 12 små, rigt dekorerede kar, øjensynlig lavet af samme pottemager, og et fund fra Salten med en tyndnakked flintøkse og en lille smykkeplade af rent kobber, det ældste stykke metal, der er fundet i Danmark, et stykke, vi må gå til Polen for at finde paralleler til. At det dog ikke altid behøver at være kulturforskell, der betinger om man bygger jordgrav eller dysse, men også undertiden simpelthen mangelen på store sten, tyder et fund fra Ølstrup i Vestjylland på; her fandtes tæt sammen tre langhøje, hvoraf de to indeholdt dysser og den tredje to jordgrave; men oldsagerne var af samme slags.

Fra denne periode stammer den nyudgravede boplads Barkær på Djursland, en landsby, bestående af to parallelle, 100 m lange huse, delt i mindre rum for de enkelte familier, altså et virkeligt organiseret byanlæg.

Foruden grave og bopladser har vi også en mængde offerfund fra denne periode, både af økser, lerkar og ravperler; en del af de store ravfund med indtil 12000 perler, er dog snarere depoter. Fra Åmosen kendes mærkelige offerfund med både, lerkar og dynger af dyreknogler.

Jættestuetid. Ca. 2200—1800 f. K.

Nu trænger jættestuen ind, øjensynlig ved påvirkning vestfra; det er store kamre, først ovale, senere rektangulære, bygget af store, oprejste bæresten og et antal dæksten, med en lang gang vinkelret på kammeret; de er indesluttede i store høje, så man udefra kun ser gangens åbning. Men samtidig bliver man ved at bygge dysser, omend af en anden form: Større fem- eller sekskantede, med en vældig overligger, med en kort gang af eet eller to par oprejste sten. Enkelte jordgrave kendes også fra denne tid.

Vi kan inddele jættestuetiden i fem afsnit efter hver sin store boplads: Troldebjerg, Blandebjerg (begge på Langeland), Trelleborg (Sjælland), Bundsø (Als) og Lindø (Langeland). Grundlaget er overalt det samme, jordbrug med de samme kornsorter og husdyr som i dyssetid; men redskaber, karformer og ornamentik ændres gradvis gennem perioden. I det ældste afsnit, Troldebjergtid, får Tragtbægerkulturen sit højdepunkt. Ved Troldebjerg finder vi et helt landsbysamfund med en snes huse, dels lange firkantede, dels små runde. Den tydnakkede økse bruges stadig, og nye former som flintmejsler og stridsøkser af særlige former opstår; keramikken er stærkt varieret og rigt dekoreret; tragtbægre med høj hals og lodret afstribet bug, store rigt ornamenterede skåle og de elegante „frugtskåle“ er de vigtigste former; ravperler af økse- og kølleform bliver stærkt yndede. Vi har en mængde offerfund fra moserne og mærkelige vidnesbyrd om økse- og solkult.

I Blandebjerg bliver økserne sværere, omend de stadig må kaldes tydnakkede; dobbeltæggede stridsøkser og skivekøller optræder; i keramikken bliver de skarpvinklede former, der utvivlsonst har tilknytning til den tyske Walternienburgkultur, stærkt fremtrædende, medens ornamentikken er kraftig, dybskåret eller med stempelindtryk. I Trelleborg dominerer den tyknakkede økse, medens karformer og ornamentik forsimples lidt. I Bundsø og Lindø har vi også den tyknakkede økse, men karformer og dekoration forfladiges mere og mere, indtil degeneration; i Bundsø er tandstokindtryk et vigtigt dekorativt element; små hængekar er en type fra slutningen af perioden og forekommer navnlig i de sjællandske jættestuer.

Offerskikken fortsætter, men forsvinder mere og mere hen imod periodens slutning. I dobbeltjættestuen Grønhøj ved Horsens fandtes udenfor gangen talrige lerkar, der øjensynlig er ofret til de døde under eller efter gravlæggelsen.

Et vigtigt kronologisk holdepunkt for jættestuetidens første afsnit giver Bygholmfundet; i en grusgrav fandtes i et lerkar fra denne tid fire økseblade, et dolkblad og tre spiralarmringe af rent kobber, importgods fra sydligere egne.

Det er navnlig på øerne at jættestuekulturen florerer; i Jylland, især i Midt- og Vestjylland, synes den at blive afbrudt på et vist tidspunkt; årsagen hertil skal vi i det følgende lære at kende.

Enkeltgravskulturen. Ca. 2000—1800 f. Kr.

Midt i jættestuetiden vandrer et nyt folk, *det jydsk enkeltgravsfolk*, ind i Jylland, ad den sædvanlige indvandringsvej, langs højderyggen sydfra. Vi træffer dets slægtninge i Holsten, Hannover og helt ned i Sachsen; sandsynligvis er det kommet endnu længere borte fra, måske helt ovre fra de sydrussiske stepper. Det synes at have været et hyrdefolk, der lagde større vægt på kvægavl end på korndyrkning; rimeligvis har de haft hesten som ridedyr og har derved været ret bevægelige. Deres redskabsformer er ret forskellige fra jættestuefolkets. Deres flintteknik var ret primitiv, hvad der kunde tyde på, at de kom fra egne, hvor der i mindre grad end her var adgang til flint. Deres flintøkser var tyknakkede, men lavet med en anden teknik: Dårligt tilhugne, med bortknusning af fremspringende partier, og derefter stærkt slebne. Deres stridsøkser, der er stærkt fremtrædende i gravfundene, har helt andre former end jættestuefolkets, og det samme gælder deres keramik, der er ret tarvelig, oftest slanke bægre med snoreindtryk eller streger under randen; af rav finder vi store runde skiver og små perler. Gravene var enkeltgrave under små lave høje; derfor kaldes de enkeltgravsfolket; også navnet stridsøksefolket benyttes.

Enkeltgravsfolket besatte først de forholdsvis tyndt befolkede egne i Midt- og Vestjylland, og de trængte erobrende frem; vi kender jættestuer, hvor vi forneden finder jættestuefolkets økser og keramik og over dette enkeltgravsfolkets. Tusinder af de små, lave enkeltgravshøje findes i Jylland, og vi finder også en del bopladser; men de er altid små med tynde kulturlag, på grund af deres omflakkende levevis. Derimod kender vi ingen sikre offerfund fra dette folk; denne skik har de øjensynlig ikke kendt.

Enkeltgravskulturen gennemgår en udvikling, efter at den er kommet til Danmark. De ældste grave er anlagt som „undergrave“, nedgravede i undergrunden under højene, og gravgodset er karakteristiske stridsøkser, tyknakkede flintøkser, ravskiver og svajede bægre med snore- og stregornamenter. Senere anlægges „bundgrave“ på den naturlige jordoverflade, endnu senere „overgrave“, der er gravet ned i højene, så deres bund ligger højere end jordoverfladen. Redskabsformerne forandres også; stridsøkserne bliver slankere, mere afrundede, lerkarrene antager urtepotteform. Samtidig trænger kulturen erobrende frem over hele Jylland og fortrænger jættestuekulturen; det er derfor, at vi fortrinsvis finder denne kulturs ældre stadier i Jylland.

Lidt efter at det jydsk enkeltgravsfolk er vandret op i Jylland, kommer der et beslægtet folk, *det østdanske enkeltgravsfolk*, til øerne. Dets spor er ikke så tydelige og iøjnefaldende som det jydskes; derfor varede det længere, inden man fik øje på dem. Deres grave er endnu ret sjældne; det er simple jordgrave under flad mark; gravgodset er stridsøkser af særegne former, bøjede efter længden, elegant polerede, og bægre, bredere, med en anden ornamentik end de jydskes. Sikre bopladser fra denne kultur kendes endnu næsten ikke. Man mærker navnlig indvandringen ved en langsom indsivning af deres redskaber, navnlig stridsøkser og keramik, antagelig også tyknakkede huløkser, i jættestuerne og på jættestuekulturens bopladser. Denne enkeltgravskultur synes at være kommet tværs over Østersøen fra Holsten, hvor vi kender grave med et ganske tilsvarende indhold. En fuldstændig fortrængning af jættestuefolket, som vi finder i visse egne af Jylland,

har næppe fundet sted på øerne og i de dele af Østjylland (f. eks. Djursland og Als), hvor jættestuefolket var talrigt og livskraftigt; men en stærk kulturpåvirkning blev de udsat for, muligvis også en undertrykkelse med våbenmagt. Dele af det østdanske enkeltgravsfolk kom også til Østjylland, hvor de bidrog til jættestuefolkets endelige undertrykkelse; antagelig skyldes det dem, at de urtepotteformede lerkar blev dominerende i Jylland i overgravstid. De store gravkister af flade sten, som i denne periode begyndte at komme i brug i visse nordjydske egne, skyldes antagelig også deres indflydelse; lignende store kister med oldsager fra enkeltgravskulturen kendes fra øerne.

Endelig finder vi på Bornholm en gren af et tredie enkeltgravsfolk; det er det *svenske bådøksefolk*, hvis karakteristiske stridsøkser vi også af og til træffer i det øvrige land.

Efter en flere århundreder lang periode med ro og fredelig, jævn kulturudvikling, har vi således nu her i jættestuetidens senere del en urolig tid med folkevandringer og brydninger, indtil forholdene igen falder i leje.

Dolktid. Ca. 1800—1500 f. K.

Stenalderens slutningsafsnit er dolktiden, således kaldt, fordi flintdolken nu afløser øksen som krigerens fornemste våben. Der er nu sket en kulturudjævning over hele landet; det er de samme redskabsformer, vi finder overalt: Flintdolke, spydspidser, pilespidser med modhager, krumme kornsegle, flintsave, kileformede skifersmykker og små tarvelige lerkrukker uden eller med en ganske simpel ornamentik. Flintteknikken når en højde som aldrig før; vore ypperste flintdolke fra periodens senere del må siges at være de smukkeste flintsager, der nogensinde er frembragt. Flintmedene søger at efterligne de bronzesager, der nu i stigende mængde begynder at komme ind i landet: Dolke, økseblade, armringe. Også denne periodes flintøkse, den bredæggede, er med sine udsvajede ægge en efterligning af bronzeøkserne.

Gravene varierer i dolktid en del fra landsdel til landsdel. I Jylland fastholdes de fleste steder den gamle enkeltgravsskik; gravene har form af stendynger, der dækker over liget og dets gravgods, og oftest er de gravet ned i toppen af enkeltgravshøje. I visse egne af Jylland optræder dog stenkister, dels de store nordjydske kister, der kan rumme mange lig og som allerede begyndte at komme frem sidst i forrige periode, dels mindre kister. På øerne dominerer hellekisten, bygget af flade stenplader og oftest anbragt i høj; oftest rummer hellekisterne flere lig, undertiden dog kun eet. Nu optræder også ganske små kister, både på øerne og langt op i Jylland, antagelig under indflydelse af den kultur, der på denne tid hersker i egnene omkring Oderfloden. Endelig træffer vi af og til på øerne gravpladser under flad mark. Men oldsagerne, man finder i alle disse forskellige slags grave, er overalt de samme, med flintdolken som ledeformen.

Bopladserne i dolktid er, i hvert fald i Jylland, mange, men små. Det tyder på, at enkeltgravsfolkets erhvervsform med større vægt på kvægavl end på agerbrug synes at have sejret over jættestuefolkets mere bofaste og i højere grad korndyrkende landbrug. Det er det samme forhold som ved gravskikken, hvor også enkeltgravsfolkets ideer synes at være gået af med sejren.

Offerfund af dolktidens flintsager træffes også, men ikke af keramik; hyppigere er dog depoter af nedlagte dynger af dolke, save og segle, øjensynlig vareforråd, hengemt i ufredstider, flinthandlers vareforråd. Thi at der i Yngre Stenalder har været drevet flinthandel i stor stil, er der ingen tvivl om, og dette må være sket allerede fra begyndelsen; de lange, smukke, tyndnakkede flintøkser kunde ikke hugges af et hvilket som helst stykke flint, og det samme er tilfældet med dolkene. Den hypotese har været fremsat, at man har haft grubedrift på flint på de steder, hvor kridttidslagene med flint træder frem i dagen, som man ved, man har haft i Skåne. Dernæst er der næppe tvivl om, at ravhandelen med udlandet begyndte allerede i dolktid; nu er nemlig ravet forsvundet fra de hjemlige gravfund, og i stedet begynder der at komme bronze og guld.

Der synes også i løbet af dolktiden at være sket en befolkningsmæssig sammen-smeltning, hvorved der er dannet en nogenlunde ensartet befolkning i hele landet; heri er antagelig også de sidste rester af de gamle jæger- og fiskerfolk gået op.

Vi ser således, at i dolktiden er grundlaget skabt, både befolkningsmæssigt og kulturelt, for den rige udvikling, der foregik her i landet i Bronzealderen og som i denne periode gjorde Danmark til et af Europas store kulturcentre.

Sådan ser i øjeblikket vor stenalder ud, når man skal give et kort udsyn over den; meget ser anderledes ud end blot for 15 år siden. Det hele er blevet mere indviklet, mere nuanceret, som det næsten altid går, når man får dybere indblik i en sag; det hele er ikke så enkelt, som det dengang så ud, da man mente, at den ene kultur afløste den anden i uafbrudt rækkefølge. Vi ser kulturer komme, udvikles, leve ved siden af andre, brydes med andre, påvirkes af andre og selv påvirke disse, degenerere og forsvinde, opslugt af andre eller fortrængt af disse; vi ser vore hjemlige kulturer under påvirkninger vidt forskellige steder fra; vort land ligger jo ingenlunde afsides i Europa og har haft forbindelser til mange sider. Men det gør jo ikke noget, at billedet bliver mere kompliceret, når blot det bliver mere rigtigt. Det er jo den forhistoriske arkæologis mål at skabe et så rigtigt og fyldigt billede som muligt af, hvordan livet levedes i disse fjærne tider, hvorfra vi ingen skriftlige kilder har. Jo længere tilbage i tiden, vi kommer, desto vanskeligere bliver denne opgave; men derfor bliver den ikke mindre tiltrækkende.

Nedenstående er anført den vigtigste af den litteratur, hvorpå denne artikel bygger:

Følgende forkortelser er anvendt: Aarb.: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. Acta Archaeologica. Arbm.: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. FDU: Fra Danmarks Ungtid (Brøndsted-Festskrift) 1940. MDGF: Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening.

C. J. Becker: Enkeltgravskulturen paa de danske Øer. Aarb. 1936.

— : En Stenalderboplads paa Ordrup Næs i Nordvestsjælland. Aarb. 1939.

— : Nogle nye Former tilhørende den ødanske Enkeltgravskultur. FDU 1940.

— : Fund af Ruser fra Danmarks Stenalder. Aarb. 1941.

— : En 8000-aarig Stenalderboplads i Holmegaards Mose. Arbm. 1945.

— : New Finds of Hafted Neolithic Celts. Acta 1945.

— : Mosefundne Lerkar fra Yngre Stenalder. Aarb. 1947.

William Berthelsen: Stenalderboplads i Sønderkær og Vejledalen. Kbhv. 1914.

Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid I. Stenalderen. Kbhv. 1939.

P. V. Glob: Der Einfluss der bandkeramischen Kultur in Dänemark. Acta 1939.

- P. V. Glob: Korshøj. En Dobbeltjættestue ved Uby paa Sjælland. FDU 1940.
 — : Studier over den jyske Enkeltgravskultur. Aarb. 1944.
 — : Barkær, Danmarks ældste landsby. Arbm. 1949.
- Ole Højrup: Boplads med Haandkiler fra Roskilde Fjord. Aarb. 1946.
- Johs. Iversen: Undersøgelser over Litorinatransgressioner i Danmark. MDGF 1937.
 — : Landnam i Danmark. Danmarks Geologiske Undersøgelse II R. Nr. 66. 1941.
 — : Geologisk Datering af en senglacial Boplads ved Bromme Aarb. 1946.
- Knud Jessen: Litorinasækningen ved Klintesø i pollenfloristisk Belysning. MDGF. 1937.
- Therkel Mathiasen: Primitive Flintredskaber fra Samsø. Aarb. 1934.
 — : Flinthandel i Stenalderen. Arbm. 1934.
 — : Blubber Lamps in the Ertebølle Culture? Acta 1935.
 — : En vestjydske Megalithbygd. Aarb. 1936.
 — : Gudena-Kulturen. Med Bidrag af Johs. Iversen. Aarb. 1937.
 — : Klosterlund og Snarup Mose. De ældste Boplads i Jylland og paa Fyn. Arbm. 1937.
 — : Some recently found Reindeer Antler Implements in Denmark. Acta 1938.
 — , Knud Jessen og Magnus Degerbøl: Bundsø. Aarb. 1939.
 — : Havnelev-Strandegaard. Et Bidrag til Diskussionen om den Yngre Stenalderes Begyndelse i Danmark. Aarb. 1940.
 — : Vore ældste Menneskebilleder. Arbm. 1941.
 — : Two new Danish Implements of Reindeer Antler. Acta 1941.
 — , Magnus Degerbøl og J. Troels-Smith: Dyrholmen, en Stenalderboplads paa Djursland. Det kgl. danske vidensk. Selsk., Ark.-Kunsth. Skr. Bd. I, Nr. 1 1942.
 — : Stenalderboplads i Aamosen. Med Bidrag af J. Troels-Smith og Magnus Degerbøl. Nordiske Fortidsminder Bd. III, Nr. 3. 1943.
 — : The Stone Age Settlement at Trelleborg. Acta 1944.
 — : En Boplads fra Ældre Stenalder ved Vedbæk Boldbaner. Søllerødbogen 1946.
 — : En senglacial Boplads ved Bromme. Aarb. 1946.
 — : Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-Historisk Række II. 1948.
- Viggo Nielsen: Another Blade Handle of Reindeer Antler. Acta 1946.
- Hans Norling-Christensen: Enkeltgravfund fra Sydvestjylland. Aarb. 1943.
 — og Kurt Bröste: Skeletgraven fra Korsør Nor. Arbm. 1945.
- Axel Steensberg: Ancient Harvesting Implements. Nationalmuseets Skrifter, Ark. Hist. R. I. 1943.
- Knud Thorvildsen: Dobbeltjættestuen paa Kyndeløse Mark. Arbm. 1939.
 — : Jordgraven fra Valling. FDU. 1940.
 — : Dyssetidens Gravfund i Danmark. Aarb. 1941.
 — : Grønhøj ved Horsens. En Jættestue med Offerplads. Aarb. 1946.
- J. Troels-Smith: Pollenanalytisk Datering af Brabrand-Fundet. D. G. U. IV. R. Bd. 2. Nr. 16. 1937.
 — : Beile aus dem Mesolithicum Dänemarks. Ein Einteilungsversuch. Acta 1937.
 — : Stenalderboplads og Strandlinier paa Amager. DGF 1939.
 — : Stammebaade fra Aamosen. Arbm. 1946.
- Christen Leif Vebæk: New Finds of Mesolithic Ornamental Bone and Antler Artefacts. Acta 1938.
 — : Bøllund, en Boplads fra den Ældre Stenalder i Vestjylland. FDU. 1940.
- J. Winther: Troldebjerg. Rudkøbing 1935, med Tillæg 1938.
 — : Blandebjerg. Rudkøbing 1943.

Fig. 1. Attisk rødfiguret Vase fra Slutningen af 6. Aarhundrede, fundet i Etrurien. Antiksamlingen.

GRÆSKE VASER OG GRÆSK HANDEL

Af K. FRIIS JOHANSEN

INGEN anden Art af græske Oldtidsminder er saa talrigt repræsenteret i Antikmuseerne Jorden over som de Lerkar med malet Dekoration, der var i almindelig Brug i det gamle Grækenland indtil Alexander den Stores Tid. Siden Slutningen af det syttende Aarhundrede har man samlet paa disse græske Vaser, som man plejer at kalde dem med den italienske Benævnelse, der har faaet international Hævd; og navnlig fra Begyndelsen af det nittende Aarhundrede af har Fund og Udgravninger ustandselt bragt nye Mængder af dem for Dagen. Hvad der nu foreligger deraf, er en rentud uoverskuelig Masse; og vedblivende øges den Aar for Aar. Jævnside med Indsamlingen er Studiet af dette vældige Materiale efterhaanden kommet til at indtage en meget fremskudt Plads i den klassiske Arkæologiske Arbejde. Og selv om Vaseforskningen fra først af blev mødt med ikke ringe Skepsis fra de boglærdes Side og haanligt blev betegnet som „la science des pots cassés“, er det dog nu forlængst erkendt, at vi i denne malede Keramik besidder en særegen Overlevering fra den hellenske Kulturs Barndom og Blomstringstid af stor og mangesidig Interesse.

Mest har det ved Studiet af den drejet sig dels om de omfattende Bidrag den ved sin rige ornamentale og figurlige Udsmykning, sine skønne Former og sine kunstneriske og tekniske Kvaliteter giver til den antike Kunsts og Kunstindustris Historie, dels ogsaa om Fortolkningen af det Væld af Billeder med Emner fra Grækernes egen Tilværelse, fra deres Heltesagn og Gudemyther m. m., der udfolder sig paa Karrenes Sider. Men de græske Vasers Værdi for Oldtidsforskningen

er ikke udtømt hermed, og naar de bringes paa Tale her, er det for at henlede Opmærksomheden paa en Side af deres Betydning for denne, der ikke umiddelbart trænger sig paa, og som ogsaa er mindre stærkt opdyrket. Græsk Keramik har i den førhellenistiske Tid i meget stort Omfang været Genstand for Udførsel og er gennem Handelen massevis blevet udbredt vidt omkring i Middelhavslandene, langt ud over Grænserne for de hellenske Bosættelser. Den fremdrages nu over et Omraade, der spænder fra Mesopotamien til Spanien, fra Ægypten og Nord-Afrika til det sydlige Mellemeuropa og Syd-Rusland. Men i Kraft heraf bliver Vasefundene for os en vigtig Kilde til Viden om græsk Handelsvirksomhed i det frie Grækenlands Tid, forud for de helt nye økonomiske og erhvervsmæssige Tilstande, som Skabelsen af de hellenistiske Storriger medførte. Og det er saa meget mere paakrævet at søge at udnytte denne Kilde, som det her drejer sig

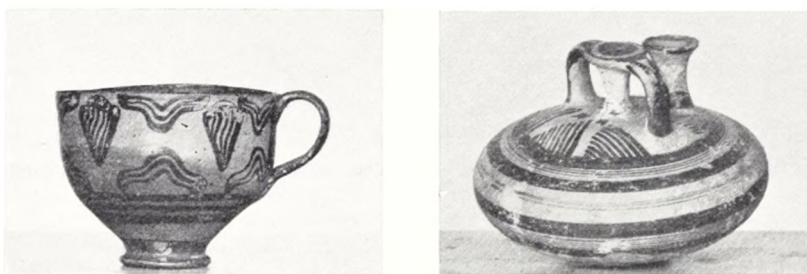

Fig. 2. Senmykenske Vaser, fundne i Ægypten. Antiksamlingen.

om Forhold, om hvilke den litterære Overlevering fra Oldtiden enten helt tier eller højst rummer knappe og vage Efterretninger. Yderligere forøges dens Værdi derved, at der efterhaanden er opnaaet en betydelig Sikkerhed med Hensyn baade til den nøjagtige Datering af Vaserne og til Bestemmelsen af deres Fabrikationssteder, saaledes at der er Mulighed for ved en Analyse af Fundenes Sammensætning og geografiske Fordeling at afvinde dem ret præcise Oplysninger om, fra hvilke Produktionscentrer den Handel, der bragte Vaserne omkring i Verden, modtog denne Vare, om dens Veje og Markeder og om de Forskydninger i disse Henseender, der har fundet Sted i Tidens Løb.

Naturligvis har man fra arkæologisk Side længe haft Øje herfor. Men et virkelig indtrængende Studium er først i de seneste Aartier sat ind paa dette Forskningsfelt, og Resultaterne af det har endnu en partiel og foreløbig Karakter. Tildels er Fortolkningen af Fænomenerne ogsaa endnu omstridt. Hovedtrækkene af den førhellenistiske græske Keramiks Udbredelsesforhold træder dog allerede ret klart frem, og maaske kan en kort Oversigt over disse og hvad de synes at kunne lære os om den græske Handels Udvikling indtil Alexandertiden paaregne nogen Interesse ogsaa i videre Kredse. I det følgende skal dog den interne Omsætning indenfor det gamle Grækenlands Omraader ikke tages i Betragtning, men alene den udadgaaende oversøiske Udførsel til de græske Kolonier paa fjerne Kyster eller til „Udlandet“.

Lad os vælge Udgangspunktet for denne Oversigt lidt forud for den egentlige hellenske Kulturs Begyndelse, i den saakaldte senmykenske Periode, d. v. s. Tids-

Fig. 3. Græske Vaser eller lokale Imitationer af saadanne, fra 8. Aarhundrede. Fundne i en Grav ved Bisenzio i Etrurien. Museo di Villa Giulia, Rom. Efter Åkerström, *Der geometrische Stil in Italien*.

rummet fra ca. 1400 til ca. 1200 f. Chr. Den førgræske, ægæiske Bronzealderkultur oplevede i denne Epøke en sidste Blomstring, kendetegnet bl. a. ved stor Ekspansionskraft og en livlig Handel, hvis Udstrækning bedst illustreres af den Udbredelse, den senmykenske Keramik opnaede. Makedoniens, Thrakiens og Lilleasiens ægæiske Kystegne markerer Grænserne for dens Forekomst mod Nord og Øst. Mod Sydøst kan den følges i en bred Strøm over Rhodos og Kypros til Syrien, hvor den er fyldigt repræsenteret; fremdeles videre over Palæstina til Ægypten, hvor betydelige Mængder deraf er fundet i Deltaet, i Fayum og i Tell-ell-Amarna (Fig. 2). En enkelt „Bøjlekande“ er kommet for Dagen saa langt mod Syd som i Nubien, i en Grav fra Ramses II's Tid. Mod Vest endelig naar senmykenske Vaser langs Italiens Sydkyst frem til det sydøstlige Sicilien, Egnen omkring Syrakus, hvor de forekommer ret ofte i sikuliske Grave. Deres yderste

Forpost i denne Retning er et Fragment, der er fundet i et Bopladslag paa Ischia.

Nogle Aarhundreder senere, omkring og nærmest efter Aartusindskiftet, er Forholdene i Grækenland totalt ændrede. Under de store Omvæltninger, der fandt Sted i det østlige Middelhavsomraade henimod Slutningen af det andet Aartusinde f. Chr., var den senmykenske Civilisation gaaet til Grunde. Paa dens Ruiner opstod et stort Antal smaa græske Bondesamfund, hver med sit Egenliv. De interlokale Forbindelser var nu aabenbart stærkt reducerede. Keramikken er igen en anskuelig Eksponent for de nye Tilstande. Medens senmykenske Vaser i det væsentlige er ens overalt, finder vi nu i Grækenland talrige lokale Lerkargrupper, alle dekorerede i en geometrisk Ornamentstil, men hver med sit udtalte Særpræg. Og disse lokale Værkstedgruppers Frembringelser træffes i Fundene fra den ældre Del af den geometriske Stils Periode, indtil omkring 800 f. Chr., kun i meget begrænset Grad udenfor deres Hjemegn og bortset fra enkelte tvivlsomme Tilfælde slet ikke udenfor det oprindelige græske Bosættelsesomraades snævre Grænser. Om regelmæssige oversøiske Forbindelser med fjerne Lande som i den mykenske Tid var der aabenbart ikke længere Tale. Men Grækenlands sparsomme Agerbrugsmuligheder maatte under Befolkningens Vækst og Kulturens Udvikling snart drive de græske Bønder ud paa Havet som Handelsmænd. Den gamle Bondedigter Hesiodos, der antageligt levede omkring 700 f. Chr., er fuldt fortrolig med Sø-Handelen som et nødvendigt Supplement til det magre Landbrug, selv om han personligt foretrækker at blive paa Landjorden. Han giver Raad om, hvornaar man skal sætte den hurtige Skude i Søen og laste den med egnede Varer, for at man kan bringe Gevinst hjem, og han taler om at vende sit Sind mod Handel for at undfly Gæld og Hungersnød („Værker og Dage“, 618 ff.). Og Vasefundene dokumenterer, at Grækenland senest i det ottende Aarhundrede igen havde kommerciel Forbindelse med fremmede Folkeslag baade mod Vest og Øst.

Bedst overser vi endnu Udviklingen af de vestlige Forbindelser. Det er et vigtigt Resultat af omfattende Udgravninger ved en Række af de ældre græske Kolonier paa Syditaliens og Siciliens Kyster, at græsk Keramik er blevet indført til de Egne, hvor Udvandrerne slog sig ned, allerede før disses Komme. Ved Tarent i den italienske Støvles Svang og ved Lokroi nær dens Taaspids, ved Syrakus og andetsteds paa Sicilien, endelig ogsaa ved Cumæ i Kampanien, den første af alle de nye græske Bosættelser i Vesten, er der i Bopladslag eller Grave, der repræsenterer den stedlige Befolkning, fundet importerede græske Lerkar — eller lokale Imitationer af saadanne — af Typer, der er tidligere end de, der kendetegner den ældste Keramik fra de græske Byer paa de samme Pladser. Fremdeles synes det af nyere Fund og Undersøgelser at fremgaa, at græske Vaser allerede i prækolonial Tid og under Kolonisationens første Fase — det vil efter den almindeligt antagne og vel hjemlede Datering af dens Begyndelse sige senest omkring Midten af det ottende Aarhundrede — er naaet frem til Etrurien, i tilstrækkeligt Omfang til her, ligesom i Syd-Italien og paa Sicilien, at udøve Indflydelse paa den lokale Lerkarfabrikation (Fig. 3). Isolerede Udløbere af denne

tidligste Eksport af græsk Keramik i vestlig Retning har endog forvildet sig saa langt bort som til Syd-Frankrig. Aabenbart forholder det sig altsaa ikke, som det har været hævdet, saaledes, at det var Kolonisationen, der skabte den græske Handel paa Landene hinsides det joniske Hav. Handelen er, som det ogsaa paa Forhaand maatte forekomme sandsynligst, det primære og har forberedt Kolonisationlægene. Og sikkert har ikke blot Spørgsmaalet om tilstrækkelig Agerjord for Nybyggerne men ogsaa merkantile Hensyn fra Begyndelsen af spillet en Rolle ved Udvælgelsen af Stederne for disse. Naar eksempelvis Cumæ, den nordligste og fra Grækenland fjerneste af alle de vestlige Kolonier, som før sagt — tværtimod hvad man kunde vente — er den ældste af dem alle, hænger det antagelig sammen med, at den græske Skibsfart, der saa tidligt langs Italiens Kyst søgte sig frem til Etrurien, havde Brug for et fremskudt Støttepunkt paa den lange Fart. Efter det indtil nu foreliggende Fundmateriale at dømme har den prækoloniale græske Handel i Vesten dog sikkert været af meget beskedne Dimensioner og heller ikke strakt sig over noget langt Tidsrum. De første Udvandrere fra Hellas er meget snart fulgt i Handelsfartøjernes Køl vand.

Fig. 4. Tidlig-korinthiske Vaser, fra Slutningen af 8. og første Halvdel af 7. Aarhundrede. Fundne i Italien. Antiksamlingen.

Spørger man nu om Proveniensen for de ældste græske Vaser, der indførtes til Italien og Sicilien, er der igen et Forhold af betydelig Interesse at konstatere. I den prækoloniale Tid og paa Kolonisationens tidligste Stadium har den græske Keramikimport til disse Lande en ret uensartet Sammensætning. Aabenbart har forskellige Værkstedskredse ydet Tilskud til den; men en særlig fremtrædende Rolle i den spiller dog Typer, der synes at vise hen til de græske Øer i det sydlige Ægæerhav, Kykladerne og vistnok ogsaa Kreta. Allerede inden Udgangen af det ottende Aarhundrede indtræder der imidlertid en iøjnefaldende Ændring heri. Fra da af og indtil ned i første Halvdel af det sjette Aarhundrede bliver korinthiske Vaser (Fig. 4—5) den absolut dominerende Faktor i den vestgaaende Keramikudførsel, samtidig med at denne tager stærkt til. Kolonierne i Magna Graecia og paa Sicilien modtager i dette Tidsrum ganske overvejende deres Forsyninger af malede græske Lerkar fra Korinth, uanset hvilke Moderbyer de selv var udgaaet fra. Og paa det ikke-græske Marked i Italien beherskes Tilførslerne af græske Vaser nu ligeledes ganske af de korinthiske Pottemagerværksteder, hvis Frembringelser i stort Omfang blev efterlignede i Kampanien, i Latium og i Etrurien. Allerede før Midten af det syvende Aarhundrede naar korinthisk Keramik ogsaa tværs over Middelhavet til Karthago. Forklaringen paa denne Udvikling kan ikke søges alene i den korinthiske Produktions høje Kvalitet. Der fremstilledes i samme Tid ligesaa fine Vaser i andre Dele af Grækenland, og Hovedmassen af den eksporterede korinthiske Vare er af anden eller tredje Sortering. Der er næppe

Fig. 5. Korinthiske Vaser fra sidste Halvdel af 7. Aarhundrede. Antiksamlingen.

anden Fortolkning mulig end den, at der er Tale om en bevidst Politik, ved hvilken Korinth, der i denne Tid var en af Grækenlands betydeligste Byer, et Hovedsæde for Haandværk og Kunst og i Kraft af sin Beliggenhed et naturligt Centrum for Handelslivet, tilegnede sig saa at sige et Monopol paa Handelen paa Vesten og i mere end hundrede Aar formaaede at hævde det. Der kan erindres om, at omkring 700 f. Chr. raadede Bakchiadernes mægtige Slægt i denne By, en Slægt, som vi ved tog aktivt Del i den vestlige Kolonisation, og om hvilken en Tradition netop beretter, at den var stærkt interesseret for den oversøiske Handel.

Endnu et betydningsfuldt Forhold ved den vestlige Vaseeksport indtil omkring 600 f. Chr. maa fremhæves, den Omstændighed, at den helt gaar udenom Adriaterhavet, ligesom der jo som bekendt heller ikke findes gamle græske Kolonier hverken paa den illyrisk-dalmatinske Kyst eller paa Østsiden af Italien. Med ringe Rimelighed har man henvist til, at Adriaterhavet skulde være særlig stormfuldt og vanskeligt at besejle for en primitiv Skibsfart. Sikkert maa dog den virkelige Aarsag være den, at de paagældende Egne og deres Befolkning ikke i denne tidlige Epoke har virket tillokkende for Grækerne. Først i Løbet af det sjette Aarhundrede inddrages det adriatiske Omraade lidt efter lidt i deres Interessesfære.

I sydøstlig Retning synes den græske Udenlandshandel efter de indtil nu foreliggende Vasefund at dømme at sætte ind omtrent ved samme Tid som mod Vest, snarest dog noget tidligere. Over den halvt hellenske halvt fønikiske Ø Kypros gaar den, ligesom i sin Tid den mykenske, først til Nord-Syrien og derfra videre mod Syd langs den syriske og palæstinensiske Kyst. Ganske særlig instruktive er Fundene fra al-Mina ved Orontes-Flodens Munding, lige overfor Kypros. Her har

den bekendte Udgraver Woolley i 1936—37 afdækket Ruinerne af en lille Havneby, der har eksisteret fra engang i første Halvdel af det ottende til Slutningen af det fjerde Aarhundrede, og som aabenbart har fungeret som Ladeplads for den græske Handel paa Syrien. Maaske er den identisk med Byen Posideion, som Herodot omtaler (III, 91). For en væsentlig Del udgøres Bebyggelsen her af Magasiner, i hvilke i nogle Tilfælde de importerede Varer endnu fandtes liggende paa Plads, fordelte kategorivis i forskellige Rum. Overvejende drejer det sig om græsk Keramik, og i Fundmaterialet kan vi følge Tilførslerne heraf og de Forandringer de undergaar gennem de 400 Aar, Byen har bestaaet. Ligesom i de vestlige Egne dominerer til at begynde med Kykladetyper med Dekoration i geometrisk Stil. Det synes altsaa at bekræfte sig, at Øerne i det sydlige Ægæerhav har spillet en fremtrædende Rolle i den ældste græske Fjernhandel. Men ganske som paa det vestlige Marked træder de ogsaa paa det østlige tidligt tilbage for andre Produktionsomraader, selvom Overgangen her tegner sig mindre skarpt. Det er dog ikke som i Vesten den korinthiske Vare, der nu trænger sig frem i Forgrunden. Den forefindes i al-Mina, men i forholdsvis begrænset Mængde. Fremherskende bliver her i de Lag, der svarer til det syvende og Begyndelsen af det sjette Aarhundrede, forskellige Arter af østgræsk Keramik, især de saakaldte „rhodiske“ Vaser (Fig. 6), en omfangsrig og noget heterogen Lerkargruppe, der har sit Navn af, at den er bedst kendt fra rige Gravfund paa Rhodos, men som vistnok re-

Fig. 6. „Rhodiske“ Vaser fra 7. Aarhundrede. Antiksamlingen.

præsenterer flere Værkstedskredse i det sydvestlige Lilleasien og paa de foranliggende Øer.

Fra Indførselshavne som den ved al-Mina udbredes allerede i ottende og syvende Aarhundrede græske Vaser af de samme Typer som de, der fandtes der, over Syrien og Palæstina, omend tilsyneladende ikke i meget store Kvantiteter. Gennem Orontesdalen naar de ogsaa frem til Indlandet bag Kystbjergene. Der er

Fig. 7. Fragmenter af græske Vaser fra 8. Aarhundrede, fundne i Hama.

Grund til især at fremhæve, at der ved de danske Udgravninger i Hama ved Flodens øvre Løb er fremdraget ikke faa Fragmenter af græske Lerkar med geometrisk Dekoration (Fig. 7), Fund, der i denne Forbindelse er saa meget vigtigere, som Byens Ødelæggelse ved Assyrekongen Sargon i 720 f. Chr. giver os en sikker nedre Tidsgrense. Af overordentlig Interesse er det, at der i Hama, foruden „Kykladetyper“ af den i al-Mina almindelige Art (til højre i Fig. 7), ogsaa er fundet Dele af en meget stor og tykvægget Kumme (en Krater), der efter baade Lerets og Udsmykningens Karakter synes at være af attisk Arbejde. Den har været et sandt Pragtstykke, mellem $\frac{1}{2}$ og 1 m i Tværmaal. Et Fragment af den er afbildet til venstre i Fig. 7 og vil give et godt Begreb om Karrets Dekoration, hvis strenge, rent geometriske Stil næppe tillader en Datering efter ca. 800. Alene det at finde en græsk Vase af saa høj Alder og saa anselige Dimensioner i det indre Syrien er overraskende, men end mere forbavsende vil det være, hvis den attiske Proveniens bekræftes; som det senere nærmere skal omtales, er attisk Keramik ellers kun meget sparsomt repræsenteret i den græske Fjernhandel indtil

Slutningen af det syvende Aarhundrede. Endnu skal det her blot noteres, at de tidlige geometrisk dekorede Kykladetyper er truffet saa sydligt som i Fund fra Askalon i Filisterlandet.

Paa Baggrund af Fundene i Syrien og Palæstina maa det forekomme paafaldende, at der i Ægypten, hvor der dog er gravet saa umaadelig meget, ikke er

Fig. 8. „Rhodisk“ Vase fra første Halvdel af 6. Aarhundrede, fundet i Etrurien. Louvre.

bragt græske Vaser for Dagen, der er ældre end Slutningen af det syvende Aarhundrede. Overhovedet foreligger der ikke noget Vidnesbyrd om græsk Handel paa dette Land før da. De faa Skarabæer og andre ægyptiske Smaasager, der indgaar i ældre Fund fra Grækenland og Italien, maa uden Tvivl være kommet dertil ad indirekte Vej, over Syrien eller Kypros. Først da etableres efter alt at dømme igen den direkte Kontakt mellem det ægæiske Omraade og Nillandet, der havde været afbrudt lige siden den mykeniske Tid, og som nu under Psammetik den førstes og hans Efterfølgeres grækervenlige Politik som bekendt blev overordentlig frugtbar for begge Parter. Hovedcentret for det græsk-ægyptiske Samkvem og for Udbredelsen af græske Vaser i Nillandet blev fra først af den græske By Naukratis i det vestlige Delta, der efter Vasefundenes Udsagn antagelig er grundlagt kort før 600, og hvis Betydning som Handelsstation er umiskendelig. Ganske overvejende drejer det sig her til at begynde med om østgræsk Keramik. Aabenbart har den græske Handel paa Ægypten i sin første Fase været behersket af Byerne

paa Ægærhavets asiatiske Side med Milet i Spidsen. Men baade korinthiske og attiske Vaser er dog repræsenterede i Naukratis allerede omkring 600.

Vanskeligere er det at udtale sig med nogen Sikkerhed om, hvornaar den græske Keramik Udbredelse i nordlig og nordøstlig Retning er sat ind. For de nordægæiske Kystegnes og for Propontis-Omraadets Vedkommende skorter det endnu i høj Grad saavel paa systematiske Undersøgelser som paa Fund-Publikationer, der kunde kaste Lys herover. Det samme gælder om Lilleasiens Nordkyst, og iøvrigt ligeledes om det indre af Anatolien. Med Hensyn til den europæiske Side af Sortehavet er vi noget bedre stillede. Navnlige i Syd-Rusland er der forlængst foretaget omfattende Udgravninger, der vides at have bragt et rigt Materiale af græske Lerkar for Dagen. Men ogsaa her er det paa Grund af ufyldstgørende eller manglende Offentliggørelse af Resultaterne endnu ikke muligt at faa et virkeligt Overblik over de Forhold, der interesserer os. En enkelt sengeometrisk Vase, der siges at hidrøre fra Øen Berezan nær Bugs Munding, hvor den milesiske Koloni Olbia blev anlagt, antyder, at græske Lerkar meget tidligt har fundet Vej til disse fjerne Lande. Men denne Vase synes foreløbig at staa ganske isoleret, og Rigtigheden af Proveniensangivelsen er næppe hævet over Tvivl. I hvert Fald er, saavidt man kan skønne paa Grundlag af de Oplysninger, der indtil nu staar til Raadighed, den sammenhængende Import af hellensk Keramik til Syd-Rusland saavel som til Nord-Balkans Sortehavskyst først kommet i Gang relativt sent, i det syvende Aarhundredes sidste Halvdel, hvad der stemmer vel overens med, at Kolonisationsvirksomheden i disse Egne ogsaa efter den antike Traditions Opfattelse først begynder henvend et Hundrebaar senere end i Italien og paa Sicilien. Ligesom i Syrien i samme Tid drejer det sig her ganske overvejende om østgræske Lerkar, med de „rhodiske“ i Spidsen. Men korinthiske Vaser har dog allerede før 600 faaet Indpas ogsaa paa dette nye Marked.

Ved Slutningen af det syvende Aarhundrede var Situationen altsaa den, at Fjernhandelen med græsk Keramik domineredes af to store Produktioner, den korinthiske og den „rhodiske“, der stort set havde delt Verdensmarkedet mellem sig, selvom deres Udbredelsesomraader naturligvis i nogen Grad greb ind over hinanden. Men i Løbet af det syvende Aarhundrede forandrer Forholdene sig. I dets første Halvdel spiller de korinthiske Vaser ganske vist vedblivende en fremherskende Rolle i Keramikeksporten. Paa det østlige Middelhavsomraade intensiveres deres Udbredelse stærkt, hvad der ogsaa giver sig Udslag i, at de fra omkring 600 af udøver en stærk Paavirkning paa det „rhodiske“ og øvrige østgræske Vasemaleri. Overhovedet naar de i denne Periode, da Korinth under Kypselidernes Herredømme stod paa Højden af sin Magt og havde vidtrækkende Forbindelser og Indflydelse, i alle Retninger videre omkring end nogensinde før. Yderpunkterne for deres Spredning markeres nu af Babylon og Vestspanien. Men medens korinthiske Vaser altsaa trænger kraftigt frem paa det østlige Marked, gør „rhodisk“ Keramik sig omvendt i Tiden omkring og nærmest efter 600 stærkere gældende end tidligere i Fundene fra Sicilien og Italien, især Etrurien (Fig. 8). Og i Følge med den kommer ogsaa i betydelige Mængder andre Frembringelser af østgræsk Kunsthaandværk, joniske Terrakottastatuetter, Bronzear-

Fig. 9. Lakonsk Vase fra første Halvdel af 6. Aarhundrede, fundet i Etrurien. Berlin.

bejder m. m. Med megen Rimelighed har man sat denne iøjnefaldende Forøgelse af den østgræske Import til de vestlige Lande i Forbindelse med Efterretningerne om den joniske By Phokaias udstrakte Handels- og Kolonisationsvirksomhed paa det vestmediterrane Omraade netop i denne Periode. Der kan erindres om, at Phokaierne omkring 600 anlagde Massalia i Syd-Frankrig, det nuværende Marseille, og i 564 Alalia paa Korsika. Yderligere kompliceres Billedet af den græske Vaseeksport i det sjette Aarhundrede ved at ogsaa andre Fabrikationer end den korinthiske og „rhodiske“ nu yder betydende Tilskud til den. I Sparta var der lige siden den geometriske Stils Tid fremstillet en særpræget malet Keramik. Men først omkring 600 begynder den at vise sig udenfor det nærmere Hjemmemarked, og i den nærmest efterfølgende Tid udføres lakonske Vaser i anseligt Omfang vidt omkring, navnlig dog mod Vest. De er her især fyldigt og smukt repræsenterede dels i Tarent, der var en Koloni fra Sparta, og hvor deres hyppige Forekomst altsaa kan forklares ud fra særlige Forbindelser med Stambyen, dels i Etrurien (Fig. 9); ogsaa paa Sicilien træffes de. I anden og tredje Fjerdedel af Aarhundredet opstaar fremdeles adskillige helt nye Vase-Manufakturer, hvis Frembringelser ligeledes spredes over store Omraader. Det gælder om de saakaldte „Fikellura-Vaser“ (Fig. 10), der kan betragtes som den „rhodiske“ Keramiks nærmeste Arvtagere, og om de klazomenske Vaser, to Keramikgrupper, der begge har en udpræget østlig Udbredelse, fra Syd-Rusland til Ægypten; endvidere om de chalkidiske Vaser, der til Gengæld udelukkende kendes fra vestlige Fund; de er sparsomt repræsen-

terede paa Sicilien, saa meget rigeligere i Syd-Italien og Etrurien (se ovfr. S. 65, Fig. 3). Men det væsentligste af alle de nye Fænomener i det sjette Aarhundredes Vasehandel og det, som især præger den, staar dog endnu tilbage at nævne: den attiske Keramik Fremtræden paa Verdensmarkedet og gradvise Erobring af det.

Attisk Keramik havde omkring 600 allerede en lang og glørrig Historie bag sig. Intet andet Sted i Grækenland forfærdigedes

Fig. 10. „Fikellura“-Vase. Antiksamlingen.

jævnside med at den attiske Vasekunst gennemløber en straalende Udvikling. Overallt trænger den ypperlige attiske Vare sejrrikt frem, i den Grad, at den efterhaanden konkurrerer det ene efter det andet af de øvrige Keramikcentrer ud af Markedet. Omkring 500 er Athen i Besiddelse af et ubestridt Monopol paa at forsyne Verden med malede Vaser, og overhovedet er Vasemaleriet nu i alle andre Dele af Grækenland enten helt indstillet eller har tabt enhver Betydning. Det kan ikke være et Tilfælde, at denne Sejrgang for Værkstederne i Kerameikos, Pottemagerkvarteret i Athen, indledes netop paa Solons og Peisistratos' Tid, de to store attiske Statsmænd, hvis Bestræbelser for at fremme Handels- og Erhvervsliv er velkendte, og under hvis Ledelse Athens Position som en Stormagt i den græske Verden blev grundlagt.

I sin Blomstringstid, det sjette og femte Aarhundrede f. Chr., udbredtes altsaa attisk Keramik over praktisk talt hele den dakendte Verden, fra Sortehavet, For-

der i den geometriske Stils Periode kunstnerisk og teknisk saa fremragende Vaser som i Attika. Og ogsaa i det syvende Aarhundrede var Pottemagerhaandværket her i fuldt Flor og frembragte betydelige Arbejder. Alligevel er attisk Keramik indtil henimod 600 kun yderst svagt og sporadisk repræsenteret i Fundene udenfor Attika og det nærmere Hjemmemarked, altfor svagt til at der deraf kan drages nogen Slutning om Handelsforbindelser. Som bekendt deltagte Athen jo heller ikke i den tidlige Kolonisationsbevægelse. Først fra det nævnte Tidspunkt af sætter Eksporten af attiske Vaser for Alvor ind og antager hurtigt et meget stort Omfang. Dens stadige Vækst og gradvise Udbredelse baade i østlig og vestlig Retning over større og større Omraader kan følges ned gennem det sjette Aarhundrede,

asien og Ægypten indtil Spanien. Selv hos primitive Barbarfolk hinsides al Civilisation var den en eftertragtet Vare, som det fremgaar af et litterært Vidnesbyrd, der fortjener at anføres. Det er bevaret i en for Søfarere beregnet Kystbeskrivelse, der er overleveret under den gamle Geograf Skylax's Navn men er fra en senere Tid, vistnok kompileret af ældre Kilder omkring Midten af det fjerde Aarhundrede f. Chr. Det berettes her, at puniske Købmænd i deres Handel med Aithioperne, d. v. s. Negrene, i Vestafrika, medbragte til dem vellugtende Salve, „ægyptisk Sten“ (det er sikkert Glas, der indtil senhellenistisk Tid var en ægyptisk Specialitet) og attiske Lerkar (Geographi graeci minores I, 94). Fortrinsvis gik dog Udførslen af disse i det sjette og Størstedelen af det følgende Aarhundrede til Italien og fremfor alt til Etrurien, det gamle Hovedmarked for den græske Handel. Det er uhyre Mængder af attiske sortfigurede og rødfigurede Vaser fra arkaisk og ældre klassisk Tid der er fremdraget af etruskiske Grave (Fig. 1 og 11—12). Øjensynligt har det drejet sig om en Import i virkelig stor Stil, og aabenbart er den kulmineret i Aartierne nærmest før og efter 500. Ret betydelige Kvantiteter af attisk Keramik finder dog fra Slutningen af det sjette Aarhundrede af ogsaa Vej op langs Italiens Østkyst, især til Bologna-Egnen og til Spina i Podeltaet, en græsk By, der blev anlagt ved denne Tid som en fremskudt Handelspost, og hvis Gravplads er genfundet for en Snes Aar siden. Anragelig staar dette nye Fremstød af den attiske Vaseeksport i nær Forbindelse med, at dens Hovedaftagere, Etruskerne, netop kort forinden havde overskredet Apenninerne og gjort sig til Herrer paa Posletten.

Fig. 11. Attisk sortfiguret Vase fra Midten af 6. Aarhundrede, fundet i Vulci, Etrurien. Antiksamlingen.

I hvert Fald er det først nu, at græsk Handel paa Adriaterhavet faar virkelig Betydning.

Henimod Slutningen af det femte Aarhundrede finder der imidlertid et fuldstændigt Omslag Sted i de attiske Vasers Udbredelsesforhold, den sidste væsentlige

Fig. 12. Attisk rødfiguret Vase fra Midten af 5. Aarhundrede, fundet i Vulci, Etrurien. Antiksamlingen.

Begivenhed i den græske Keramiks Handelshistorie, som skal fremdrages her. Den attiske Pottemagerindustri mister nu næsten helt sit gamle Marked i Italien og sender herefter ganske overvejende sin Eksport Øst paa. Især gaar den i det fjerde Aarhundrede til Syd-Rusland, hvor der navnlig i Kertsch-Egnen er fundet attiske Vasere fra denne Tid i stort Tal, et Forhold, der er kommet til Udtryk deri, at man sædvanligvis betegner den paagældende Fase i det attiske Vasemaleris Udvikling som Kertsch-Stilen (Fig. 13). Den nøje Sammenhæng med den Betydning, Syd-Rusland netop i denne Periode havde for Athens Forsyning med Korn, tørrede Fisk m. m., er umiddelbart indlysende. Men ogsaa paa det øvrige

øst-mediterrane Omraade er attisk Keramik fra samme Tid vel repræsenteret, meget sparsomt derimod i Italien og andre vestlige Lande. Der kan peges paa flere Faktorer, som gør denne gennemgribende Ændring i Afsætningsforholdene

Fig. 13. Attisk rødfiguret Vase i „Kertsch-Stil“, fra 4. Aarhundrede. Antiksamlingen.

fuldt forstaaelig. I 443 anlagdes paa Foranledning af og under Ledelse af Athen den panhelleniske Koloni Thurioi nær det ødelagte Sybaris ved den tarentinske Bugt, som et Led i den attiske Politiks Bestræbelser paa at tilvende sig Magten i Vesten. Antagelig er ved den Lejlighed attiske Pottemagere og Vasemalere flyttede med over til den nye By og har der fortsat med at udøve deres Haandværk. I hvert Fald opstaar der netop samtidigt i disse Egne en lokal Fabrikation af rødfiguredede Vaser, der til at begynde med slutter sig ganske nøje til attiske Forbil-

leder, og som meget snart faar et overordentlig stort Omfang. I stadig mere provincialiseret og barbariseret Form udbreder den sig over Størstedelen af Syd-Italien og sender ogsaa sine Frembringelser op over hele Halvøen. Athen havde saaledes selv skabt sig en mægtig Konkurrent paa det italiske Vasemarked. Dertil kom saa i Slutningen af den peloponnesiske Krig Athens totale Nederlag paa Sicilien og dermed Afslutningen paa den attiske Politiks Ambitioner i denne Retning, samtidig med at Karthago for en Tid blev den dominerende Sømagt i det vestlige Middelhav. Iøvrigt havde Produktionen af malet Keramik nu ogsaa mistet sin gamle Betydning. I det fjerde Aarhundrede er det attiske Vasemaleri baade kvantitativt og kvalitativt i stærk Tilbagegang, og henimod Aarhundredets Slutning ebber det langsomt ud.

Det er kun de groveste Hovedtræk af de græske Vasers Udbredelsehistorie, der har kunnet fremdrages paa de foregaaende Sider. Men forhaabentlig er det blevet klart, at der ikke her er Tale blot om en mere eller mindre tilfældig Spredning eller om en merkantil Aktivitet af planløs Karakter men om Forhold, der kun er forstaaelige under Forudsætning af en organiseret og maalbevidst Handel. Og eet endnu maa tilføjes. Vaseeksporten har, i hvert Fald fra omkring 600 af, saadanne Dimensioner, at den med Nødvendighed nøder til Antagelsen af Virksomheder, der ikke blot arbejdede for Hjemmemarkedets Forsyning og kun lejlighedsvis sendte deres Frembringelser ud i den vide Verden, men som bevidst lagde an paa Udførsel. Særlig evident er dette med Hensyn til den attiske Pottemagerindustri, og for dens Vedkommende bekræftes det ogsaa paa forskellig Maade.

Det synes saaledes muligt at konstatere, at man i Kerameikos i hvert Fald nu og da har fremstillet Vaser, der specielt var beregnede for fremmede Markeder. Vel nok det sikreste Eksempel derpaa er en særegen Amfora-Type, der introduceredes af den meget produktive Vasefabrikant Nikosthenes' Værksted i den senere Del af det sjette Aarhundrede (Fig. 14). Det er en Type, der staar ganske isoleret indenfor det attiske — og overhovedet det græske — Formforraad og helt savner Forudsætninger i dette, men som derimod har nære Paralleler i etruskisk Keramik (jvf. Fig. 15) og i Mellem-Italien har en lang Historie bag sig. Der kan ikke være Tvivl om, at det er herfra Nikosthenes har hentet denne Form — dog sikkert, som især de ophøjede Ringe omkring hans Amforer viser (se Fig. 14), ikke med Lerkar som Fig. 15 men med etruskiske Bronzekar af samme Type som Forbilleder — og at han har adopteret den under Hensyn til sine etruskiske Kunder. Med det Kendskab til Beskaffenheden af hans kunstneriske Samvittighed, hans Produktion giver os, tiltror vi ham gerne en saadan Indrømmelse til „Barbarernes“ mindre gode Smag. Det skal endnu bemærkes, at alle kendte Nikosthenes-Amforer — og der eksisterer mange af dem — saavidt vides er fundne i Etrurien. Ligeledes har man aabenbart undertiden ved Valget af de Billeder, med hvilke man prydede Karrenes Sider, haft det fremmede Marked for Øje. Det kan f. Eks. ikke være tilfældigt, at man paa de attiske rødfigurede Vaser fra det fjerde Aarhundrede, der som før sagt fortrinsvis eksporteredes til Syd-Rusland, meget hyppigt finder et Sujet gengivet, der har særlig Tilknytning til disse Egne og var yndet i deres hjemlige Kunst, men som derimod er helt fremmed for den

ældre græske Kunst: den vilde Kamp, som Arimasperne, et mythisk Folk, der lokaliseredes i Skythien, udfægter med Griffen for at tilegne sig de Guldskatte, disse sidste antoges at bevogte et Sted i det høje Nord. Det er dette Motiv, der ses paa den i Fig. 13 afbildede Kertsch-Krater. Ogsaa i enkelte litterære Efterretninger træder det frem, at Vaseeksporten var en Faktor af Betydning for Athen. Oplysende i saa Henseende er især den morsomme Historie hos Herodot (V, 88) om Argos og Aigina, der under en Konflikt med Athenæerne engang i det sjette Aarhundrede besluttede ikke mere at ville bruge attiske Lerkar men klare sig med de hjemmegjorte, en Straffeforanstaltning, der naturligvis kun har Mening, hvis den maatte antages at ramme Fjenden paa følelig Maade.

Det har jo her drejet sig om en enkelt Varegruppe af ret speciel Art, en kunstindustriell Produktion, og selvom denne Vare i det førhellenistiske Grækenland, hvor Lerkar havde en langt mere omfattende og mangesidig Anvendelse end i den senere Oldtid for slet ikke at tale om vore Dage, har haft en ikke ringe Betydning, er det klart, at særlige Omstændigheder paa forskellig Maade kan have gjort sig gældende i Omsætningen

af den. Selvsagt maa man være varsom med at generalisere paa saa snæver en Basis. Men paa den anden Side turde det ogsaa være indlysende, at Keramikhandelen ikke kan isoleres fra den øvrige Handel. I det store og hele maa den have fulgt de samme Baner som denne, og i hvert Fald hvad Hovedtrækkene angaar, maa det utvivlsomt være berettiget at godtage det Billede, Fundene tegner for os af Vasernes Eksporthistorie, som en typisk Eksponent for den græske Handels Standard, dens Udstrækning og Bevægelser gennem de paagældende Aarhundreder. Det er næppe overflødigt at betone denne symptomatiske Værdi af de Erfaringer, der kan indhøstes ved de møjsomme Detailundersøgelser over de græske Vasers Spredningsforhold. I berettiget Reaktion mod en ældre Historieskrivnings altfor

Fig. 14. Nikosthenes-Amfora. Vatikanet.

vidtgaaende Tilbøjelighed til at overføre Forestillinger og Begreber fra moderne Storhandel og Storindustri paa det syvende, sjette og femte Aarhundredes Grækenland har moderne Historikere søgt at godtgøre, at græsk Erhvervsliv, Handel saavelsom Haandværk, har haft en meget primitiv Karakter lige til det fjerde Aarhundrede. Og til Bedste for denne Opfattelse har man søgt at affinde sig med de græske Vasers store og vidtspændende Udbredelse ved en Theori om, at den skulde skyldes vandrende Pottemagere, der med Ler og Værktøj paa Ryggen er draget fra Sted til Sted og har forfærdiget deres Krukker paa de Steder, hvor de nu findes. En dybere Indsigt end dette kuriøse Indfald vidner om i de Forhold, der i store Træk er søgt udredet i det foregaaende, vilde dog maaske kunne bidrage sit til, at man ikke, efter en tidligere Overvurdering, nu forfalder til en Undervurdering af Erhvervstilstandene i det førhellenistiske Grækenland.

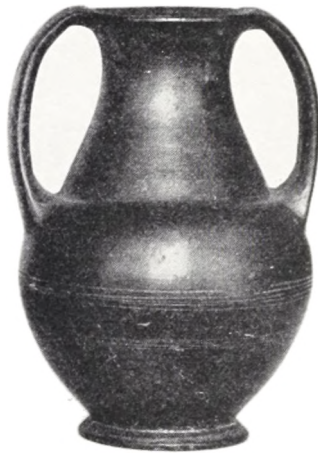

Fig. 15. Etruskisk Bucchero-Vase.
Antiksamlingen.

NYE FREMSKRIDT INDEN FOR ESKIMOFORSKNINGEN

Af KAJ BIRKET-SMITH

I den sidste menneskealder er eskimoforskningen undergået en stærk udvikling både set fra et arkæologisk, et etnografisk og — omend i mindre grad — et sprogligt og antropologisk synspunkt, og da en ikke uvæsentlig del af dette arbejde er udført af danske videnskabsmænd i nær tilknytning til Nationalmuseet, kan der måske være grund til her at give en oversigt over nogle af de resultater, der er nået med hensyn til det ofte omtvistede spørgsmål om eskimoernes oprindelse.

Nu er det jo en gammelkendt sandhed, som ikke behøver at uddybes nærmere på dette sted, at raceslægtskab ikke betinger slægtskab i sprog eller kultur, lige så lidt som samme levevis nødvendigvis medfører lighed i sprog og legemsbygning. Et udtryk som eskimoernes oprindelse er derfor flertydigt, og hvis det i det hele taget skal bruges, må man først gøre sig klart, om der menes deres rent fysiske afstamning, udviklingen af deres sprog eller kulturens oprindelse og historie.

Den følgende oversigt skal indskrænkes til det sidste spørgsmål; men først må man være på det rene med, hvad det overhovedet betyder. En kultur er under stadig omdannelse, udvikling eller forfald, og for så vidt er den også uden begyndelse, når man da ikke vil følge den tilbage til sit allerførste udspring ved selve menneslægtens kilde. Skal opgaven afgrænses fornuftigt, kan man ved en kulturs oprindelse kun forstå udformningen af det særpræg, som skiller den fra andre kulturformer. Her skal nu først optrækkes hovedlinjerne af vort kendskab til eskimoproblemet, som det var, før de moderne undersøgelser satte ind, dernæst skal der gøres rede for de udgravninger, som har fundet sted i de sidste tyve år, og til sidst skal der gøres et forsøg på at forbinde de arkæologiske og etnografiske kendsgerninger til et sammenhængende hele (jf. kortet fig. 1).

Den første, der fremsatte en videnskabeligt begrundet teori om eskimokulturens oprindelse, var Rink i 1871. Han troede at finde dens urhjem i Alaska, fordi den jævne overgang her mellem eskimoisk og indiansk kultur bibragte ham den opfattelse, at man ligefrem kunde iagttage omdannelsen fra indlands- til kystliv. Men dette slår ikke til. Kulturovergangen skyldes i virkeligheden, at eskimoerne har

udøvet en meget stærk indflydelse på indianerne ved nedre Yukon, samtidigt med at begge folk er overordentlig stærkt påvirkede af stammerne på den nordlige stillehavskyst. Siden pegede Boas på egnene omkring nordvestpassagen som eskimoernes oprindelige hjemstavn, idet han henviste til, at dette stemmer bedst med visse sagn, og til et lignende resultat kom Steensby i sin disputats 1905 ud fra en indgående undersøgelse af kulturens tilpasning til de geografiske forhold.

Et vendepunkt indtraf i 1916 med offentliggørelsen af den engelske udgave af Steensbys værk. Han skelner mellem en arktisk og en subarktisk kulturtype. Den førstnævnte omfatter f. eks. isfangst ved sælernes åndehuller, hundeslæde og snehytte, mens han til den sidste henregner sælfangst fra kajak og med net, hvalfangst fra umiak¹⁾ m. m. Af geografiske grunde anser han den arktiske type for den ældste, eller — som han kalder den — palæo-eskimoiske. Først da palæo-eskimoerne havde bredt sig fra de centrale egne ved nordvestpassagen så langt mod vest som til Bering Strædet, tog udviklingen atter fart. Det gav stødet til, at et yngre, subarktisk eller neo-eskimoisk lag i kulturen opstod, og dette bredte sig efterhånden mod øst, omend det strenge, arktiske klima forhindrede det i at slå fast rod i de centrale egne, hvor derfor det gamle, palæo-eskimoiske præg blev fastholdt. Uden at opgive tanken om det oprindelige udviklingscentrum ved nordvestpassagen regner han således her tillige med et yngre i Alaska. Al senere forskning har kun kunnet bekræfte formodningen om disse centrers realitet, og striden har hovedsagelig drejet sig om, hvilket der kunne gøre krav på at være det ældste.

Det vil ses, at en hovedhjørneste for Steensbys teori er det, at når de såkaldte neo-eskimoiske elementer mangler i de centrale egne, skyldes det geografiske forhold. Der er her unægteligt et yderst svagt punkt, for som Gudmund Hatt senere påviste, er det ikke alene lidet sandsynligt, at mangelen på umiak og sælnet kan føres tilbage til geografiske årsager, men der er også andre overensstemmelser mellem de to yderområder — Alaska på den ene side, Grønland, det sydlige Baffin Island og Labrador på den anden — hvor den givne forklaring er absolut udelukket, f. eks. brug af tarmskindspelse og uringarvning. Man forstår, at Hatt kommer til det modsatte resultat af Steensby: det centrale lag må være det yngre, det perifere det ældre.

Nye bidrag til løsningen af spørgsmålet blev bragt til veje af Jenness på den Canadiske Arktiske Ekspedition 1913—18 og af Femte Thule-ekspedition under ledelse af Knud Rasmussen 1921—24. Jenness fremhævede som sin opfattelse, at kobber-eskimoerne ved Coronation Gulf først i meget sen tid var trængt frem til havet, og til ganske samme resultat kom vi med hensyn til de østligere grupper, Netsilik- og Iglulik-stammerne. På Barren Grounds vest for Hudson Bay var vi desuden i stand til at studere en gruppe, rensdyr-eskimoerne, som for største delen fører en fuldstændig indlandstilværelse uden forbindelse med havet.

Et afgørende bevis for rigtigheden af en sen udvandring fra indlandet til kysten i disse egne foreligger i de omfattende, arkæologiske udgravninger, der her er foretaget af Therkel Mathiassen og Knud Rasmussen. Mens den nuværende kystbefolkning om vinteren bor i snehytter og lever mindst lige så meget af renjagt som af sælfangst, er der af de talrige ruiner af faste vinterhuse fremdraget minder

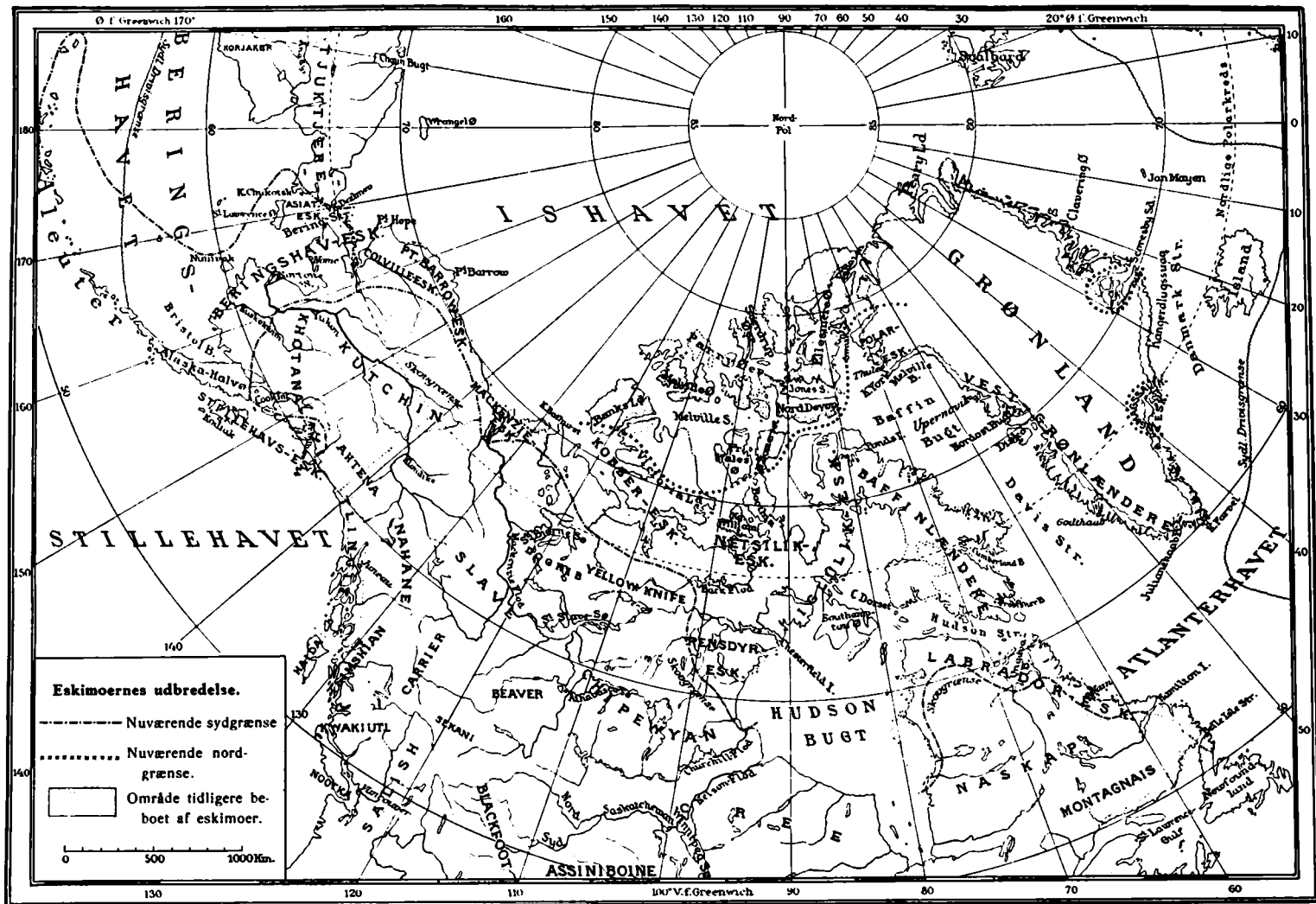

Fig. 1. Kort over eskimoernes tidligere og nutidige udbredelse.

om en tid, da livet var langt mere knyttet til havet. Den tidligere befolkning har drevet hvalfangst i stor stil, man har kendt umiakken, knyttet net af hvalbarder, fremstillet lerkar o. s. v. Selv redskaber, der i og for sig er kendt også nu til dags, har som regel andre former (fig. 2). Denne kultur, der er kaldt Thule-kulturen, minder stærkt om den, der endnu forekommer i de to yderområder. Der har med andre ord engang været en sammenhængende række af hvalfangere lige fra Alaska til Grønland.

For en flygtig betragtning kunde Hatts opfattelse af lagenes datering ikke finde nogen bedre bekræftelse, for det fremgår til fulde af disse undersøgelser, at de geografiske forhold *ikke* har udelukket hvalfangerkulturen og alt, hvad dertil hører, fra de centrale egne, men at den tværtimod blomstrede dér, lige til den blev sprængt af en ny folkebølge. Alligevel er der endnu et stykke til bunden i spørgsmålet, for selv om Thule-kulturen gik forud for den nuværende i dette område, er det ikke dermed sagt, at den er den absolut ældste form for eskimoisk kultur. Hvordan skal forholdene da tydes? For at kunne svare herpå må man vende sig til de udgravninger, der er foretaget andre steder.

Dall, der så tidligt som i 1871—74 foretog arkæologiske undersøgelser på Aleuterne, mente dér at kunne skelne mellem tre lag, hvert repræsenterende sit kulturafsnit: nederst et lag udelukkende bestående af søpindsvinets skaller og hidrørende fra en yderst primitiv samlerbefolkning; derover et lag, som skaller af bløddyr og knogler af torsk, helleflynder og laks henviste til et fiskerfolk, der imidlertid fremdeles stod så lavt, at ildens brug ligesom i det foregående tidsrum var ukendt (!); og endelig øverst et lag med rester af store sødyr som hval og sæl, søløve og hvalros, svarende til den historisk kendte, aleutiske kultur. Den således skitserede udvikling må i sig selv siges at savne indre sandsynlighed — et samlerfolk, som det Dall tænker sig, vilde næppe kunne eksistere under disse breddegrader — og den har da også ved Jochelsons senere udgravninger vist sig at skyldes en mistydning af forholdene. Fornyeede undersøgelser, især af Hrdlička, Quimby og Helge Larsen, har ganske vist godtgjort, at der forekommer visse forskelle mellem de ældste og yngste faser af aleutisk kultur; men tilbage står den kendsgerning, at der hersker en mærkelig ensartethed gennem alle perioder. I Cook Inlet var Frederica de Laguna i stand til at skelne mellem tre kulturperioder, der betegnes som Kachemak I-III²). Den sidste fandt vi desuden i næsten identisk form på den dansk-amerikanske ekspedition til Prince William Sound 1933 (fig. 3), hvorimod alle spor af tidligere bebyggelse her var skyllet væk som følge af en lokal landsænkning. Også på stillehavskysten er forskellen mellem perioderne dog meget ringe.

Både på Aleuterne og stillehavskysten fik befolkningen størsteparten af sin føde ved sødyrfangst og fiskeri. Man levede i halvt underjordiske, jorddækkede huse med åbne ildsteder, hvorimod de ovale stenlamper kun tjente til belysning. De ældste våbenskærper og redskaber var af tilhugget sten, og prydkunsten bestod kun af ret grove, indridsede linjer. I tidens løb fandt nogle nye kulturelementer indpas, f. eks. lerkar og fiskenet; sleben skifer afløste i stor udstrækning tilhugne kiselminerale og basalt, og der foregik en kunstnerisk udvikling, som nåede sit

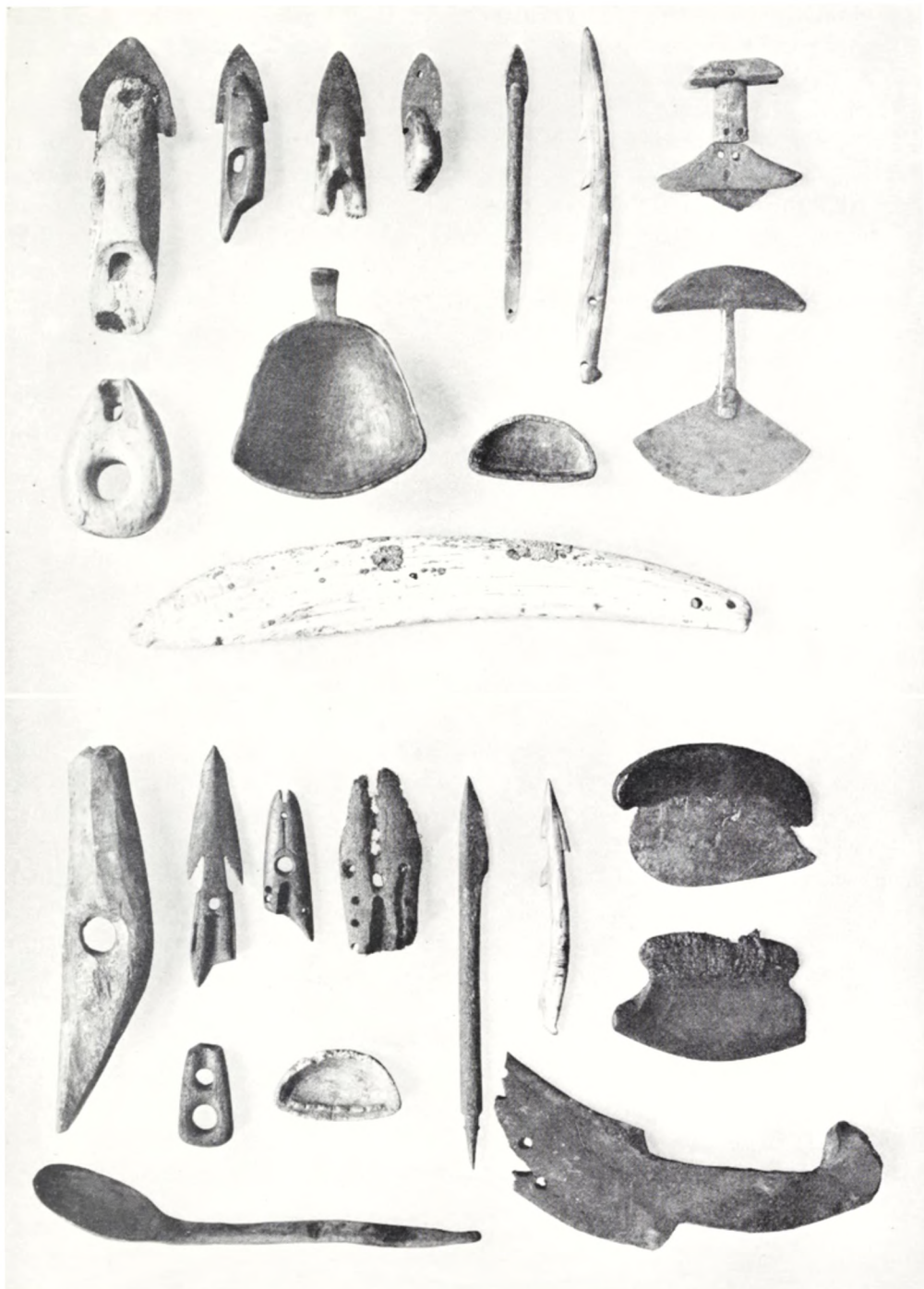

Fig. 2. Typer fra den historiske Iglulik-kultur (foroven) og de tilsvarende typer fra Thule-kulturen (forneden).
Canada.

højdepunkt i visse dekorerede stenlamper fra Kachemak III-perioden. Ved denne tid viste sig også de første, svage spor af metal, og i det mindste i Prince William Sound var der en langsomt voksende, indiansk indflydelse.

Hvis vi går længere mod nord, til egnen om Bering Strædet, finder vi dér arkæologiske vidnesbyrd om en anden eskimoisk kulturtype, karakteriseret ved forskellige gådefulde redskaber og en højt udviklet kunst bestående af kredse og ellipser i forbindelse med punkter og lave, hvælvede forhøjninger, der ofte minder om dyrerøjne, foruden lige eller buede, enkelte og dobbelte linjer, ophøjede kanter og afrundede fremspring. Denne såkaldte gamle Berings Hav-kultur blev opdaget af Jenness 1926, og siden da er der foretaget omfattende udgravninger på St. Lawrence Island af Collins, Geist og Rainey. De snirklede mønstre er enestående hos eskimoerne, og det er ganske øjensynligt, at de langtfra er primitive. Et tidligere trin af den samme kunst, i hvilket de hvælvede forhøjninger og den dyrelignende sammensætning af motiverne endnu mangler, er fornyligt beskrevet af Rainey under navn af Okvik-fasen, mens Collins har fulgt udviklingen af den rige og afvekslende stil gennem et mellemstadium, Pujuk, til de moderne eskimoers mere degenererede ornamentik³).

Bortset fra forskellen i kunst og den gradvise forandring, der skyldes udviklingen af ældre typer og fremkomsten af enkelte nye, er disse kulturers præge mærkeligt ensartede (fig. 4). Sæl og hvalros blev fanget med harpun og blære, enten fra kajak eller fra iskanten om vinteren. Også umiakken var kendt og benyttedes til hvalfangst. Man har rejst det spørgsmål, om hundeslæden har været kendt, eftersom skaglespænder og andre sager til hundeseletøj mangler; men den store mængde af hundeknogler i fundene kan næppe forklares, hvis ikke hunde har været anvendt som trækdyr. Det må i denne forbindelse erindres, at central-eskimoerne nu til dags meget sjældent benytter skaglespænder, og deres hundekørsel vilde næppe efterlade sig noget som helst påviseligt, arkæologisk spor. Bopigerne var halvt underjordiske jordhuse med vægge af vandrette tømmerstokke; desværre vides intet om tagkonstruktionen, men den har i hvert fald næppe været båret af stolper. Lerkar var kendt og benyttedes i form af gryder og lamper. Stenredskaberne var både tilhugne og slebne; men i ældre tid var tilhugningen fremherskende.

Det er indlysende, at hverken Okvik- eller Berings Hav-kulturen kan repræsentere de ældste trin af den eskimoiske kulturudvikling. Dette blev på afgørende måde fastslået ved Rainey's og Helge Larsens udgravninger i de senere år. Ved Ipiutaq nær Point Hope på Alaskas nordvestlige spids fandt de resterne af en meget stor boplads og talrige grave. Husene havde haft tag hvilende på fire stolper og åbne ildsteder. De umådelige mængder af sager lavet af rentak vidner om, at jagten på landdyr har spillet en væsentlig rolle for befolkningen ved siden af sødyrfangsten. Der er derfor grund til at tro, at Ipiutaq først og fremmest var en forårs- og efterårsboplads, hvorimod dens beboere tilbragte en stor del af året i indlandet med renjagt og fiskeri. Af særlig betydning er det desuden, at hvalfangst øjensynligt var ganske ukendt. Om hundekørselen gælder det samme som for Berings Hav-kulturens vedkommende. Flinttilhugningen havde nået en høj grad af fuldkommenhed; men slebne stensager er overordentlig sjældne. Højest mærkelig

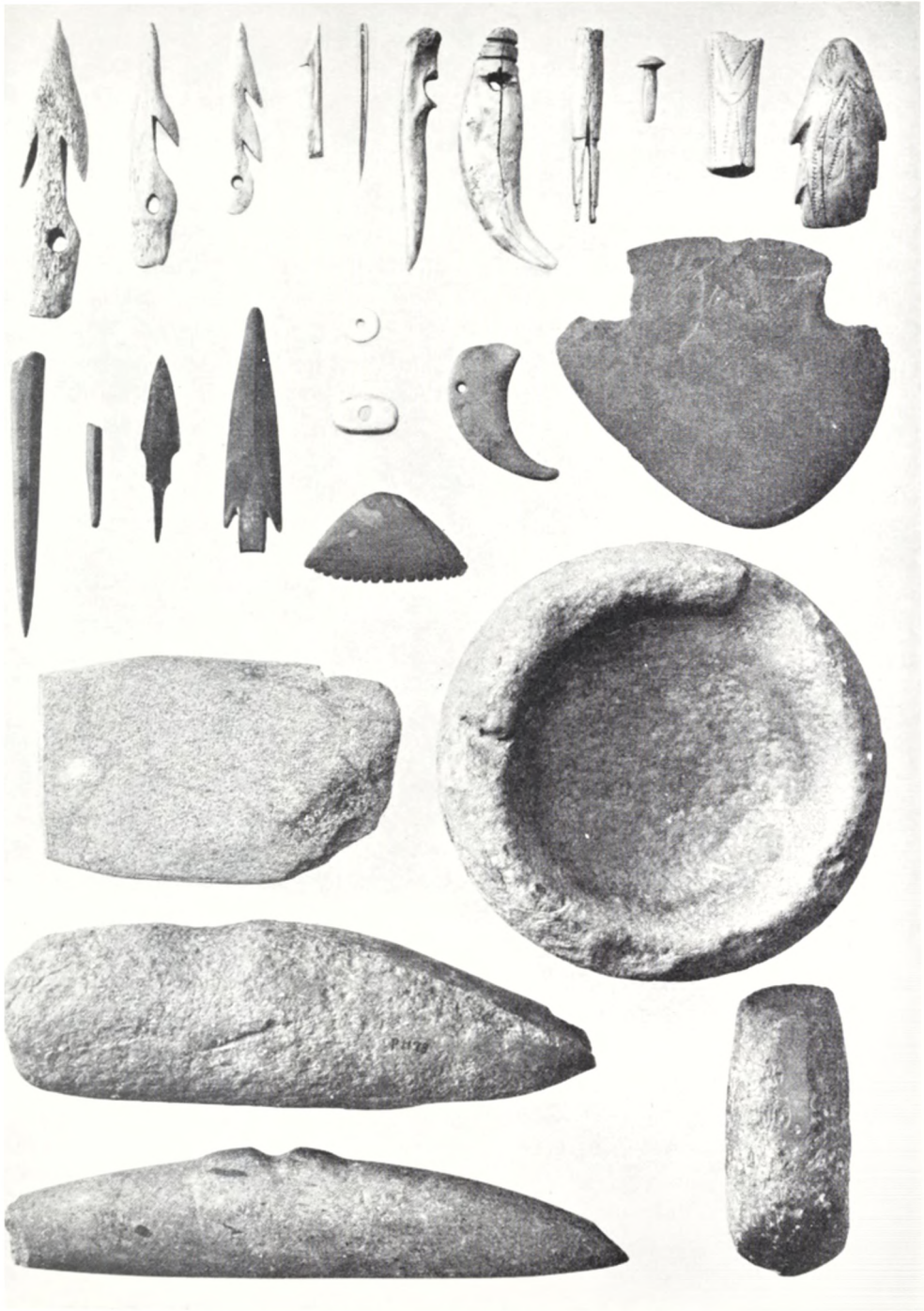

Fig. 3. Typer fra sen forhistorisk tid. Prince William Sound, Alaska.

er den kendsgerning, at stumper af jærn, sandsynligvis af sibirisk oprindelse, allerede på dette tidlige tidspunkt havde nået Ishavets kyst. Andre ejendommelige træk er den højt udviklede ornamentik, der især viser sig som udskæringer i dyrestil forskellig fra Berings Hav-kulturens, samt talrige gådefulde, ligesom snoede og vredne bensager, der uvilkårligt leder tanken hen på efterligninger af metalforbilleder (fig. 5).

Efterhånden veg Ipiutaq-kulturen ved Point Hope for den såkaldte Birnirk-kultur⁴), af hvilken der er fundet spor over store dele af Nord-Alaska og så langt vestpå som til munden af Kolyma på Sibiriens nordkyst. I mange retninger svarer den til Punuk-fasen ved Bering Strædet. Her møder vi for første gang på ishavskysten vidnesbyrd om en udpræget kysttilværelse, hvor hvalfangst udgjorde en vigtig næringsvej; her forekommer lamper og gryder af ler, slebne skiferredskaber o. s. v. Birnirk-kulturen blev gradvis omdannet til en Thule-kultur, der er næsten, omend ikke helt, den samme som den, der tidligere er omtalt fra de centrale egne, og Thule-kulturen gik igen over i en sen forhistorisk fase, opkaldt efter Tikeraq, det eskimoiske navn for Point Hope. Det sidste kulturstadium i Nord-Alaska er kendetegnet ved en genoptræden af Thule-typer tillige med fremkomsten af nogle få nye elementer af østlig oprindelse som brede lamper af vegsten i stedet for de ældre af ler. Formodentlig skyldes de en tilbagestrømning af Thule-elementer fra de centrale egne som følge af det førnævnte fremstød af indlandsstammer dér.

Efter dette overblik over de arkæologiske forhold i Alaska står det endnu tilbage at gøre rede for det østlige område. Thule-kulturen er allerede omtalt; men den er ikke den eneste, som er fremdraget østpå. Allerede 1925 henledte Jenness opmærksomheden på en særpræget kulturform, som han opkaldte efter Cape Dorset i Baffin Islands sydvestlige hjørne. Den er siden blevet fundet ikke blot i egnene omkring Hudson Bay, men også i Labrador, det nordlige Newfoundland, Nord-Grønland og så langt mod vest som King William Island. Ligesom Ipiutaq-kulturen udmærker den sig ved, at man fangede sæl og hvalros og drev renjagt i stor stil, hvorimod hvalfangst overhovedet ikke forekom. I andre henseender minder den om Kachemak I: lamperne er af sten og ret små, ovale eller trekantede; ornamentikken består af tarvelige, indridsede linjemønstre, som her ofte danner korsformede figurer o. s. v. Redskaber af tilhugne kiselminerale i stedet for af sleben skifer er karakteristiske både for Dorset, Ipiutaq og Kachemak I, og det samme gælder mangelen på keramik. Undertiden er knivene lavet af meteorjærn. Særegne for Dorset-kulturen er de udskårne eller udskræbede (altså ikke borede) huller f. eks. i harpunspidserne; åbenbart kendte man ikke drilboret (fig. 6). Der kan næppe være tvivl om, at Dorset er ældre end Thule; men på den anden side har den levet videre et stykke tid ind i Thule-perioden, og de fleste hidtil undersøgte ruinpladser med Dorset-materiale viser en forvirrende blanding af Dorset- og Thule-typer. For øvrigt synes denne overgangstid at have været rig på udvikling, og nogle bestanddele af Thule-kulturen, som ikke forekommer i dens ældre fase i Alaska, stammer formodentlig fra dette tidsrum (fig. 7). Som følge af disse forhold er mange spørgsmål vedrørende Dorset-kulturen endnu temmelig dunkle,

Fig. 4. Oldsager fra Okvik-kulturen. St. Lawrence Island, Alaska.

og den omstændighed, at dens vestgrænse stadigvæk ikke er fastlagt, betyder yderligere et alvorligt hul i vor viden.

Uden tvivl foregik den ældste indvandring til Grønland allerede i Dorset-perioden over Smith Sund til Thule Distriktet, hvor Holtved har fremdraget fund af forholdsvis ublandet Dorset-karakter. Nogle Dorset-sager er endogså fundet på Hall Land og sydkysten af Peary Land langt nord for de nu beboede strøg. Desuden forekommer stenredskaber med umiskendeligt Dorset-præg i det mindste så langt mod syd som Disko Bugten, og det er langtfra usandsynligt, at fremtidige undersøgelser vil kunne bevise tilstedeværelsen af en ret ren Dorset-kultur i de nederste lag af køkkenmøddingerne i dette område. Noget senere foregik der en indvandring til Thule Distriktet af eskimoer med typisk Thule-kultur, og mærkeligt nok er der også visse spor af en direkte forbindelse med Nord-Alaska, formentlig over det arktiske arkipel.

Thule-kulturen bredte sig hurtigt mod syd over Grønlands vestkyst. Fra disse gamle indvandrere hidrørte antagelig de spor af bebyggelse, som Erik den Røde fandt i de sydvestlige fjorde. De senere afsnit af denne vandring ligger fuldt be-lyst ved Therkel Mathiassens systematiske, arkæologiske undersøgelser. De ældste, sikkert daterede fund fra Vest-Grønland er bragt for dagen i Disko Bugten og viser intet spor af nordbopåvirkning; de stammer formentlig fra det 10.—12. århundrede. Lidt yngre, d. v. s. fra det 13. århundrede, er det store fund fra Inugsuk i Upernavik Distrikt; her er der allerede umiskendelige vidnesbyrd både om forbindelse med nordbobygderne og om en lokal udvikling, der adskiller kulturen fra den egentlige Thule-kultur. Den senere Inugsuk-kultur kendetegnes bl. a. ved kajakfangstens stigende betydning, som det ses af fremkomsten af vandskindspelsen, den ringformige kajakstol m. m. Også det store, rektangulære fælleshus er en sen Inugsuk-type.

Det vides ikke, om allerede de ældste indvandrere nåede østkysten; men i hvert fald foregik den egentlige bosættelse her først i slutningen af det 14. århundrede, da ikke blot Angmagssalik, men også det fjerne Kangerdlugssuaq fik sine første beboere. Så sent som i det 18. århundrede var Angmagssalik-kulturen i alt væsentligt den samme som vestkystens, og det særlige, østgrønlandske præg skyldes hovedsageligt en lokal udvikling i begyndelsen af det 19. århundrede. Indvandringen rundt om Kap Farvel standsede imidlertid ikke ved Angmagssalik og Kangerdlugssuaq. Forekomsten af sydlige elementer ved Scoresby Sund har allerede længe været kendt, og Helge Larsens udgravninger på Clavering Øen har vist, at også dette sted først blev befolket sydfra, formentlig i det 15. århundrede. Snart efter må der dog være foregået en ny indvandring, denne gang nord om Grønland; dens indflydelse kan imidlertid ikke følges længere sydpå end til Scoresby Sund. Sandsynligvis var der dog allerede i Dorset-perioden sket en indvandring langs nordkysten til Peary Land.

Hermed er denne korte fremstilling af udviklingen inden for de forskellige områder ført til ende, og det gælder nu om at samle de spredte enkeltheder til et sammenhængende billede. Der har allerede ovenfor været lejlighed til at fremhæve visse ligheder mellem de ældste kulturer i hele eskimo-området, d. v. s.

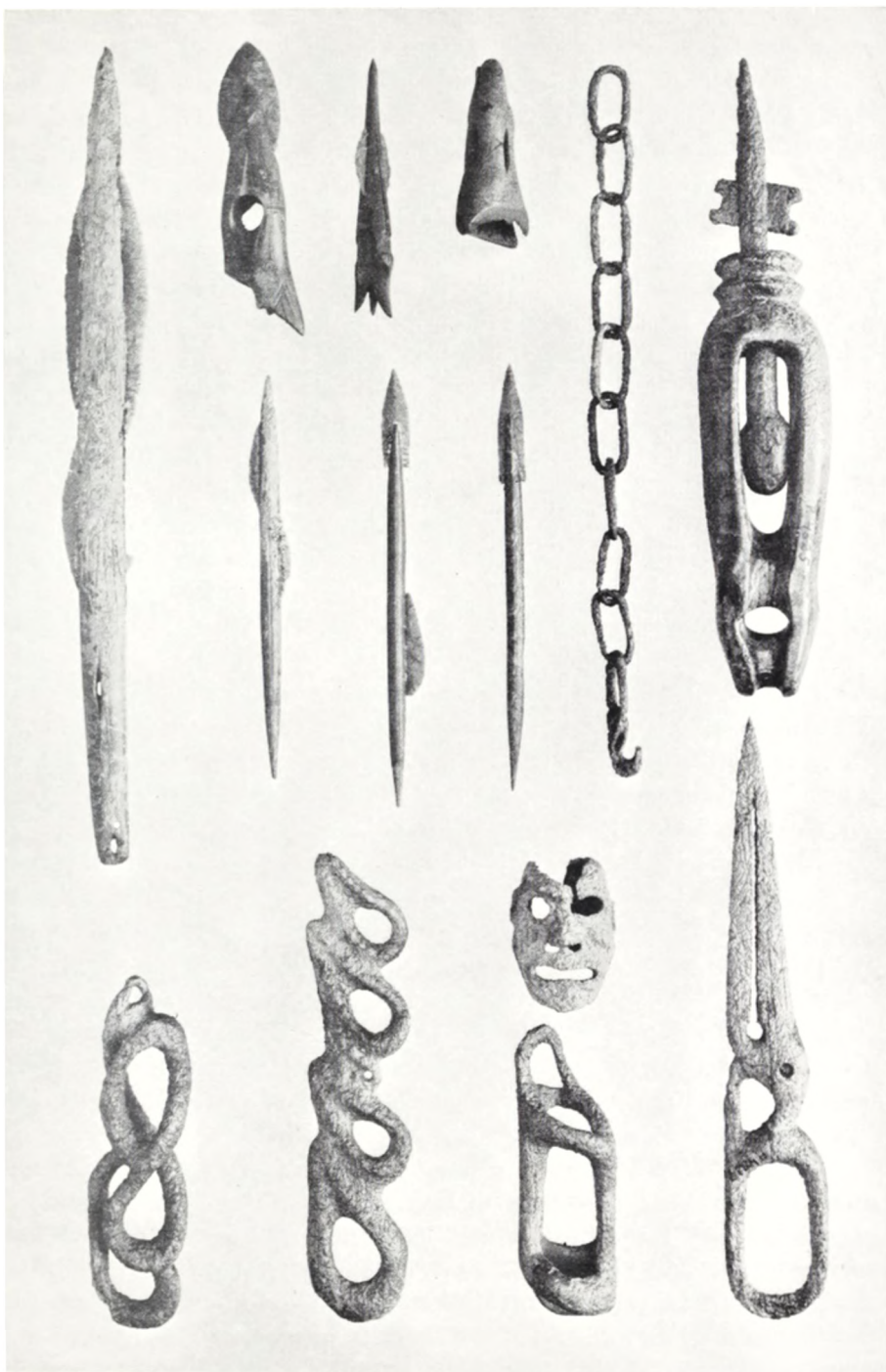

Fig. 5. Oldsager fra Ipiutak-kulturen. Point Hope, Alaska.

Kachemak I, Ipiutaq og Dorset. Allevegne mangler hvalfangst fuldstændigt, og i de to sidste kulturformer indtager renjagt en fremskudt stilling ved siden af sælfangsten. Åbenbart er indlandspræget her langt mere understreget end i de yngre kulturtyper. På den anden side var både Okvik-, Berings Hav, Punuk- og Birnirk-eskimoerne store hvalfangere og således langt nærmere knyttet til havet end deres forgængere. Thule-kulturen er i hovedsagen en aflægger af Birnirk, på samme måde som de historisk kendte kulturer i Nord-Alaska og Grønland er forholdsvis lidet omdannede fortsættelser af Thule. Fra og med Okvik-fasen udgør hvalfangsten således et forbindende led mellem alle disse kulturformer, og det vil umiddelbart indses, at de nøje svarer til, hvad Steensby kaldte det neo-eskimoiske lag. Hvis dette er tilfældet, må Ipiutaq og Dorset med deres umiskendeligt halvt kontinentale, halvt marine præg betegnes som palæo-eskimoiske. Kachemak I's stilling er ikke helt klar, bl. a. fordi den er meget lidt kendt. Den er utvivlsomt nær knyttet til kysten; men på den anden side var hvalfangst ukendt. Måske er den nogenlunde samtidig med Okvik-fasen.

Sidenhen har udviklingen på Aleuterne og stillehavskysten åbenbart fulgt sine egne veje. Det er tvivlsomt, om det neo-eskimoiske hvalfangst-kompleks nogensinde har gjort sig gældende dér. Adskillige meget gamle træk er blevet bevaret såsom de fodsider, hætteløse pelse, de små belysningslamper, forkærligheden for mangetandede modhageharpuner i stedet for tersharpuner m. m., hvorimod andre er kommet til udefra, således huse med indgang gennem taget, den kegleformige hat, en særlig slags stenteknik (prikhugning) o. s. v. I måske de fleste tilfælde stammer disse sidstnævnte elementer fra Asien; det gælder i hvert fald et træk som brugen af hvallanser forgiftede med stormhat (*Aconitum*) og formodentlig også den særprægede keramik fra Syd-Alaska, der er væsentligt forskellig fra lerkarrene nord for Yukon og muligvis beslægtet med den såkaldte Yayoi-keramik fra sten-bronzealderen i Japan. I andre tilfælde kan der være tale om kulturlån fra nordvestindianerne. Den eskimoiske stillehavskultur er dog endnu ikke nærmere analyseret.

Imidlertid må Steensbys opfattelse af den palæo-eskimoiske kultur ændres i visse retninger. Han mente, at den var opstået i de centrale egne som en tilpasning til livet ved kysten, og at åndehulsfangsten og spæklampen udgjorde selve dens grundpiller. Det ses nu, at de gamle kulturformer i Alaska havde åbne ildsteder. Fra Ipiutaq-kulturen foreligger der overhovedet ingen lamper, omend dette måske skyldes et tilfælde⁵⁾. Både aleuterne og stillehavseskimoerne kendte kun små lamper til belysning, men ikke til kogning, sådan som det for øvrigt er tilfældet den dag i dag. Det kan ikke med sikkerhed afgøres, om de gamle kulturer i Alaska har kendt åndehulsfangst, men sandsynligvis var det ikke tilfældet. På Aleuterne og stillehavskysten er den mere eller mindre udelukket på grund af de klimatiske forhold, og Ipiutaq-folkene tilbragte formodentlig vinteren med fiskeri og renjagt i indlandet.

Det synes derfor, som om sæl- og hvalrosfangst ved iskanten er ældre end åndehulsfangsten. Dette er i overensstemmelse med forholdene i den gamle verden, hvor der er talrige vidnesbyrd om sæl- og hvalrosfangstens ælde ikke blot i det nordøstlige Asien, men også fra egne så fjærnt fra eskimoerne som Yamal Halvøen,

Fig. 6. Oldsager fra Dorset-kulturen. Baffin Island, Canada, og Thule Distriktet, Grønland.

Kola og Finmarken. Harpunspidser praktisk talt identiske med Ipiutaq-spidserne er fundet i Norge, hvor de rækker lige fra sen stenalder eller tidlig bronzealder til begyndelsen af jernalderen. Jordhusene fra Ipiutaq er de samme som husene på Yamal Halvøen fra det 10.—14. århundrede og som de ostjakiske, vogulske og giljakiske vinterhuse fra endnu senere tid. Endnu vigtigere er det nære slægtskab, som Helge Larsen har påpeget mellem Ipiutaq-ornamentikken og den skytho-sibiriske dyrestil. Den palæo-eskimoiske kultur har med andre ord så nær tilknytning til den gamle verden, at en forbindelse med denne ikke kan afvises. Dette betyder dog ikke nødvendigvis, at palæo-eskimoerne er indvandret til Amerika

fra den asiatiske side af Bering Strædet. Vi skal om lidt komme tilbage til denne sag.

Foreløbig må vi vende os til Dorset-kulturen, der jo også har et palæo-eskimoisk præg. Den rolle, som renjagten her spiller ved siden af sæl- og hvalrosfangsten, minder både om Ipiutaq og den gamle verdens polarkulturer. De typiske Dorset-lamper, der er så små, at de kun kan have tjent til belysning, viser lighed såvel med de aleutiske som med visse primitive asiatiske former, ligesom Dorset-ornamentikken har berøringspunkter med den ældste aleutiske. Såvel på dette som på enkelte andre punkter synes Dorset-kulturen noget mere primitiv end Ipiutaq, og det er ingenlunde usandsynligt, at man en skønne dag i Alaska vil støde på en Dorset-agtig kultur ældre end Ipiutaq. Som før nævnt synes imidlertid nogle træk, der optræder i den centrale Thule-kultur og i sen forhistorisk tid har bredt sig til det nordlige Alaska i forbindelse med tilbagestrømningen af Thule-elementer, at være opstået i de centrale egne ved kontakten mellem Dorset-folket og Thule-indvandrerne (fig. 7). Det gælder sådanne træk som åndehulsfangsten, den brede, halvmåneformede kogelampe af vegsten, vegstensgryden, den fuldt udviklede snehytte og snekniven. Disse elementer er rimeligvis opstået under ekstremt arktiske klimaforhold, som de findes ved nordvestpassagen og Hudson Bay. Brugen af vegsten er almindelig i det nordøstlige Nord-Amerika, og når eskimoerne i Nord-Alaska benyttede lamper og gryder af vegsten i moderne tid, var det kun, fordi de indførte dem østfra, endskønt det nærmeste vegstensbrud ligger så fjærnt som ved Tree River i Coronation Gulf. Åndehulsfangsten når sit højdepunkt i det centrale eskimo-område, og omend den nu kendes af samtlige eskimoiske stammer, undtagen hvor den er udelukket af klimatiske grunde, har den ret ringe betydning i Alaska. Den forekommer også i det nordøstlige Asien hos tjuktjere, korjaker, kamtjadaler og giljaker, men af forskellige grunde synes det, som om der her foreligger en eskimoisk indflydelse, hvis styrke aftager fra nord til syd. Det er de her omtalte træk, der betinger det centrale kulturcentrum, som således viser sig at være sekundært i forhold til det vestlige.

Den neo-eskimoiske kultur er først og fremmest kendetegnet ved hvalfangsten fra umiak med harpun og blære foruden ved nogle andre elementer som sælfangst med net, slebne skiferredskaber, pottemagerkunst m. m. Steensby formodede, at dens hjem var ved Bering Strædet, og der synes ikke at være nogen grund til at drage dette i tvivl. Hvalfangst med harpun er en circumpacifisk fangstmetode, der kendes både fra Japan og indianerne på den sydlige del af Amerikas nordvestkyst, men som også fra ældgammel tid forekommer i det nordvestlige Europa. Den neo-eskimoiske kulturs overlegenhed over den palæo-eskimoiske har sat den i stand til at brede sig mod øst. Desuden viser Thule-ruinernes beliggenhed i det centrale område, at den har været begunstiget af en landsænkning, som har givet de store sødyr bedre kår end nu, og muligvis også af en mildning af klimaet.

Det er allerede nævnt, at den moderne, central-eskimoiske kultur er bragt ud til kysten ved et fremstød af indlandsstammer i forholdsvis sen tid, d. v. s. i løbet af de sidste århundreder. Den har derfor et kontinentalt grundpræg; men en analyse af dens elementer viser, at den også omfatter en righoldig arv fra Thuleperioden. Det synes simpelthen, som om indvandrerne har bibeholdt så meget

Fig. 7. Oldsager fra Thule-kulturen. Repulse Bay og Baffin Island, Canada.

som muligt af deres oprindelige indlandskultur, samtidigt med at de fra deres forgængere har overtaget alle de elementer, der var nødvendige for deres nye levevis ved kysten. På denne måde opstod i de centrale egne et nyt, såkaldt eschato-eskimoisk lag, der aflejredes over det neo-eskimoiske. Det er mest udpræget ved kysterne af nordvestpassagen, svagere på Baffin Island, men kan endnu spores i Labrador og Thule distriktet i Grønland. Som de sidste dønninger af denne bevægelse kan man opfatte enkelte rensdyr-eskimoers fremstød til Hudson Bays vestkyst i det 18. århundrede og Aivilik-eskimoernes bosættelse på Southampton Island, efter at dennes oprindelige befolkning var uddød 1902—03. Den førnævnte, forholdsvis nylige tilbagestrømning af Thule-elementer til Nord-Alaska står uden tvivl i forbindelse med den eschato-eskimoiske vandring. Man går næppe fejl, når man søger grunden til indlandsstammernes stødkraft i den landhævning, som fandt sted ved slutningen af den neo-eskimoiske periode. Hævningen har indskrænket de store sødyrs, først og fremmest hvalernes, område og må derfor have svækket en kultur, der hovedsageligt hvilede på sødyrjagten. Det skyldes denne hævnning, at Thule-kulturens husruiner og teltringe nu til dags ligger indtil 15 m over vandspejlet.

Endnu står forklaringen på indlandseskimoernes kultur tilbage. De mest typiske indlandsboer er rensdyr-eskimoerne på Barren Grounds; men en anden stor gruppe lever ved Colville og Noatak-floderne i Nord-Alaska. En tredje gruppe findes i Yukon-Kuskokwim-deltaet, og der er desuden enkelte indlandsfamiljer i Labrador. En indlandskultur synes at være så fuldstændig fremmed for alle gængse begreber om eskimoisk levevis, at den nødvendigvis på en eller anden måde må sættes i forbindelse med kulturudviklingen ved kysten. Der er her tre muligheder at regne med: *enten* er begge livsformer lige gamle, idet nogle af ur-eskimoerne har holdt til i indlandet, mens andre foretrak opholdet ved kysten, og atter andre muligvis foretog årstidsvandring mellem indland og kyst; *eller* indlandsboerne nedstammer fra en oprindelig kystbefolkning; *eller* omvendt, d. v. s. indlandsboerne er de ældste, kystboerne yngre. Ganske vist kendes nogle polarfolk som tjuktjere og korjaker, der nu er delt i en kyst- og en indlandsgruppe; men af flere grunde er det vanskeligt at forestille sig en sådan „dobbeltkultur“ som noget oprindeligt. På den anden side foreligger der både i Ipiutaq- og Dorset-kulturen utvetydige arkæologiske vidnesbyrd om et stadium, hvor kystfangst og indlandsjagt var lige vigtige. Med hensyn til de to andre muligheder har Mathiasen engang hævdet, at rensdyr-eskimoerne var efterkommere af Thule-eskimoer, som havde forladt kysten tiltrukket af renflokkene i indlandet. Herimod er det af nærværende forfatter blevet fremført, at en stor mængde af deres kulturelementer er mere primitive end de tilsvarende Thule-typer, hvorfor de snarere burde opfattes som en rest af ur-eskimoerne, der var blevet tilbage på tundraen, dengang hovedmassen af folket tilpassede deres liv til havet. Allerede den omstændighed, at 80 % af deres kulturelementer er fælleseskimoiske og en meget stor del af dem vidt udbredt både i Nord-Amerika og den gamle verden, giver desuden kulturen et meget gammeldags præg. Denne diskussion fandt sted på et tidspunkt, da de arkæologiske undersøgelser endnu ikke havde bragt de ældre former for eskimokultur for dagen. Det vil nu være indlysende, at rensdyr-eskimoernes

kultur ikke bør sammenlignes med Thule-, men derimod med Ipiutaq- og Dorset-stadierne.

Her møder man imidlertid meget store vanskeligheder, eftersom rensdyr-eskimoernes forhistorie er fuldstændig ukendt. Man kan ikke vente at finde grave og gravgods, da de simpelthen efterlader deres døde på tundraen, og så vidt vides, har de aldrig nogensinde haft faste vinterboliger. At søge efter arkæologiske vidnesbyrd på Barren Grounds er omtrent som at lede efter den berømte nål i høstakken. Man kan derfor kun gå ud fra deres nuværende kultur, og hvor gammeldags den end er, har den selvfølgelig ændret sig en del i de århundreder, der skiller den fra Ipiutaq- og Dorset-perioderne. Det er f.eks. umuligt at danne sig nogen forestilling om stenteknikken, der jo udgør et af de gamle kulturers kendemærker. Et vigtigt træk må imidlertid ikke overses: den lille lampe, der ligesom Dorset-lampen udelukkende tjener til belysning. Udsættelsen af liget i stedet for virkelig begravelse er måske et andet eksempel på overensstemmelse; i hvert fald er Dorset-grave indtil nu ukendte. Så meget synes i det mindste at kunne siges, at indlandskulturen er nærmere beslægtet med det palæo-eskimoiske lag end med det neo-eskimoiske; men dette afgør naturligvis ikke, om den er ældre eller yngre end den palæo-eskimoiske kultur.

Det fulde svar herpå kan kun gives af arkæologiske undersøgelser i fremtiden. Det synes dog, som om allerede nu i det mindste tre forhold snarest taler for at betragte rensdyr-eskimoerne som en rest af en proto-eskimoisk befolkning, ældre end palæo-eskimoerne: deres næsten fuldstændige mangel på ornamentik, udsættelsen af ligene i stedet for gravlægning og boligens art. Ipiutaq-folkenes højt udviklede kunst er allerede omtalt, og selv om de lejlighedsvis har anvendt udsættelse af de døde, har de også benyttet underjordiske grave med trækister og et rigt udstyr af gravgods. Deres huse var bygget af træ med vægge og tag, der blev båret af fire stolper. Dorset-folkene havde en særpræget, omend simpel ornamentik og benyttede både snehytter og jorddækkede huse, hvis konstruktion dog foreløbig er ukendt. På den anden side lever rensdyr-eskimoerne om vinteren udelukkende i snehytter. Snehytten er imidlertid ikke andet end en særform af kuppelhytten, en yderst primitiv boligtype, der sikkert er langt ældre i menneskehedens historie end Ipiutaq-huset. Det forekommer derfor ikke usandsynligt, at rensdyr-eskimoernes kultur, når alt kommer til alt, trods senere ændringer må opfattes som proto-eskimoisk i sit grundlag, d.v.s. ældre end det palæo-eskimoiske trin.

Hvis dette er rigtigt, må der formodentlig engang have været en proto-eskimoisk indlandsbefolkning lige fra Alaska til Hudson Bay, og man kan da forklare eskimoernes forhistorie som en stadigt voksende tilpasning til havet. Steensby, der også antog eskimoerne for et oprindeligt indlandsfolk, mente, at omskiftningen til livet ved kysten skyldtes en lokal tilpasning til havets is i det centrale område; men dette synspunkt kan ikke mere fastholdes nu, da man kender Ipiutaq-kulturens nære sammenhæng med den gamle verden. Det er mere sandsynligt, at den første tilpasning til kystlivet, d.v.s. sæl- og hvalrosfangsten i åbent vand og fra iskanten, er indført fra Sibirien og derefter har bredt sig mod øst. Dette har givet stødet til udviklingen af Ipiutaq- og Dorset-kulturerne, som repræsenterer det palæo-eskimoiske stadium. Senere bredte en ny kulturbølge, kendetegnet ved

hvalfangsten, sig i samme retning. Den førte til fremkomsten af Okvik-, Berings Hav-, Punut-, Birnirk- og Thule-kulturerne. I det centrale område skete der endelig et nyt fremstød fra indlandet, hvorved det eschato-eskimoiske lag opstod. Netop fordi indlandsboerne var blevet stående på et så gammeldags trin, medførte denne overlejring, at kulturen her påny fik et primitivt præg. Det er den eschato-eskimoiske vandring, som har gjort forholdene så vanskelige at tyde, fordi den så at sige har bevirket en inversion af lagfølgen. Nedenstående skema giver et overblik over udviklingen:

År	Stillehavskysten	Bering Strædet	Nord-Alaska	Arktisk Canada	Grønland	År
1500	Historisk kultur Kachemak III	Historisk kultur Sen forhistorisk kultur	Historisk kultur Sen Thule Tikeraq	Historisk kultur	Historisk kultur Sen Inugsuk	1500
1000	Kachemak II	Punut	Ældre Thule	Thule	Inugsuk Thule	1000
500	Kachemak I	Berings Hav-kultur Okvik	Birnirk	Dorset	Dorset	500
0	?	?	Ipiutaq	?	?	0

- ..... proto-eskimoisk lag (til dels bevaret i indlandet).
- ..... palæo-eskimoisk lag (tilpasning til havet: sælfangst).
- neo-eskimoisk lag (yderligere tilpasning til havet: hvalfangst).
- ~~~~~ eschato-eskimoisk lag (fremstød fra indlandet).

Som det fremgår af det foregående, har de sidste udløbere af den eschato-eskimoiske vandring været ved næsten lige til vore dage, og i det hele taget kan den ikke være mere end nogle få århundreder gammel. Siden den neo-eskimoiske kultur stod i fuld blomst ved Hudson Bay, har landet hævet sig omkring 10 m, og hvis hævnings hastighed rent skønsmæssigt sættes lig den, der kendes fra det nordlige Skandinavien, skulle det betyde et tidsrum af 1000 år. Selv om dette foreløbigt er rent gætteværk, stemmer det dog ganske godt med opfattelsen af det eschato-eskimoiske lags alder såvel som med nordbokronologien i Grønland. I øjeblikket er det umuligt at give nogen sikker datering af de ældre kulturformer ud over den selvfølgelig slutning, at det neo-eskimoiske lag må være nogle hundrede år ældre ved Bering Strædet end i det centrale område. Imidlertid er udviklingens nedre grænse fastlagt derved, at Ipiutaq-ornamentikken åbenbart er

beslægtet med den skytho-sibiriske fra det 1. årtusind f. Chr., og at der samtidigt optræder lidt jærn. Helge Larsen mener, at Ipiutaq-kulturen tilhører de første århundreder af vor tidsregning. Dorset-kulturen i de centrale egne er snarest lidt yngre, hvorimod den proto-eskimoiske kultur selvfølgelig må være ældre, men hvor meget lader sig foreløbig ikke sige. Der er dog grund til at håbe, at man inden længe vil have bedre holdepunkter for et skøn. Som ovenfor nævnt er udviklingen i Grønland allerede med held blevet sat i forhold til nordbokronologien, og i Alaska har J. L. Giddings påbegyndt undersøgelsen af årringene i ruinernes træværk efter samme linjer som dem, der har ført til så glimrende resultater i de sydvestlige Forenede Stater. Også den nye metode med radioaktivt kulstof er ved at blive anvendt. Et foreløbigt forsøg på datering er indføjet i omstående udviklingsskema.

En fuldstændig drøftelse af eskimokulturens oprindelse må også omfatte dens stilling til andre kulturformer; men dette problem kan her kun strejfes. En undersøgelse, der blev foretaget for tyve år siden, førte til det resultat, at den proto-eskimoiske kultur tilhørte det såkaldte „isfangststadium“ (Hatts „kystkultur“) inden for den circumpolare kulturudvikling. Siden da er kendskabet ikke blot til eskimoernes, men også til de nordøstlige skovindianeres arkæologi vokset betydeligt, og i øjeblikket foreligger der indgående analyser af Kachemak-, Ipiutaq-, Berings Hav- og Puduk-kulturerne. Vort sparsomme kendskab til Dorset-kulturen har hidtil betydet en væsentlig brist; men for nylig har Frederica de Laguna taget spørgsmålet om dens forbindelse med det nordøstlige skovland op til undersøgelse med det resultat, at nogle af de mest karakteristiske træk i de indianske Laurentian-, Red Paint- og Tadoussac-kulturer oprindeligt skulle stamme fra Dorset-eskimoerne. Dette er mindre overraskende, end det ved første øjekast skulle synes, når man tager i betragtning, at naskapi-indianerne i Labrador i vore dage har optaget flere eskimoiske elementer. På den anden side har Gutorm Gjessing hævdet, at de tilsyneladende eskimoiske træk i de nævnte gamle indianerkulturer skyldes en selvstændig kulturstrøm fra Asien gennem det nordlige skovbælte. Så længe dette endnu er arkæologisk praktisk talt ukendt, må spørgsmålet stå åbent. De yngre faser af den neo-eskimoiske kultur, Birnirk og Thule, er desværre aldrig blevet nøjere studeret med henblik på deres forhold til ikke-eskimoiske kulturformer.

Efter alt, hvad der er fremført, kan der ikke være tvivl om, at eskimokulturen har nogle af sine dybeste rødder i den gamle verden. Den proto-eskimoiske kultur synes at være et led i en lang række af vidt udbredte og ældgamle, circumpolare kulturformer, der muligvis i sidste instans går tilbage til yngre palæolithicum. I det palæo-eskimoiske lag er nogle af de mest særprægede træk formodentlig af sibirisk oprindelse. Dette gælder således flinttildannelsen, der viser nær tilknytning til yngre stenalders typer fra Bajkal-området og endogså til det eurasiatiske mesolithicum. Sene palæo-eskimoiske elementer som Ipiutaq-kulturens dyrestil og jorddækkede stolpehus er også af sibirisk oprindelse. Påvirkningen fra Nord-Asiens indland fortsatte ved udformningen af den neo-eskimoiske kultur, som det fremgår f.eks. af de slebne skiferredskaber og keramikken, der har en vid ud-

bredelse i den gamle verdens polarbælte i forbindelse med den kamkeramiske kultur. Harpun-hvalfangstens historie er foreløbigt uklar; men der er så mange lighedspunkter mellem eskimoernes metoder og dem, der i den tidligste middelalder anvendtes i Nordvest-Europa, at de ikke kan skyldes et tilfælde. Der er dog også vidnesbyrd om en anden, d.v.s. circumpacifisk kulturstrøm. Man har således i Berings Hav-kulturens „øjenmønstre“ villet se en efterklang af oldkinesisk kunst under Shang- og Chou-dynastierne. At der måske også foreligger indflydelser fra nordvestindianerne allerede i den neo-eskimoiske kultur, er yderst sandsynligt; men dette er ikke nærmere undersøgt.

Eskimokulturen er som sagt dybt rodfæstet i den gamle verden; *men dette vil ikke nødvendigvis sige, at eskimoerne selv er indvandret fra Asien til Amerika.* Hvis man går ud fra, at proto-eskimoerne har levet som et indlandsfolk i nærheden af skovgrænsen hele vejen fra Alaska til Hudson Bay — og herpå tyder også visse antropologiske forhold — er det tilstrækkeligt at forudsætte en nogenlunde jævn kulturforbindelse over Bering Strædet for at forklare både eskimokulturens oprindelse og videre udvikling. Her støder man imidlertid på det store problem om korrelationen mellem kultur, race og sprog, og dette kræver en selvstændig undersøgelse, som ikke skal foretages på dette sted.

NOTER

¹⁾ Bedre kendt under den misvisende betegnelse „konebåd“.

²⁾ Opkaldt efter Kachemak Bay ved munden af Cook Inlet.

³⁾ Pujuk er navnet på tre småøer ved St. Lawrence Islands sydøstkyst. Okvik er et sted på en af Pujuk Øerne.

⁴⁾ Birnirk er en engelsk-amerikansk fordrejelse af Perniaq, navnet på en sommerlejr i nærheden af Point Barrow.

⁵⁾ I hvert fald er små belysningslamper fundet i forbindelse med en Ipiutaq-lignende kultur ved Helge Larsens og Holtveds udgravninger ved Kuskokwim Bay 1948.

NORDENS FØRSTE BEBYGGELSE

Af JOHANNES BRØNDSTED

KAN arkæologien besvare spørgsmålet om, fra hvad kant af verden de første mennesker efter istiden kom til Norden? Lad os undersøge spørgsmålet.

De ældste skandinaviske stenalderkulturer må søges enten i Danmark-Sydsverige eller langs Norges kyster, ikke derimod i Mellemsverige eller Sydfinland. Dette ligger i sagens natur, eftersom de senglaciale arktiske jægerstammer i Norden var direkte afhængige af den sidste nordeuropæiske indlandsis; de fulgte dens bevægelser, fordi Renen gjorde det, og det er efter de geologiske forhold klart, at mulighederne for mennesketilværelse må have indfundet sig tidligere i de dansk-sydsvenske lande og på de norske kyster end i de nævnte dele af Sverige og Finland, der meget længere beholdt deres isdække. — Der ses her bort fra formodningerne om menneskelig kultur i Skandinavien i interglacial tid.

Den sidste istids nordiske indlandsis kan antages, kort før dens afsmeltning satte ind, i store træk at have haft den udstrækning, som *fig. 1* viser. Tidspunktet er den daniglaciale periodes begyndelse (efter Henrik Munthe ca. 18000 f. Kr.). Sydvestjylland samt smalle striber af Norges vestkyst er isfri, mens iøvrig hele Fennoskandia inklusive Kolahalvøen og Hvidehavet er isdækket. Et følgende stadium ses i *fig. 2*, der giver situationen ved den gotiglaciale periodes indbrud eller kort derefter: ca. 12000 f. Kr. ifølge de Geer's geokronologi. Nu er det meste af Danmark med det halve Skåne isfrit, og i nord var utvivlsomt Kolahalvøens nordkyst langs Polarhavet rømmet af indlandsisen. Det er således indlysende, at de ældste senglaciale stenalderkulturer kun kan være kommet til Skandinavien *enten* fra syd til Danmark og Norge *eller* fra øst over Hvidehavets indløb langs Kolas nordkyst til Finmarken i det nordligste Norge; *eller* endelig ad begge disse veje. Det skal nu undersøges, hvilken af disse muligheder der er sandsynligst. Givet er det imidlertid, at den tidligste bebyggelse i Mellemsverige og Sydfinland først kan have fundet sted på et senere stadium af isafsmeltningen.

Til nærmere belysning af problemet Nordens første bebyggelse bliver det nødvendigt at undersøge forholdet mellem de fire åbenbart ældste stenalderkulturer i Norden: „Komsa“ længst mod nord, „Fosna“ langs Norges vestkyst, „Bromme“ og „Lyngby“ i Danmark.

Først Komsa. I slutningen af tyverne og følgende år opdagede og kortlagde den norske arkæolog Nummedal et stort antal bopladser beliggende i det nordlige Finmarken langs kysten fra Altafjorden i vest til Petsamo i øst, altså i landet på begge sider Nordkap. Efter Komsabjerget ved Alta har kulturen sit navn, og den har været genstand for indgående undersøgelser af norske arkæologer og andre

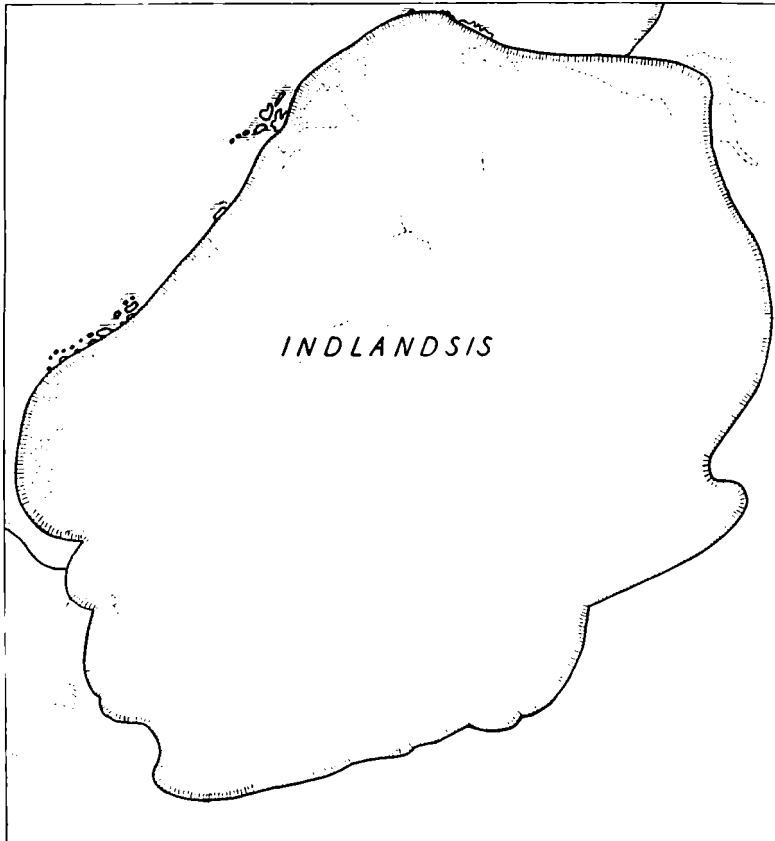

Fig. 1. Norden ved sidste istids slutning, før afsmeltningen. Ca. 18000 f. Kr. — Efter Granlund.

op til nyeste tid; således af nordmændene Nummedal, Bjørn, Bøe, Gutorm Gjesing, af svenskeren Ekholm og af danskerne V. Nordmann, Glob og Freundt.

Det drejer sig om åbne, ofte ret højtliggende kystbopladser. Der kendes efterhånden omkring hundrede. I sydvest når de ikke ned til Tromsø, kun til Altafjorden ca. 150 km derfra. Mod øst er bopladser konstateret på Fiskerhalvøen og, såvidt jeg ved, enkelte steder øst for Murmansk og byen Kola. Disse åbne pladser byder ingen lagdelt kulturfølge, ingen stratigrafi, og redskabsinventaret er udelukkende sager af sten og flint. Råmaterialet er hovedsagelig grov rødlig kvartsit, men også grønsten og dårlig flint. Hovedværket i litteraturen om denne kultur er Bøe's og Nummedals store værk: *Le Finmarkien*, forfattet til den internationale arkæologkongres i Oslo 1936. Komsas inventar kan kort karakteriseres som følger.

Af *kærner*: få coups-de-poing; få diskosformede knuder; ingen sikre kærneøkser

men enkelte ægafslag af sådanne; høvl- og blokskrabere; kærnebor og kærnestikler. Om disse kærneredskaber i det hele må det siges, at de er ikke meget fremtrædende, de dominerer ikke billedet.

Af *skiver*: store, grove skrabere, upræcise, ofte kun affaldsstykker med brugs-
spor; små, runde skrabere med stejlretouch; små, trekantede skrabere; skiveøkser

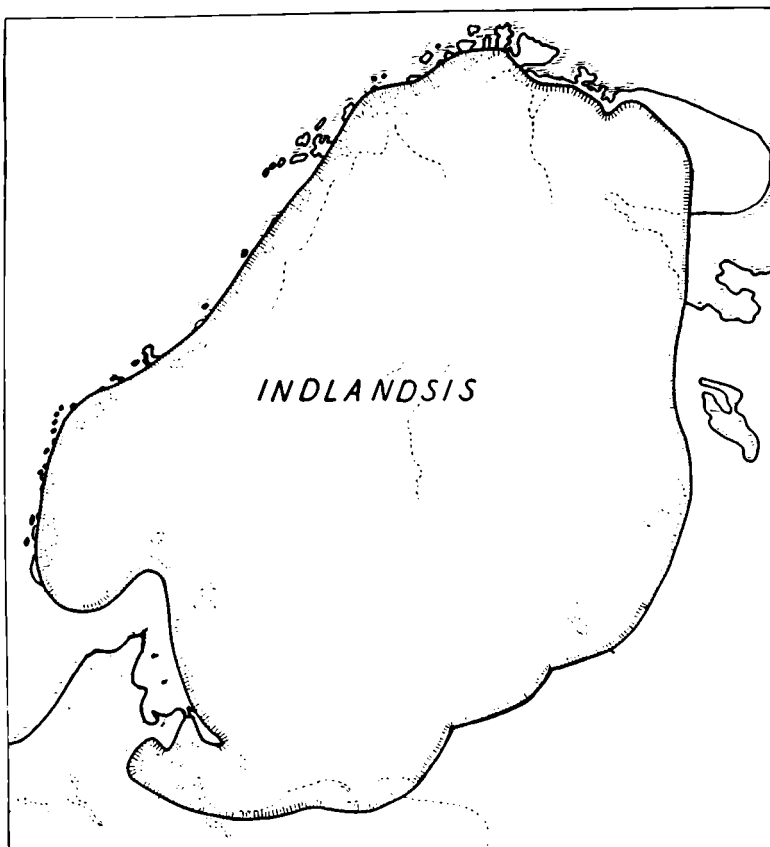

Fig. 2. Norden i tidlig gotiglacialtid. Ca. 12000 f. Kr. — Delvis efter Caldenius og Fromm.

ret talrige, såvel primitive som sikre velgjorte eksemplarer, mange fladhuggede, kun få kanthuggede.

Af *flækker*: talrige skrabere og stikler, sjældnere knive og bor. Ret god flækketeknik. Meget almindelige er skaftungespidsen, dels små (ofte degenererede), dels store af Lyngbytype. Rhombiske skævpile samt tværpile er sjældne men dog altså til stede. Ofte forekommer mikroliter, og da næsten altid lancetter, mest dårlige udflydende former, dog enkelte gode (trapez og skævtrekant).

Hermed er alle Komsatyper nævnt. Bøe understreger i sin publikation denne stenalderkulturs blandede karakter. Den har både grove redskaber, som kan sammenlignes med fransk Acheul, Moustier, Levallois etc., og flækkeredskaber, der jævnføres med Aurignac eller Madeleine. Endelig mikroliter. Det må understreges, at de forskellige Komsapladsers redskabsinventar er i alt væsentligt det samme,

hvad enten man går fra egn til egn eller fra niveau til niveau. Anathon Bjørns forsøg i 1929 på at klassificere Komsa i tre typologisk forskellige alderstrin synes derfor forfejlet. Kort sagt: vi står overfor en ejendommelig blandingskultur, der har fristet Bøe til at drage sammenligninger med snart sagt samtlige palæolitiske europæiske tidsafsnit og kulturer. Et besynderligt fænomen. Men før vi går videre: hvad siger geologien?

Komsas bopladser ligger mellem den seneglaciale højeste havgrænse — den finske geolog Tanners bekendte linie f — og det niveau, der bestemmes som „tapesmaksimum“ = Tanners linie c. Disse niveauer ligger i faldende højde fra indlandet ud mod kysten. Eksempelvis forefindes i Porsangerfjorden bopladserne i fjordbunden i ca. 60 m's højde over nuværende havflade, ved fjordmidten i ca. 45, ved munden i ca. 25 (de dertil svarende „tapesniveauer“ er 26, 22 og 13 m). På Fiskerhalvøen er bopladsernes niveau (62 m) meget nær højeste havgrænse (65 m), mens Varangerhalvøens bopladser ligger langs med eller få m over „tapeslinien“. Det må også nævnes, at adskillige bopladser ligger nær det niveau, man kalder „pholasmaksimum“ = Tanners linie d. Men kan nu disse forskellige Tanner'ske strandlinier dateres tilnærmelsesvis? Hertil må svares, at mens der synes at være dog delvis enighed om at sidestille „tapesmaksimum“ ved Finmarkskysten (linie c) med Danmarks Ertebølletid, og „pholasmaksimum“ med tidlig Maglemosetid i Sydsandinavien, så råder der stor usikkerhed med hensyn til dateringen af Tanners linie f; nogle lægger den tidligt, andre senere. Det foreløbige resultat bliver da, alt efter hvordan man daterer denne famøse linie f, at Komsakulturen begynder *enten* i Allerødperioden i seneglacialtidens midte, (dvs. ca. 12000 f. Kr., i første del af gotiglacial tid) *eller* i løbet af finiglacial tid under subarktisk klima (8000—7000 f. Kr.). I første tilfælde før den sydnorske „Raperiode“, i sidste tilfælde efter.

Hvad varigheden af Komsakulturen angår, tyder de geologiske forhold på, at den har eksisteret til et stykke ind i Ertebølletid, altså vel omtrent til yngre stenalderens begyndelse i Danmark (3. årtusind). — Så meget foreløbig om Komsa.

Vi kommer så til Fosnakulturen. Med dette navn betegnes almindeligvis en vestnorsk stenalder-kystkultur, hvis spor er åbne bopladser uden egentlige kulturlag, „flintplassene“ som de tidligere benævntes i Norge. Ligesom ved Komsa drejer det sig om opsamlingspladser uden stratigrafi, i det hele taget uden dækkede lag. Kun kulturens sten- og flintsager er bevaret. Disse pladser opdagedes hovedsagelig i årene 1909 til 1922 af Nummedal og har været diskuteret af talrige norske forskere; foruden Nummedal: Th. Petersen, Shetelig, Bjørn, Gjessing m. fl. Fremdeles af danskerne V. Nordmann, Th. Mathiassen, Freundt. Der kendes langt over 100 pladser, for største part fordelt mellem Trondheimsfjorden i nord og Bergen i syd, med tyngdepunkt i landet omkring Molde (Møre-kysten). Pladserne kan nu siges at strække sig fra provinsen Helgeland til et stykke syd for Bergen. Men hertil kommer tilsvarende bopladser, opdaget i de senere år, i Sydnorge, øst for Oslofjord, og videre sydover langs den svenske vestkyst, i Bohuslen og Halland. „Fosna“ benævnes kulturen efter den store halvø vest for Trondheim.

Fosnakulturens redskabsmateriale er så godt som udelukkende flint, en grålig

slags af ret mådelig kvalitet. Mens Komsa har fået sin store, samlede, litterære publikation, venter Fosna endnu på sin tilsvarende. Denne kulturs redskabsinventar kan kort karakteriseres således:

Af *kærner*: kærneøkser, ikke talrige men dog heller ikke sjældne, temmelig primitive, små og dårlige; nogle viser efterbehandlet æg og minder en del om den noget yngre norske „Nøstvetkultur“s økser. Blok-, høvl- og kølskrabere forekommer, men ikke almindeligt.

Af *skiver*: skiveøkser er temmelig talrige, såvel små og meget primitive som større og ret gode; blandt sidstnævnte er den fladhuggede type i overvægt. Skiveskrabere forekommer.

Af *flækker*: skrabere i alle varianter. Stikler almindelige, ikke dårlige, men heller ikke helt fine. Knive og bor findes. Flækketekniken er ganske god. Overordentlig karakteristiske for Fosna er skaftungepilene, mest små (såkaldte „Fosnapile“), men også store og grove af Lyngbypil-arten. Rhombisk skævpil er ikke sjælden. Tværpilen kendes, i mere eller mindre skæv form, sikkert udviklet af den rhombiske skævpil, der igen typologisk stammer fra skaftungespidsen. Mikroliter er meget almindelige, næsten altid lancetter, sjældent smalle trapezer og trekanter. Mikrolit-tekniken ret primitiv.

Hermed er alle Fosnatyper nævnt. Som karakteristiske ledeformer for denne kultur må fremhæves: skiveøkser, skaftungespidses, skæve tværpile og mikrolit-lancetter. Og det er just disse typer, der genfindes på de ovennævnte senere fundne Fosnapladser i Sydøstnorge og Sydvestsverige. Fosnakulturens udbredelse, indtegnet på et kort, som gjort på *fig. 3*, må altså dække en bræmme langs kysten fra Helgeland til Bergen samt fra Oslo sydefter til Halland. Disse to områder er adskilt ved en bred, fundtom strækning fra syd for Bergen til sydvest for Oslo. Dette er jo påfaldende, og det ligger nær at formode, som man har gjort det, at disse manglende kystoplads nu dækkes af havet, der i den mesolitiske fastlandsperiode i disse egne var trængt stærkere tilbage end i nutiden. Dette er nok rigtigt. Og lad os så høre geologien om Fosnakulturens datering.

Her råder betydelig usikkerhed. De strandlinier, efter hvilke man gerne vilde datere, har dels kun meget usikker forbindelse med flintpladserne, dels er de i sig selv ikke nøje bestemmelige i tid. På Mørekysten ligger Fosnapladserne gennemgående 30—40 m over havet, ved Bergen 20—30 m; de sydøstnorske og sydvestsvenske pladser er alle temmelig højtliggende. Nummedal var tilbøjelig til at mene, at de ældste Fosnapladser går tilbage til senglacial tid (ca. 9000 f. Kr., Lyngby og Ahrensburg i Danmark og Holsten). Gjessing daterer de yngste Fosnapladser til dansk yngre stenalder (ca. 2000 f. Kr.). Noget mere præcist kan ikke siges, så længe jævnføringen i tid (synkroniseringen) mellem nordskandinaviske og sydsandinaviske strandlinier er så usikker. Der er dog enighed om, at Fosnakulturen har haft lang varighed.

Efter denne karakteriserende omtale af de to ældste norske stenalderkulturer, Komsa og Fosna, som tilfælles har det beklagelige minus, at kun sten og flint er bevaret — ingenting af andre stoffer, af ben, horn eller træ — kunde man spørge, om da disse to kulturer ikke har andet fælles end just dette minus. Ja, lad os sammenligne dem. Ganske vist er altså en sådan jævnføring henvist til de nøgne

stensager alene, men vi holder os til hvad vi har og anlægger da bedst sammenligningen på Fosnas ovennævnte ledeformer.

Først *økserne*. Hvad man kalder „øksespektret“. Her havde Komsa ingen sikre kærneøkser, Fosna derimod nogle, dog ikke talrige. Af skiveøkser havde Komsa temmelig mange, heriblandt ikke få af den fladhuggede type, som efter

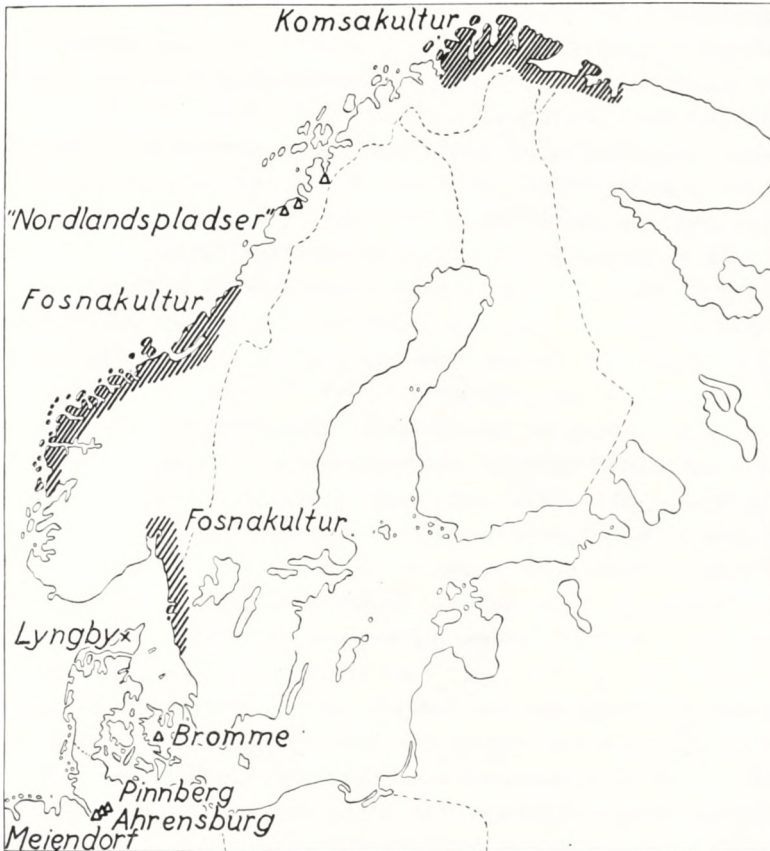

Fig. 3. Nordens ældste stenalderkulturer, indtegnet på nutidskort.

dansk øksetypologi regnes for forholdsvis sen. Fosna havde talrige skiveøkser, langt de fleste fladhuggede. Et fælles træk i de to kulturer indenfor økseområdet er det altså, at skiveøkseren dominerer.

Dernæst *skaftungespidserne*. Her konstateres det hurtigt, at alle hovedtyper, såvel Lyngbypilen som de to former af den lille skaftungepil, er fælles. Også den rhombiske skævpil findes i begge kulturer.

Hvad *tværpilen* angår, er den fælles, selv om den forekommer sjældent. I Fosna er den mere eller mindre skæv.

Endelig *mikroliterne*. I Komsa er de ret almindelige, næsten altid lancetformede; i Fosna meget almindelige, ligeledes næsten altid lancetter. I begge kulturer er mikrolit-tekniken ikke så lidt tilbage. Fælles er altså her de mange lancetter og iøvrigt primitiviteten.

På disse fire vigtige punkter indenfor redskabsinventaret ser det altså ud til, at de to kulturer er så temmelig ens. Men der er een iøjnefaldende ulighed, een ting som mangler i Fosna, det er Komsas mærkelige grove præg, det som i internationalt fagsprog kaldes „makrolitik“. Komsas inventar har ubestrideligt et stærkt indslag af store grove stykker, der gør et gammeldags indtryk, og som får Bøe til at sammenligne med fransk ældre palæolitikum. Jeg tror med Freundt, man har lagt overdreven vægt på dette træk. Dels nærmer nogle af de grovstensstykker, der i Finmarkien-publikationen udstyres med franske typebetegnelser, sig betænkeligt tilfældigt affald med tilfældige brugsspor; dels skyldes vel noget af det grove præg i Komsa, sammenlignet med Fosna, simpelthen det forskellige råmateriale: grovkornet kvartsit kontra flint. Alligevel, disse indvendinger kan næppe uden videre borteliminere Komsas grovtyper og hele arkaiske præg. Dette er tilstede i modificeret grad og kræver for så vidt en forklaring.

Imidlertid, lighederne mellem Komsa og Fosna er fremtrædende og væsentlige. De forekommer afgørende nok til at underbygge den opfattelse, at de to bopladskomplekser er led af en og samme hovedkulturstrøm, der skifter udseende hovedsagelig kun på grund af skiftende råmateriale. Denne lighed mellem Komsa og Fosna har andre set før. Freundt understreger den, og Bjørn erklærede i sin tid, at Fosna måtte være en sydlig fortsættelse eller udløber af Komsa.

Nu er der imidlertid, som *fig. 3* viser det, en anelig fundtom kyststrækning mellem de to kulturområder, et gab på ikke mindre end 600 km's længde, fra Helgeland til nordøst for Tromsø. Det er en vanskelighed, som, hvis den fortsætter at eksistere, bliver svær at forklare. Nogle få nyere fund, de såkaldte „Nordlandspladser“, udfylder kun spredt dette tomrums sydlige del. Gjessing gør gældende, at gabet er mere tilsyneladende end virkeligt, fordi man kan tænke sig, at bopladserne er tilstede i fjordbundene, kun ikke fundet endnu, dækket som de er af vegetation. Det er en mulighed, men indtil videre er alligevel tomrummet temmelig generende for hvem der betragter de to kulturer som udslag af en og samme strømning.

Det skal nu kort nævnes, hvordan forskerne har set på Komsa og Fosna.

Anathon Bjørn søgte Komsas oprindelse i det fjerne Østen, i sibiriske palæolitiske bopladsfund med en lignende blanding af grove stenredskaber og finere flintsager. Og Fosna var da en fortsættelse sydover af Komsa. Til støtte for sin opfattelse anførte Bjørn dels, at de østlige Komsapladser er ældre end de vestlige — dog dette holder ikke stik — dels at de sydlige Fosnapladser (ved Bergen) er yngre end de nordlige (ved Trondheim), hvilket var og er et postulat. Bortset herfra ligger svagheden i den Bjørn'ske hypotese deri, at man til dato ikke har kunnet finde arkæologiske mellemstationer, der på overbevisende måde kan fungere som bindeled over den uhyre afstand på flere tusind kilometer mellem Sibirien og Finmark.

Også Johannes Bøe peger mod øst til forklaring af Komsa. I sin store publikation opgiver han ganske vist tanken om Sibirien i betragtning af de overvættede store afstande, men udpeger i stedet som oprindelsessted for Komsa visse sydvestrussiske og østpolske bopladsfund af aurignac-agtig karakter. Disse palæolitiske kulturer, mener han, kan have vandret mod nord, øst om Finland op til

Hvidehavet, og derfra via Kola til Finmark. Han skelner ret skarpt mellem Komsa og Fosna og anser denne sidste for en nordlig udløber af den holstenske Ahrensburg-kultur. Komsa er efter Bøe meget gammel (fra 16000 til 10000 f. Kr.); dens skiveøkser, der jo typologisk kunde synes at tale mod høj ælde, betragter han som opstået uafhængigt af vesteuropæisk Campignien. Efter denne hypotese tages brodden af det geografiske tomrum mellem Komsa og Fosna, ja dette bliver såmænd velforståeligt; men opfattelsen lider af samme svaghed som Bjørns, nemlig at kulturelle mellemlid i form af forbindende arkæologiske fund mangler mellem Rusland og Finmark.

Gutorm Gjessings syn på sagerne ligner Bøe's en hel del, omend han ikke skelner slet så skarpt mellem Komsa og Fosna. De omtalte „Nordlandspladser“ mener han maa tyde på, at der har været jævn overgang mellem den sydfra kommende Fosnakultur og den østfra stammende Komsa. Blandingspræget i sidstnævnte kultur mellem grovt og finere skulde da forklares ved, at de mikrolitiske bestanddele stammer fra syd, de makrolitiske fra øst. Gjessing peger iøvrigt på den polske såkaldte Swiderien fra mesolitisk tid som kilde for den holstenske Ahrensburgkultur.

Therkel Mathiassen ser i Fosna en udløber fra og blanding mellem Ahrensburg og forskellige senere danske kulturer (Maglemose, Gudena, Bloksbjerg).

Gunnar Ekholm er tilbøjelig til at betragte Komsa som en nordlig udløber af Fosna og denne igen som afhængig af sydlige (polske) stenalderkulturer („en hypotetisk indvandringelinie fra mellemste Weichsel til Kristiansund“).

Også Freundt knytter Fosna og Komsa sammen. Som støtte for opfattelsen, at Fosna har udbredt sig fra syd, peger han på det forhold, at i denne kultur de skiveøkser, der efter dansk øksetypologi er yngst, nemlig de fladhuggede, er talrigere på de nordligere Fosnaplads end på de sydlige, ligesom den ældre skiveøksetype, den kanthuggede, forekommer hyppigere på de sydlige Fosnaplads end på de nordlige; hertil kommer, at kærneøkserne i Fosnakulturen bliver færre, jo højere man kommer mod nord. Freundt, hvis bidrag er det mest dybtgående fra dansk side, afleder Fosna-Komsas mere udviklede øksetyper fra tidlig Ertebølletid i Danmark, men fremhæver samtidig stærkt det almindelige kulturslægtsskab med den langt ældre Pinnberg-Lyngby-kultur i Holsten og Danmark.

Det vil heraf forstås, at spørgsmålet om, hvorfra de ældste norske stenalderkulturer stammer, på ingen måde er løst, tværtimod stærkt omstridt. Skulde jeg fremsætte min opfattelse, måtte det blive ud fra følgende betragtninger.

Det er urigtigt at skille skarpt mellem Komsa og Fosna. Disse to kulturer er så intimt beslægtede, at — bortset fra skiftet af råmateriale — den eneste væsentlige forskel faktisk er grovstenselementet, det makrolitiske, i Komsa. Dette element kræver en forklaring, men er under alle omstændigheder ikke stærkt nok til at skille de to kulturer ad, sprænge dem fra hinanden. Det må være rigtigt at betragte dem under eet. Og spørgsmålet bliver da: er Fosna en sydlig udløber af Komsa, eller tværtimod Komsa en nordlig gren af Fosna? Har kulturbevægelsen i den ældste stenalder langs Norges udstrakte havkyst gået fra nord til syd eller fra syd til nord?

Til undersøgelse og eventuel afgørelse heraf bliver det nødvendigt at se lidt

på de ældste sen-glaciale kulturer i Holsten og i Danmark. Ældst her er jo den af Rust fremgravede renjægerplads ved Meiendorf nær Hamborg, hvis arktiske redskabsinventar lader sig henføre til en tid, da indlandsisen endnu stod over størstedelen af Danmark. Perioden er „Ældre Dryas“, første del af dansk sen-glacial tid, vi sætter rundt regnet ca. 15000 f. Kr. Det er nok at sige her om denne Meiendorfkultur — der endnu helt mangler flintøkser — at den røber indflydelse fra Magdalenien. Adskillig yngre er den ovenfor flere gange nævnte Ahrensburgkultur, repræsenteret af det øvre lag på bopladsen Stellmoor, ligeledes udgravet af Rust. Denne kultur, der synes at have forbindelse bagud i tiden med den førnævnte polske Swiderien, viser i sit redskabsinventar betydelige ligheder med Fosna, først og fremmest hvad angaar de små skaftungespil, men også med hensyn til mikroliter og rhombiske spidser. På den anden side mangler Ahrensburg visse af Fosnakulturens redskabsformer, i første række flintøkserne, dernæst den typiske svære Lyngbypil.

Såvel Meiendorf som Ahrensburg ligger i Holsten. Går vi til Danmark om-sider og ser på de ældste spor af mennesker dér fra sen-glacial tid, får vi følgende billede. Først en del spredte sager af flint eller rentak, der sikkert skal opfattes som udstrålinger fra Meiendorfkulturen eller dens nærmeste fortsættelse. Dernæst Danmarks hidtil ældste stenalderboplads: Bromme på Sjælland, hidrørende fra Allerødtid, altså lidt ældre end Ahrensburg (tre andre sjællandske pladser, tilsyneladende jævn gamle med Bromme, meldes forøvrigt fundet i seneste tid). I Brommebopladsens redskabsinventar noterer vi: skaftungespil, skive- og spån-skrabere, stikler, høvl- og blok-skrabere. Men sammenligner vi dette med Fosna, ses straks den væsentlige forskel, at Bromme mangler såvel økser som mikroliter. Det er derfor ikke rådeligt at antage noget direkte slægtskab, at ville trække nogen afstammingslinie mellem Bromme og Fosna.

Anderledes derimod, om vi ser på den i tid næstfølgende stenalderkultur i Danmark og i Holsten, den der efter et vendsysselsk findested kaldes Lyngbykulturen, og som indtil for få år siden kun var repræsenteret ved spredte enkeltfund af grove flintpile („Lyngbypile“) og økseskafter af rentak. For første gang er nu denne Lyngbykultur påvist i dækket boplads-lag, nemlig ved Pinnberg i Holsten, udgravet men endnu kun nødtørftig beskrevet af Rust. Her har vi omsider så godt som alle Fosnakulturens redskabstyper repræsenteret: små skaftungespil, svære Lyngbypile, lancetformede mikroliter, stikler, flækkeskrabere, høvl-skrabere samt endelig små primitive flintøkser. Der mangler vel egentlig kun skaftungespilens typologiske efterkommer og aflægger, den rhombiske skævpil.

Efter alt at dømme synes da den mest sandsynlige forklaring af Fosnas op-rindelse at være følgende. Denne syd- og vestnorske stenalderkultur kommer syd-fra, voksende frem af to rødder: Lyngby og Ahrensburg. Mens af disse to den sidstnævnte endnu tilhører den næsten rent mikrolitiske kreds af skaftungespil-kulturer, viser Lyngby et afgørende nyt indslag, nemlig flintøkserne. Mulig er ordet indslag ikke det rette; det er nemlig ikke til at se, hvorfra Lyngbykulturen skulde have fået sine økser. Det er sandsynligst, at disse er opstået just her, i selve denne kultur, spontant, ud fra et indre behov for et kraftigt huggeredskab, et behov der opstår af sig selv, hvor en tundra gradvis går over til skov. Såvel Meien-

dorf som Bromme som Ahrensburg mangler flintøkse. Den forholdsvis milde Allerødperiode, hvori Bromme hører hjemme, har, synes det, bidraget til, at det slagvåben blev skabt, der foreligger i det lidt yngre Ahrensburg, nemlig det af rentakken dannede skaft, hvor en sidegren er tildannet som æg eller spids. Dette redskab er endnu ikke nogen rigtig økse, men dog et tilløb. Den virkelige økse opstår først noget senere, da skoven, hvis første forløbere frøs bort under det arktiske klima, der fulgte efter Allerød, kommer igen for alvor i slutningen af „Yngre Dryastid“. Da indvandrer birkeskoven, og man finder nu på at udhule rentakkens sidegren og deri indsætte et skarpt flintstykke, der tilhugges efter behov. Mennesket skaber sig et stykke værktøj til at fælde og udnytte skovtræet, en øsekultur opstår. — Man kan da beskrive Fosnas tilblivelse således. En nordlig aflægger af den over Nordtyskland og Polen vidt udbredte mikrolitiske „Skaftungespidskultur“, en aflægger benævnt Ahrensburg efter findestedet i Holsten, møder på sin vej videre mod nord den første øsekultur i Nordeuropa, repræsenteret ved Pinnberg-Lyngby. Herved opstår en blandingskultur med økser, skaftungespids, lancetmikroliter, Lyngbypile; et redskabsforråd svarende til det karakteristiske Fosnainventar.

Ad to veje kan nu denne blandingskultur være vandret yderligere nordpå i sen- og postglacial tid (jfr. *fig. 4*). Den ene kan have ført op gennem Jylland, hvor det dengang forholdsvis smalle Skagerrakløb, „den norske rende“, ikke behøver at have hindret videre fremtrængen til sydnorske kyster, de der nu ligger under havet. Den anden kan have gået over den vestligste Østersøs da tørlagte bund op langs Øresundsrenden til Halland, til Bohuslen og videre langs Oslofjordens kyster frem efter den vigende isrand, der just ved denne tid begyndte at trække sig bort fra Sydnorge. Mens den første af disse veje, den jysk-norske, indtil videre kun eksisterer som en teoretisk mulighed, er den anden, den svensk-norske, faktisk afmærket med de hidtil sydligste fund af Fosnakulturens bopladser, nemlig dem i Halland og Bohuslen.

Prøver man nu at tidfæste denne således nyskabte Fosnakultur og dens første vandring fra Danmark nordpå, når man til den gotiglacialt slutning, hvilket efter de Geers og Munthes geokronologi vil sige 9000—8000 f. Kr. Bohuslen var dengang opløst i øer og holme, der forholdsvis let har ladet sig nå og passere i skindbåde.

Denne opfattelse af Fosnakulturens oprindelse ligger nærmest ved den af Freundt forfægtede. Er den rigtig, bør den jo kunne dække alle væsentlige forhold denne kultur vedrørende. Mon den gør det? Det må straks bemærkes, at det ikke er tanken, at den norske Fosnakultur således skulde være skabt med een gang, gennem een enkelt stammvandring op langs Norges kyster. Hvad vi her har fulgt og søgt at klarlægge er de første fremstød, de tidligste vandringer til Norge, der må tænkes efterfulgt af talrige andre frem gennem postglacial tid. Gennem denne antagelse synes de forskellige forhold Fosna vedrørende at kunne begribes. Først og fremmest denne kulturs ejendommelige økseteknik, der i sin mest primitive form adskiller sig fra den, der præger Danmarks Maglemose og Ertebølle: det er Lyngbykulturens primitive økser, der danner det første grundlag for Fosnas øksetyper. Senere har da, gennem fortsatte fremstød og vandringer sydfra, nye fremskridt på

dette tekniske område nået Norge gennem Maglemose og Ertebølle. Herved forstås det, at en så fremskreden øksetype som den fladhuggede kan optræde ret kraftigt i Fosna.

Det er tidligere nævnt, at en geologisk datering har villet fæste de ældste, norske Fosnapladser til Lyngby-Ahrensburgtid i Danmark; altså skulde den eller

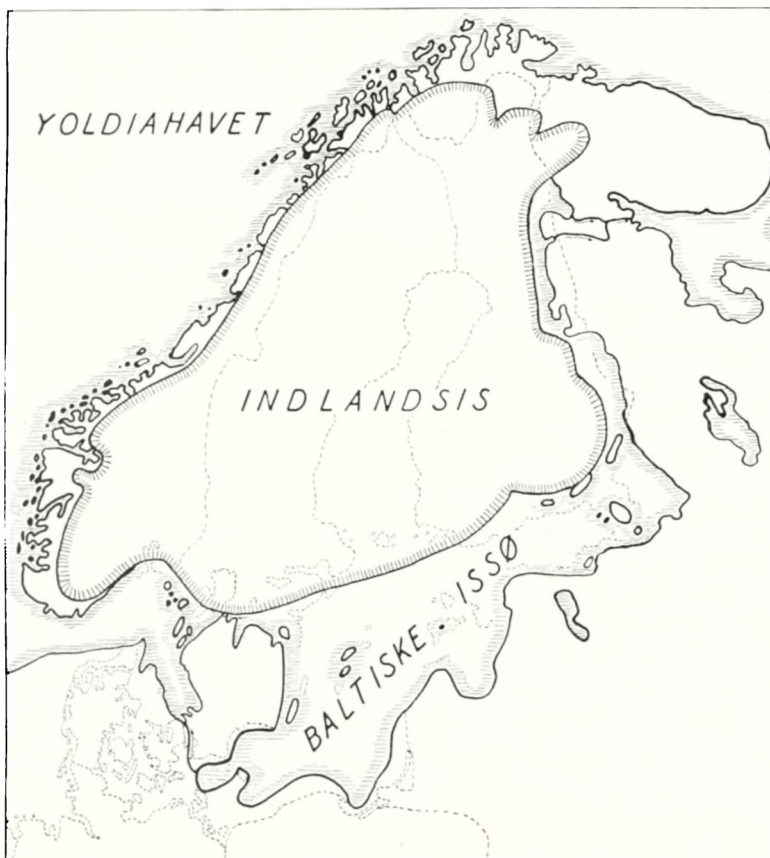

Fig. 4. Norden ved overgang til finiglacialtid. Ca. 8000 f. Kr. — Efter Caldenius og Fromm.

de første vandringer op langs Norges vestkyst til Trondheim og Helgeland være foregået indenfor denne periode, der vel skønsmæssig kan anslås at spænde over et eller et par årtusinder omkring ca. 9000 f. Kr. Der er ingenting i vejen for at antage, at en primitiv stenalderkultur langs en havkyst har kunnet tilbagelægge sådanne afstande i sådan tid. Ja mere endnu. Lad os et øjeblik se bort fra gabet, det geografiske tomrum, mellem Fosna og Komsa og antage, at fremrykningen har fortsat helt til Finmark, så sagde jo geologien (med alle forbehold), at Komsakulturen kunde skønnes at være begyndt enten i Allerødtid (før Ahrensburg og Lyngby) eller i gryende finiglacialtid, omkring 8000 f. Kr. Griber vi denne sidste datering, skulde det være muligt at få Komsa med ind under den eller de første vandringer og kulturstrømme fra syd. Vi så endvidere, at Komsa måtte antages

at have eksisteret ned gennem dansk Ertebølletid; fra denne periode kan da dens sentprægede fladhuggede skiveøkser stamme.

Antagelsen af en sammenhængende udviklingslinie Ahrensburg–Lyngby–Fosna–Komsa støtter sig til påvisning af indre slægtskab disse kulturer imellem, og den styrkes yderligere derved, at et stykke af vandringsvejen er belagt med bopladsfund — den vej nemlig op gennem Vestsverige og Sydøstnorge, ad hvilken man må tænke sig stadigt fornyede impulser strømme fra syd til nord frem gennem boreal og atlantisk tid. Men opfattelsen har også sine svagheder. Den kan foreløbig ikke tyde det geografiske tomrum mellem Fosna og Komsa, og til forklaring af Komsas makrolitiske præg, grovstenselementet, kan den ikke fremføre nogen positiv entydig faktor, kun henvise dels til den grove kvartsit, der i sig selv har tendensen, dels til den kendsgerning, at makrolitiske strømninger ellers i nordisk stenalder ikke behøver at tyde på palæolitisk udspring (jfr. „Samsøkulturen“ i Danmark). Er altså opfattelsen, som den her fremsættes, ikke lydefri, så ejer den dog det fortrin fremfor hypoteserne om Komsas østlige oprindelse, at den i højere grad end disse støtter sig på fund og påvisninger. De østlige teorier, i sig selv tiltalende nok, mangler materiale.

Nordens ældste bebyggelser synes da udelukkende at være kommet fra syd. De følger dog ikke nogen enkelt linie. Mens Meiendorf ser ud til at være ophavet til Pinnberg–Lyngby, peger Ahrensburg mod Polen (Swiderien) og Bromme mod sin egen endnu upåviste kilde. Disse første menneskevandringer til Norden har været så at sige flerstrængede, hvilket ikke kan undre i betragtning af den sen-glaciale tids særlige naturforhold, da den vestligste del af Østersøen var tørlagt. De første jægerstammer er rykket fra syd frem mod Skandinavien ad bred front over brede landstrækninger. At der samtidig hermed højt i nord kan have vandret mennesker fra Hvidehavets kyster ad Kolahalvøen til Finmarken — til Europas skaldede isse — det er en mulighed, åben for teoretisk diskussion, men hidtil ikke støttet af arkæologiske fund. Og en sådan antagelse er vistnok ikke nødvendig til forklaring af Komsakulturens redskabsinventar og hele særpræg.

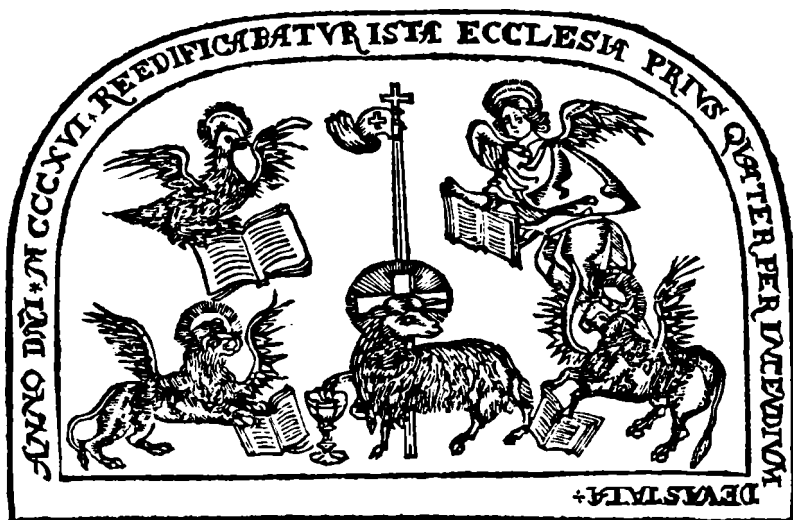

Fig. 1. Tympanon fra Vor Frue Kirke i København. Træsnit i Resen: Inscriptioes Hafnienses 1668.

ET TYMPANON FRA VOR FRUE KIRKE I KØBENHAVN OG PEDER RESEN

Ved AGE ROUSSELL

ET historisk dokument af stor betydning for Københavns domkirke er et træsnit i Resens *Inscriptioes Hafnienses* 1668 af et tympanonfelt, der indtil 1728 har siddet over kirkens norddør (fig. 1). Det samme billede foreligger i en gammel blyantstegning i Uldalls samling i Det kgl. bibliotek og er gengivet i Jacobæus's dagbog, men de må begge føres tilbage til enten træsnittet eller til et fælles forlæg.

For historikeren Resen har tympanet haft særlig interesse ved sin indskrift: ANNO DNI MCCCXVI REEDIFICABATUR ISTA ECCLESIA PRINS QUATER PER INCENDIVM DEVASTATA. Efter at kirken kun har eksisteret lidt over 100 år, har man altså 1316 ufortrødent for femte gang bygget på den, selvom ødelæggelserne næppe hver gang har været så omfattende, at man måtte begynde igen helt fra grunden.

I beskrivelsen af domkirken i „Danmarks Kirker“ er det imidlertid antydet, at vi ved et nærmere studium af træsnittet har håb om at fange et flygtigt glimt af kirkens ældste arkitekturhistorie.

Vi må da først holde os klart, at man på Resens tid stillede forbavsende små krav til det, vi vil kalde en tegnings fotografiske nøjagtighed. Som eksempel gives her Resens træsnit af fru Kirstine Hvitfeldts gravsten i Roskilde domkirke sammenlignet med en moderne afbildning af stenen (fig. 2—3). Man kan næsten ikke tænke sig, at der kan have foreligget en selv nokså flygtig tegning som for-

Fig. 2. Ligsten over fru Kirstine Hvitfeldt i Roskilde Domkirke efter Løffers tegning.

tursten. København var på det tidspunkt Roskildebispens særlige ejendom og stod i livlig forbindelse med det sydlige udland, hvad hele kirkebygningens gotiske stil noksom bærer vidne om. Murstengotiken var så godt som billedløs, og et blik på S. Peders kirke i Malmø, der på mange måder er en søsterkirke til Vor Frue, vil overbevise om, at det er umuligt at få indpasset et tympanon der. Forklaringen er rimeligvis, at man i 1316 har genanvendt et gammelt tympanon og til minde om begivenheden har forsynet det med den historiske indskrift. Men det vil sige, at stenen må have tilhørt den nedbrændte, romanske kirke, som blev opført i 1190'erne af Absalon og hans efterfølger på Roskilde bispestol Peder Sunesøn.

Sjælland er meget dårligt forsynet med romansk bygningskulptur, selv døbefontene er næsten alle temmelig plumpe arbejder, som kun sjældent har figurfremstillinger. Herover hæver sig en lille gruppe fonte fra Nordsjællands østligste del. Det er skånske importstykker delvis af meget fin kvalitet, selvom også de er uden billedudsmykning; men vender vi os til centeret for Øresundsområdet kunstneriske virksomhed i 1100'årene, Domkirken i Lund, lærer vi noget helt andet at kende. Fremmede billedhuggere, især fra Lombardiet, har udsmykket kirken med en rigdom af skulpturer, der er fuldt ud på højde med det

læg for træsnittet; det virker mere, som om den arme xylograf kun har haft en kort beskrivelse som: en kvindeskikkelse med samlede hænder under et Beckvåben til venstre og et Hvitfeldt-våben til højre. Overføres denne teori, som også lader sig uddrage af mange andre eksempler, på tympanonstenen, bliver forlægget: den og den indskrift på kanten af en afrundet sten med relieffer af korslammet og de fire evangelistsymboler. Men selvom der skulde have foreligget en blyantsskitse, er det klart, at den ikke har været så udførlig, at vi nu kan gøre stilhistoriske studier på træsnittet; tilbage bliver kun, at Resen har kendt en sten, som formodentlig har været halvcirkelformet, med den angivne indskrift.

Det er umiddelbart mistænkeligt og uden nogen parallel, at man i 1316 til en teglstenskirke skulde hugge et billedtympanon af na-

Fig. 3. Ligsten over fru Kirstine Hvitfeldt i Roskilde Domkirke efter Resens træsnit.

Fig. 4. Tympanon over søndre sideskibsportal på domkirken i Lund.

bedste, tidens europæiske kunst frembragte. Og heriblandt finder vi et kunstværk med nøjagtig det samme billedindhold, som på stenen fra Vor Frue kirke i København. Det er tympanet over sydportalen (fig. 4), hvor en smuk komposition, der iøvrigt minder mere om tekstil eller mosaik end om stenhuggerarbejde, viser korslammet omgivet af evangelistsymbolerne indrammede i cirkler, hvis mellemrum udfyldes af palmetter og små fugle. I Lund er evangelistsymbolerne anbragte i korrekt rækkefølge (Ezech. 1, 10), i København er engel og ørn ombyttede, således som det forøvrigt ofte er tilfældet i den middelalderlige ikonografi.

Lunderelieffet er i sit stilpræg rent lombardisk, og korslam og evangelistsymboler genfinder vi i indramningen om et tympanonfelt i Sant' Ambrogio i Milano. Kunstneren i Lund kom dog næppe direkte fra Italien, han er antagelig hentet fra domkirkebyggepladsen i Mainz, og det er ikke nødvendigt at forudsætte, at der har eksisteret et umiddelbart forbillede for Lunds tympanon, korslam og evangelistsymboler optræder så hyppigt i den romanske kunst, i elfenben og i miniaturer, at de må have været velkendte for enhver, der beskæftigede sig med religiøs kunst.

Imidlertid er det påfaldende, at ensartede tympanonsten findes i to byer, der næsten er naboer, og i betragtning af Københavns og Lunds nære tilknytning til hinanden er det fristende at kæde de to relieffer sammen. Indtil 1191 var Absalon herre i begge byer, han fuldførte domkirkebyggeriet, og han tog initiativet til opførelsen af kollegiatkirken i København. Sandsynligvis blev vort relief først hugget under hans efterfølger, men det var den forhenværende lundekannik Peder

Sunesøn, og tilknytningen til Lund bliver ikke derved forflygtiget. Direkte bevis for forbindelsen tværs over sundet har vi i de under Københavns slot fundne kapitæler og kvadre af skånsk sandsten, som må have været anvendt i Absalons borg.

Hvad enten Vor Frue kirkes tympanon har været importeret i færdig stand fra Lund, eller en københavnsk stenhugger blot har betjent sig af forbilleder, giver Resens grove træsnit en anelse om finheden i den romanske kirkes arkitektur og om bygmesterens inspirationskilde. Selve stenen er der ikke meget håb om at genfinde. På en tegning, som Eckersberg udførte i 1807 af Vor Frue kirke efter bombardementet, ser man en afrundet sten stå op mod kormuren. Er det den?

Fig. 1. Kalkstensrelief fra Sönder Kirkeby Kirke paa Falster. Nu i Nationalmuseet. 1 : 5.

SÖNDER KIRKEBY-RELIEFFERNE

Af TAGE E. CHRISTIANSEN

„S : T: Hr: Cancellieraad Thomsen, Medlem af Directionen for Oldsager og Secretair pp. Høistærede Hr. Ven! Da jeg om en føje Tid agter at gjøre en lille Tour, til Kiøbenhavn forbeholder jeg mig den Ære mundtlig at tale om, hvad der med Hensyn til Antiquite(te)r kan være at afhandle. Alene i Dag tager jeg mig den Frihed, at udbede mig en Tieneste, om de mueligen skulle vide en Lejlighed til Danzig, da en af mine Døttre er bestemt til at reise derover i næste Maaned. En Capt Züklehe er efter Statstidende i Khavn; mueligen at han ifald han ikke alt for snart gaaer tilbage, kunde tage hende med, da hun kiender noget til ham. Briggen Falster er p: t: i Danzig, dersom denne gjorde endnu en Reise derover var dette den allerønskeligste Lejlighed, hvilket Hr Justrd: Wiborg kan bestemme. Min Datter mener, naar vi beder ham om det, lader han den nok gaae engang endnu for hendes Skyld. Dette er da kuns Spøg — men maaske De viiste os det Venskab at faae Underretning herom. Tilgiv at jeg gjør Ulejlighed med disse Commissioner, men jeg har saa faae Venner, der har Forstand og Virksomhed at udføre noget klogt, at jeg tyer til Dem. Med største Højagtelse har jeg den Ære at henleve Deres hengivne og ærbødigste Smidth.“

Sandelig var Sekretærposten i Oldsagskommissionen et alsidigt Job, men den ene Tjeneste er den anden værd, og nogen mere nidkær Agent end Godsinspektør Thomas Smidth paa Corselitze havde Kommissionen ikke. Samme Dag i August 1828, som Smidth bad om Hjælp med at faa Datteren skikket til Danzig, kunde Thomsen saaledes sætte en Skrivelse op, hvori Direktionen for Det Clas-senske Fideicommis paa det forbindtligste takkede for sin Tilladelse til, at „Kammeraad og Inspecteur Smidt der har gjort sig udmærket fortjent, af at opspore og be(va)re sieldne Oldsager“, maatte indsende „et meget gammelt Sten Basrilief“. „Ved denne Tilladelse“ — lod Thomsen Kommissionen udtale — „er Museet blevet beriget ved et ligesaa sieldent, som i sit Slags udmærket Stykke, der hen-hører til de ældre iblandt de christelige Monumenter vi finder i Norden.“

Det Stykke, Kommissionen her takker for, er de to smaa Relieffer (Fig. 1 og 2), begge knap en halv Meter høje men uens i Bredde, som nu har deres Plads paa Nationalmuseet i Middeldalersamlingens første Rum. Indtil Smidth i 1827 blev dem var og lod dem udtage, sad de, dækket af Vaabenhusets Tag og gemt over dets Loft, indmuret over Syddøren i Sønder Kirkeby Kirke, som Generalmajor Clas-sen havde erhvervet med sine falsterske Jordegodser¹). Der fandtes — beretter Smidth — „ikke andre (Stenbilleder) eller Spoer af andre end de indsendte. De 2 Helgene vare indmurede paa venstre Side af Hovedfigurerne. De har vist aldrig været større, da intet Tegn dertil findes i Muuren“²).

Om Smidth havde Ret eller Uret, naar han paastod, at der ikke var Spor efter andre Relieffer at se, er ikke nu til at afgøre. Hvad han saa eller ikke saa, fjæ-ler sig bag den Skalmur af smaa, moderne Sten, som siden en velment men alt for grundig Hovedstandsættelse i Midten af Tresserne skjuler Kirkens Kampe-stensmure og betager den ethvert Præg af Ælde. Sikkert er det imidlertid, at af de to Relieffer, om hvis Samhørighed der med Rette aldrig er rejst Tvivl, lige-frem skriger det (Fig. 2), som sad længst mod Vest. efter en Pendant, og det kan næppe fejle, at et saadant tredie Relief har eksisteret men er gaaet tabt før 1827. Hvordan saa disse tre Relieffer oprindeligt har været anvendt lader sig ikke sige med Sikkerhed. Alt vel overvejet forekommer det dog rimeligst at antage, at de har siddet om Syddøren, der nu er helt ommuret, og af hvis øvrige Indfatning ikke Stump paa Stump er tilbage. De to Relieffer i Nationalmuseet er det eneste, som er os levnet af det, som engang var.

Af det mindste af disse Relieffer (Fig. 2) har Poul Nørlund tidligere i dette Aarsskrift givet en indtrængende Analyse³). Det er ikke, som Smidth tænkte sig, to Helgener, der her er fremstillet, men to Stiftere, to Fundatorer. Begge er de navngivne, og deres Profession lyser ud af dem. Toste til venstre tilhører den aabenbart aldrig uddøende Gren af Menneskeheden, som udelukkende tænker i Heste, og som, selv naar det kære Dyr gumler i sin Stald, nødigt affører sig de Klædningsstykker, hvormed den udskiller sig fra Hoben. Kjortlen, han er klædt i, gaar kun til Knæene og er ydermere opslidset fortil. Naar han har brændt sit Vokslys og ofret sin Gave, kan han igen svinge sig op paa Lotte og ride hjem til sin Gaard. Han er Herremand, Landjunker, som Nørlund siger, og den, der vil, kan tro, at det var ham, som brød Jord op i det Tostæthorp i Horbelev Sogn, som Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog ogsaa nævner under Sønder Kirkeby.

Op af Tasken, som hænger i en Rem over Skuldren, har han taget den Mønt, som han holder i sin højre Haand. I Tide har han betænkt, at alt Kød er Hø, og ved at skænke Guld til Kirken sikret sig gæstmild Modtagelse, naar han for sidste Gang har sadlet af.

Conrad er Tostes Antipode. Han er Prælat. Over den fodsiede Messesærk bærer han Hagel, og om Halsen har han Stolaen. For at faa Plads til sin Rundstavskonsol har Stenmesteren maattet gøre ham et halvt Hoved mindre end Toste, men ogsaa paa anden Maade er han mere klejn i det, „en tyndhaaret Herre, hvis forvaagede Udtryk med den fortrukne Mund er præget af et Liv i Kødets Spægelse.“ I venstre Haand holder han som Toste en Vokskerte, i højre en Olielampe; ogsaa han har gjort vel mod Kirken i Sønder Kirkeby, men har han og Toste bygget den? Nørlund, som daterer Relieffet til senest o. 1150, synes nærmest tilbøjelig til at betvivle, at en saadan Fortolkning lader sig forsvare. Han fremhæver saaledes, at den runde Genstand, som Toste har i Haanden, ikke nødvendigvis behøver at være en Mønt, men lige saa godt kan være en Hostie, som da skal fortælle, at Toste har givet Gods til Kirkens Forsyning med Brød og Vin. For saa vidt skulde man vel ogsaa tro, at det snarere maatte være en Opgave for Kongen at rejse Kirke i en By, af hvis $5\frac{1}{4}$ Mark ifølge Kong Valdemars Jordebog de $4\frac{1}{4}$ var Kongens. Kongelev var imidlertid ogsaa Hagedsted paa Sjælland, og dog har dette ikke kunnet forhindre, at et Kalkmaleri fra o. 1200 paa Triumfmuren i Hagedsted Kirke viser en Herremand, der som Kirkestifter løfter en Kirkemodel op mod Guds velsignende Haand. Spørgsmaalet er kompliceret, og vi lader det hvile en Stund.

Ogsaa paa det andet, næsten kvadratiske Relief (Fig. 1) har Stenmesteren hensynsfuldt mod Beskueren indhugget Navnene paa de agerende, men selv uden disse Navne vilde ingen være i Tvivl om, hvem de er. I Midten troner Christus med Korset bag sit Hoved, og ved sin højre Side har han Petrus. Selvom Petrus allerede holder sin Nøgle i den ene Haand, har dog Stenmesteren ved at lade ham støtte sig til Christi Skulder med den anden vist, at der foregaar noget mellem de to, at en Handling udspilles. Det er Overdragelsen af Nøglemagten, han har villet fremstille; det er selve de Bibelord, hvorpaa den katolske Kirke grunder sin Magt, han har søgt at omsætte i Billedsprog. „Men I, hvem sige I mig at være?“ spurgte Jesus sine Disciple, der han var kommen i Egnen af Cæ-

Fig. 2. Kalkstensrelief fra Sønder Kirkeby Kirke paa Falster. Nu i Nationalmuseet. 1 : 5.

sarea Philippi. „Da svarede Simon Petrus og sagde: du er Christus, den levende Guds Søn. Og Jesus svarede og sagde til ham: salig er du, Simon Jonas Søn, thi Kiød og Blod haver ikke aabenbaret dig det, men min Fader, som er i Himlene. Men jeg siger dig ogsaa, at du er Petrus; og paa denne Klippe vil jeg bygge min Menighed, og Helvedes Porte skulle ikke faae Overhaand over den. Og jeg vil give dig Himmeriges Riges Nøgler, og hvad du binder paa Jorden, det skal være bundet i Himlene, og hvad du løser paa Jorden, det skal være løst i Himlene.“ (Matth. 16, 15 ff) Over for Petrus, med en Bog trykket mod Brystet, staar Paulus, hvem Christus rækker et Skriftbaand og dermed paalægger at udbrede Læren. Skriver Paulus ikke selv i sit Brev til de Epheser: „Mig, den Allerringeste af alle Hellige, er denne Naade given at prædike for Hedningerne Christi urandsagelige Rigdom, og at oplyse Alle om Deelagtigheden i denne Hemmelighed, som fra Verdens Begyndelse haver været skiult i Gud, som skabte alle Ting ved Jesum Christum.“ (Eph. 3, 8 f.). Saa-dan som her, staaende paa hver sin Side af den tronende Christus, har de to Apostelfyrster været fremstillet siden Oldkirkens Dage⁴). De to hører sammen, 29. Juni er Festdag for dem begge, og sammen stirrede de fra Pave Paschalis II's Tid hver den imøde, hvem den hellige Stol skikkede Brev, Petrus med tækklippet, kruset Haar og Skæg, Paulus flenskallet men til Gengæld med Skægget langt.

Rørende Ubehjælpomhed præger det lille Sønder Kirkeby-Relief. Man fornemmer, at det har været en helt uvant Opgave, Stenmesteren stilledes overfor, da Toste og Conrad skulde tages af. Med det store Relief har han igen følt sig paa sikker Grund. Der er Vælde over hans Fremstilling af Christus med de hellige Mænd, og det kan umuligt være første Gang, han har forsøgt sig i den store Stil. Forud for Reliefferne paa Sønder Kirkeby Kirkes Sydportal maa ligge en hel Række af tilsvarende Arbejder, men at søge dem ved andre falsterske Kirker maa paa Forhaand betegnes som nytteløst, eftersom det alt længe har været erkendt, at hele den sjællandske Øgruppe er saa godt som fuldstændig blottet for romansk Bygningsskulptur⁵). Er der en sjælden Gang gjort Bestilling paa skulpturel Udsmykning af en Kirke, har tilmed de hjemlige Mestre, uvante som de var med Opgaver af denne Art, som oftest maattet finde sig i at blive vraget. Nogle Steder har man indforskrevet en fremmed Stenmester som i Fakse, hvor en Jyde fra Aarhuskanten har hugget en Portal i Faksekalk, og i Ejby, hvor en Skaaning har udført to Tympana i Grønsandsten. Andre Steder har man derimod foretrukket at importere selve det fuldt færdige Arbejde som i Gladsakse, hvis Tympanon ikke blot er hugget af skaansk Sandsten men ogsaa er skaansk af Type⁶).

Efter at en mineralogisk Undersøgelse har bragt for Dagen, at Sønder Kirkeby-Reliefferne ikke, som hidtil antaget, er af Kridtsten men af gotlandsk Kalksten⁷), maa man derfor hellere end at lede efter Paralleller paa Falster overveje, om Reliefferne ikke er udgaaet fra et af de talrige gotlandske Stenhuggerværksteder, som netop paa Lolland-Falster fandt rivende Afsætning for sine Produkter. Om ikke mindre end 36 eller over en Trediedel af Øernes Kirker ved vi, at de enten har eller i hvert Fald har haft gotlandske Fonte, og endda er sikkert ikke helt faa i Tidens Løb gaaet til Grunde, uden at nogen Efterretning herom er bevaret⁸). Selv om ganske vist langt det overvejende Antal af disse Fonte og deriblandt baade Sønder Kirkeby Kirkes nuværende Font og dens tid-

ligere tilhører en væsentlig senere Periode, saa viser dog Magister Maiestatis' Font i Løjtofte Kirke paa Nordvestlolland og Calcarius' storartede Font i Skelby Kirke sydligt paa Falster tydeligt nok, at Forbindelsen med de gotlandske Værksteder knyttedes allerede i romansk Tid. Men Sønder Kirkeby-Reliefferne er hverken hugget i et gotlandsk Værksted — hvordan i saa Fald ogsaa forklare Toste og Conrad — eller af en indkaldt Gotlænding, thi skønt Motivet med Christus omgivet af Petrus og Paulus selvsagt ogsaa er anvendt i gotlandsk Kunst⁹⁾, forekommer det dog, det jeg ved, intet Steds i en Udformning, som kan bringe vort Relief i Erindring. Af Materialets Art kan derfor kun sluttes, at Stenmesteren klogeligt vragende det bløde Kridt, som laa nærmest for, har vidst at forskaffe sig en Sten, hvori hans Arbejde kunde bevares.

Skal Sønder Kirkeby-Mesteren indkredses, staar herefter næppe nogen anden Mulighed aaben end at gennemgaa de Værker inden for dansk, romansk Skulptur, paa hvilke Christus ses fremstillet sammen med Petrus og Paulus. Lykkes det maaske end ikke ad denne Vej at finde frem til andre Arbejder fra hans Haand, thi meget kan være gaaet tabt, saa tør det dog haabes, at i det mindste hans Forbilleder kan paavises. Hurtigt bliver det imidlertid klart, at det ene Monument efter det andet maa lades ude af Betragtning. Det gælder baade Tove Stenmesters Font i Lyngsjö Kirke i Skaane og Fontene i Hillerslev og Søndersø paa Fyn¹⁰⁾, og det gælder de mange, kvalitetsmæssigt uhyre ringe Granittympana paa jyske Kirker, som er prydet med dette Motiv¹¹⁾. Ved den nordligste Gruppe, hvis to bedste Arbejder skyldes Mester Horder, er det et Fællestræk, at Apostlene er bænket Side om Side med Christus, og dette er ogsaa Tilfældet i Anst og Skanderup, som tilhører en noget sydligere beliggende Gruppe. I Vamdrup har de ganske vist rejst sig, men det har Christus ogsaa, og i Bække knæler de. Staaende er Apostelfyrsterne fremstillet paa et Tympanon i Grindsted, hvis lave Relief imidlertid forhindrer et nærmere Studium af Enkeltheder, i Øster Nykirke, hvor alle tre er udstyret med store Fastelavnsskæg, og endelig paa et Tympanon i Horsens, der er ejendommeligt ved, at Christus i hver Haand holder et Skriftbaand, som dog hverken Petrus eller Paulus har haft Aandsnærværelse nok til at gribe fat i. Som oftest er Handlingsindholdet i Motivet slet ikke kommet til Udtryk paa disse Tympana. Til Nød kan Christus som i Skanderup, Bække og Øster Nykirke række den inderligt uinteresserede Petrus Nøglen, men kun i Øster Nykirke ser man ham tillige overdrage Paulus en Bog. Fra disse nørrejyske Monumenter fører visselig ingen Vej til Reliefferne i Sønder Kirkeby.

Tilbage er da kun den tredie og sydligste Gruppe, som bestaar af i alt fem Tympana, fire paa Angel og eet paa Før. Af disse har det meget primitive paa Sørup Kirkes Nordportal svært ved at paakalde Interesse. Ganske vist er der her virkelig Tale om, at Nøgle og Bog overdrages til Petrus og Paulus, men Christus ses tronende paa Regnbuen, og Petrus staar ved hans venstre Side, Paulus ved den højre. Saadan er Apostelfyrsterne ogsaa anbragt i Nørre Brarup, hvor Christus er fremstillet velsignende, og tilmed har de atter her sat sig mageligt til Rette. Alligevel gnikker man Øjnene. Foruden Bogen, Apostlenes vanlige Attribut, som Paulus trykker mod Brystet, holder han et Skriftbaand, det første vi, naar Horsens-Tympanet fraregnes, siden Sønder Kirkeby er stødt paa. I Munkbrarup

har Petrus og Paulus igen fundet deres Pladser, uden at Paulus dog derfor har lagt sit Skriftbaand fra sig, og det samme gælder paa Før og i Sørup, hvor Tympanet paa Vestportalen, der antagelig oprindelig har siddet om Kirkens Syddør, i Kvalitet hæver sig højt over Gruppens andre Arbejder. Bag dem alle men tydeligst trædende frem paa Vestportalen i Sørup spøger Sandstenstympanet paa Slesvig Domkirkes Petersportal (Fig. 3), og med dette omstridte Monument naar vi omsider til Vejs Ende.

Herved er nu ikke at forstaa, at Petersportalens Tympanon¹²⁾ og Sønder Kirkeby-Reliefferne skulde være hugget af en og samme Mester, dertil er Afvigelserne i mangfoldige Detailler trods alt for store¹³⁾. Men kan der tvivles om, at Tympanet i Slesvig enten direkte eller højest gennem eet, nu tabt Mellemlid har tjent Kirkeby-Mesteren som Forbilledet? Naturligvis forbød de mere beskedne Forhold i en falstersk Landsbykirke, at Rub og Stub kunde tages med. Evangelistsymbolerne, som allerede paa Petersportalen er saa trykkede, at Matthæusenglen har maattet lægge Benene over Kors, blev udeladt, og Stifterportrættet — i Sønder Kirkeby var der endda to Personer til at fylde op — rykkedes ud til Siden. Tilbage bliver imidlertid, at der paa alle væsentlige Punkter er god Overensstemmelse mellem de to Fremstillinger, og særlig eet Træk fortjener at fremhæves.

Som Francis Beckett har paapeget¹⁴⁾, viser Petersportalens Tympanon nært Slægtskab med en Gruppe Tympana paa Kirker i Egnen omkring Øvre Rhin. Hovedmonumentet inden for denne Gruppe er den berømte Gallusportal paa Domkirken i Basel¹⁵⁾, og herfra synes Motivet at have bredt sig bl. a. til Stiftskirken i S. Ursanne i Baselland, til Peter- og Paulskirken i Sigolsheim ikke langt fra Colmar, til Cluniacenserkirken S. Morand ved Altkirch og til Egisheim, alle tre i det sydlige Elsass, videre til Stiftskirken i Gandersheim Syd for Hildesheim og endelig til Domkirken i Slesvig¹⁶⁾. Betragter man disse Monumenter, er det bemærkelsesværdigt, at de i Lighed med de jyske Granittympana saa godt som alle undlader at skildre selve Overdragelsesøjeblikket; Petrus og Paulus *har* alt modtaget deres Beføjelser. Alene paa Tympanet i Sigolsheim, som efter Becketts Opfattelse staar Petersportalens nærmest, er Overdragelsen fremstillet, men hvad Christus rækker Paulus er — nota bene — en opslaaet Bog og ikke et Skriftbaand. Vel er det sandt, at Bogen i religiøse Fremstillinger netop paa denne Tid saa smaat begynder at afløses af Skriftbaandet¹⁷⁾, men naar i Slesvig Paulus af Christus modtager et Skriftbaand, der endog er saa formidabelt, at han maa gribe om det med begge Hænder, er det dog rimeligst at opfatte dette som et lokalt Fænomen, og Forklaringen er ligetil. Enten selveste Bygherren, Slesvigbispen eller et lærd Hoved blandt Kleresiet havde gjort to leoninske Vers, som partout skulde med paa Relieffet. Udviskede som flere af Bogstaverne er — andre synes til Gengæld ophugne — har Læsningen og Tolkningen af dette Vers voldt Forskningen usigelige Kvaler, men vist nok — naturligvis paa Latin — staar der: For driv du sunde Kar mig Verdens Tyran og kald mig Hedningene, som dyrker de onde Aander, tilbage fra Mørket. Det sunde Kar er Paulus, og Verset indeholder derfor et Paabud fra Christus til ham. Følgelig maatte det indhugges i den Bog, som Christus skulde række Paulus, men en Bog er kun lille, et Skriftbaand kan gøres langt. I Nørre Brarup, i Munkbrarup, paa Før, paa Vestportalen i Sørup

og paa Relieffet i Sønder Kirkeby kunde imidlertid en Bog have gjort god Fyldest, thi her skulde Christus ikke tale til Paulus. Alligevel blev Skriftbaandet bibeholdt, og det er vanskeligt heri at se andet end et Vidnesbyrd om, at Forbilledet for disse Arbejder kun kan søges eet Sted, paa Petersportalen i Slesvig.

Indtil Lübeck ved Midten af 1100-Tallet skød frem og lidt efter lidt tiltvang sig den førende Stilling i Østersøens Handelsliv, var gennem Aarhundreder først Hedeby og dernæst Slesvig Centrum for Transithandelen mellem Øst og Vest¹⁸). I hine Dage har Slien været eet myldrende Liv. En Os af Beg og Tjære hang

Fig. 3. Tympanon fra Petersporta en paa Slesvig Domkirke. Efter Gipsafstøbning paa Frederiksborg.

over Byen, som krykkede sig sammen ved Foden af Domkirken, og Maagesværmenes Skrigen blandedes med Skippereder fra Skuder, som lossede og lastede. Havde Skibene saa fundet sig Vej ud gennem Sliens snørklede Løb, sattes Kursen mod Østersøhandelens andet store Knudepunkt, Gotland, og sikrest var det under denne lange Færd at holde sig saa tæt som muligt til de danske Kyster. Men i Købmandsflaadernes Kølvand fulgte Kulturpaavirkningerne, og Vidnesbyrdene om kulturel Forbindelse i den tidlige Middelalder mellem Østslesvig, Sydfyn, de sydfynske Øer og Lolland er talrige og uomtvistelige. Det kan saaledes — for at nævne et Exempel — ikke være tilfældigt, at der paa Sydlolland findes Stednavne, som minder om Navneskikken paa Angel og Svans¹⁹), men større Interesse har det i denne Forbindelse, at ogsaa en Paavirkning udgaaet fra den ældre Domkirke i Slesvig, den hvortil Petersportalen føjedes, synes at kunne spores helt til Lolland. I Afhandlingen om Sønderjyllands Landsbykirker²⁰) førte Dr. Mackeprang i 1914 bindende Bevis for, at det er denne af Granitkvadre og rhinsk Tuf opførte Bygning, som har dannet Forbillede for en lille Gruppe angelske Kvaderstenskirker, fem i Tal, hvortil bl. a. Munkbrarup, Sørup og Nørre Brarup hører. Endvidere godtgjordes det, at tillige Kvaderstenskirkerne paa Ærø, Taasinge og Langeland maa have haft Domkirken i Slesvig som Forudsætning, og endelig fremsattes i Hypotesens Form den Antagelse, at ogsaa de seks Kirker,

som paa Lolland, Teglstenskirkenes Eldorado, er opført af Kvadre, er inspireret fra Slesvig. Nu voves saa her den Paastand, at Sønder Kirkeby-Reliefferne giver Sikkerhed for, at Slesvig-Kathedrales Indflydelse endog har strakt sig til Falster.

Ligesom Sønder Kirkeby-Reliefferne henføres ogsaa Petersportalens Tympanon af Poul Nørlund til Midten af 1100-Aarene²¹⁾, men utvivlsomt hører det dog hjemme i Aarhundredets Slutning. Hvad enten man vil mene, at den Konge, som er afbildet med sin Kirkemodel, er Erik I eller Valdemar I²²⁾, ligger det nær at formode, at Baggrunden for Portalens Opførelse maa søges i de rige Dotationer, hvormed Valdemar I engang i 1170'erne begavede Slesvig Bispestol. Ifølge Gavebrevet, hvis Original er gaaet til, skænkede Kongen som testamentarisk Gave Domkirken i Slesvig en halv Hovedlod af alt sit Jordegods „for Sonden Aa“, men tillige overdrog han med øjeblikkelig Virkning Kirken Halvdelen af Møntindtægten i Slesvig By. De økonomiske Muligheder for Arbejdets Paabegyndelse har saaledes været til Stede allerede før Kongens Død i 1182, og man vil være tilbøjelig til at tro, at i hvert Fald Tympanet med dets Kongebillede maa have været fuldendt, inden Biskop Valdemar i 1192 efter selv at have taget Kongenavn blev slaet i Lænker paa Søborg. Er Gallusportalen i Basel ikke, som tidligere antaget, hugget i Aarene 1176—77, men først samtidig med, at Kirken genrejstes efter en ødelæggende Brand i 1185²³⁾, maa Petersportalens Tympanon dog nok alligevel rykkes op paa denne Side af 1192.

Staar det fast, at Sønder Kirkeby-Reliefferne har Slesvig-Tympanet som Forudsætning, lader herefter heller ikke Nørlunds tidlige Datering af disse sig oprettholde. Den Form, hvori Bidragene til dette Aarskrift som oftest er holdt, har afskaaret ham fra at redegøre for de Overvejelser, som har ført til denne Tidsfæstelse, men man kan vanskeligt være i Tvivl om, at heri er indgaaet et nøje Studium af Skrifttype og Bogstavformer i Sønder Kirkeby-Relieffernes Indskrifter. Det vil derfor være nødvendigt et Øjeblik at standse ved disse Indskrifter, der — begyndende ved det lille Relief — læses som følger: TOSTE CONRADVS PETRVS WALTERVS CRISTVS EX [DE] VIRGINE NATVS PAVLVS.

Karakteristisk for Skrifttypen i Indskrifterne er for det første, at Forkortelser — Abbreviationer — saa godt som ikke forekommer. Forkortelser ved Sammentrækning — Kontraktion — optræder overhovedet ikke og Forkortelse ved særligt Tegn kun to Gange, nemlig i „Conradus“ og „Christus“, hvor Pladsmangel har tvunget Stenmesteren til at erstatte Endelsen us med o. Noget Holdepunkt for Datering giver denne Mangel paa Abbreviationer dog ikke, men til Gengæld kan et andet karakteristisk Træk hjælpe os en Smule fremad. Indskrivning af to Bogstaver i hinanden forekommer ikke i Indskrifterne og Sammenskrivning af Bogstaver — Ligatur — kun een Gang, ved A og L i „Walterus“. Ogsaa her er det Pladshensyn, der gør sig gældende, og Ligatur grundet paa manglende Plads vil man kunne finde i Indskrifter langt op i Middelalderen²⁴⁾. Ligatur for Ligaturens egen Skyld, d. v. s. Sammenskrivning, hvor der er Mulighed til Stede for et fornuftigt Spatium, er derimod et Særkende for Skrifttypen i 11. Aarhundrede og 12. Aarhundredes første Halvdel. Selv om der ogsaa fra Slutningen af denne Periode kendes Indskrifter, hvori Sammenskrivninger ikke forekommer, tør man nok sige, at naar en Indskrift er saa totalt blottet for virkelige Ligaturer, som det her er

Tilfældet, er der væsentligt større Sandsynlighed for, at den maa henføres til Tiden efter 1150 end til Tiden før.

Bogstaverne i Indskrifterne paa Sønder Kirkeby-Reliefferne er romanske Majuskler, Kapitæler og Uncialer mellem hverandre. Paa Fig. 4 a er de udtegnat i

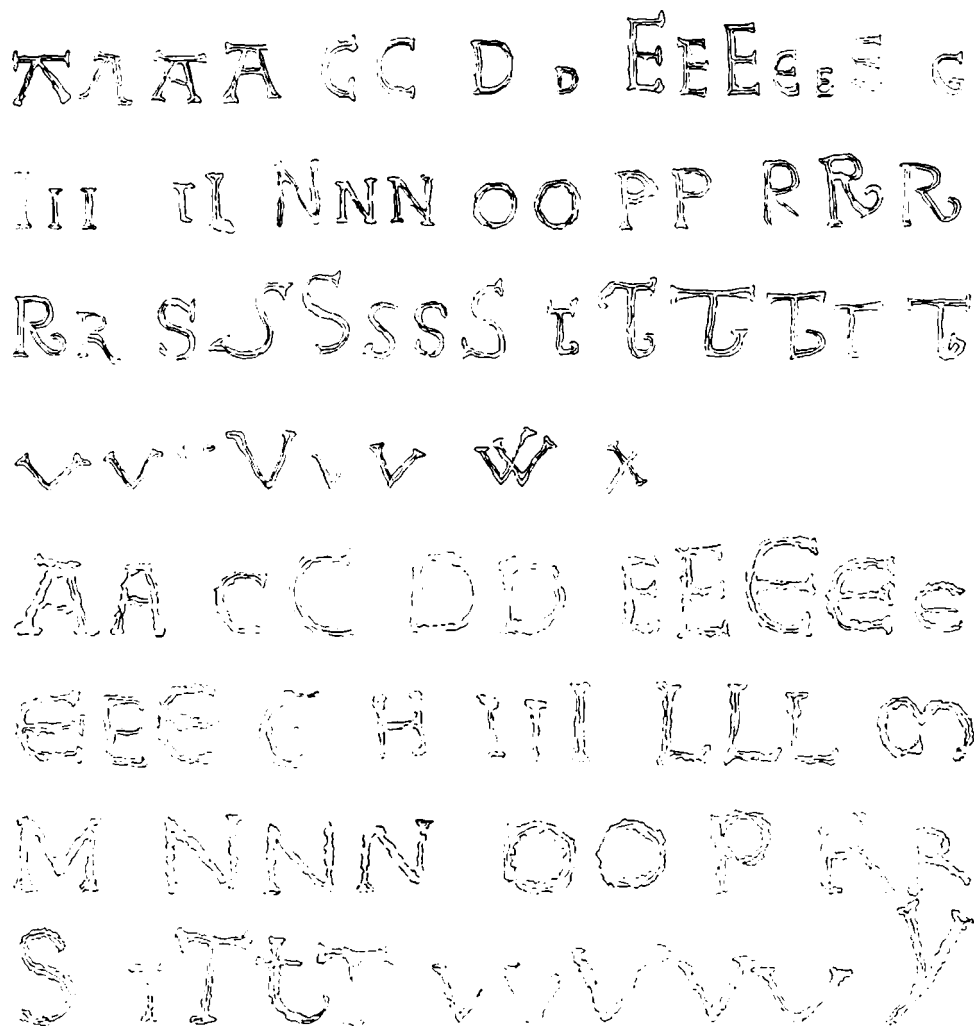

Fig. 4 a og 4 b. a. Bogstaverne fra Sønder Kirkeby-Relieffernes Indskrifter i alfabetisk Orden. b. Bogstaver fra Indskriften paa Petersportalens Tympanon i alfabetisk Orden. Maalt og tegnet af Povl Wind Skadhauge. 1: 3.

alfabetisk Orden, og det ses her let, at ingen af Bogstavformerne er saa særprægede, at de kan anvendes til Datering. To af de fire A'er tilhører den gamle, „angelsachsiske“ Type uden Tværstreg, men denne Form holdt sig længe²⁵). Den findes t. Ex. sikkert dateret til Aarene 1200—10 paa Stenen over Præsten Tue i Vestervig Kirke i Ty. Det lukkede Uncial-E, som herhjemme først optræder efter 1200, forekommer ikke i Indskrifterne, men megen Vægt kan der ikke lægges derpaa, da det aabne E i hvert Fald i den Form, hvor — som her — de smaa Tværstreger eller Fortykkelser for Enden af Stavene nærmer sig til hinanden, sta-

dig er i Brug et godt Stykke ind i 13. Aarhundrede²⁶). Heller ikke Betydningen af det lille, buede Vedhæng, som R'erne er forsynet med, maa overvurderes, men ogsaa denne Type forekommer i 13. Aarhundrede²⁷). Af T'erne ligner ingen helt hinanden, og det er beklageligt, at det ikke er lykkedes at genfinde disse Typer i andre Indskrifter, men nogen Grund til at antage, at de skulde være særlig gamle eller særlig unge, synes ikke at foreligge. At netop T'et ogsaa andet Steds kan optræde i varierende Form, fremgaar af Fig. 4 b, hvor de Bogstaver i Indskriften paa Petersportalens Tympanon, som er nogenlunde fuldstændigt bevaret, er udtegnet til Sammenligning med Sønder Kirkeby-Relieffernes. Man vil her se, at Slesvig-Bogstaverne, som naturligt er, er større og ogsaa lidt mere regelmæssige, men i alt væsentligt er de Sønder Kirkeby-Bogstaverne saa lig, at ethvert Forsøg paa ud fra Bogstavformerne at adskille de to Monumenter i Tid er omsonst.

Gennemgangen af Sønder Kirkeby-Indskrifterne viser — for nu at resumere — at der hverken i Skrifttype eller Bogstavformer er Træk, som gør en Datering til første Halvdel af 1100-Aarene sandsynlig. Omvendt er der — det maa indrømmes — heller intet i Indskrifterne, som med absolut Sikkerhed henfører dem til Tiden o. 1200, der er den tidligst mulige Datering af Reliefferne, og skal denne Tidsfæstelse underbygges, maa man derfor søge andre Muligheder. Gaar man, hvad dog er det rimeligste, ud fra, at Sønder Kirkeby Kirkes to Portaler er samtidige, synes der her at aabne sig en Vej.

Kirkens gamle Nordportal, som engang i forrige Aarhundrede nedtoges og flyttedes til Indersiden af Syddøren²⁸), har ligesom Reliefferne faaet Skyld for at være af Kridt, men som disse er den i Virkeligheden af gotlandsk Kalksten. Atter her er det saa Spørgsmaalet, om der er Tale om Import eller hjemligt Arbejde, og Resultatet bliver i dette Tilfælde det modsatte af det, vi naaede til for Relieffernes Vedkommende. Kapitæler, der er nært beslægtede med de Terningkapitæler (Fig. 5), som oven til afslutter Sønder Kirkeby-Portalens to Frisøjler, kendes fra flere gotlandske Kirker. De findes paa den nordre Tværskibsportal paa Mariekirken i Visby, paa Skibets Sydportal og tillige paa Glamhullernes Dværgsøjler i Follingbo, paa Skibets Sydportal i Vall og paa Skibets Nordportal i Mästerby²⁹). Stor er Tidsforskellen mellem Gruppens Monumenter ikke; ældst — fra Slutningen af 12. Aarhundrede — er Visbyportalen, som har dannet Forbillede for de andre, hvoraf Follingbo og Vall dateres til Begyndelsen af 1200-Aarene³⁰). Typen hører saaledes hjemme paa Overgangen mellem 12. og 13. Aarhundrede, og hertil maa følgelig ogsaa den til Sønder Kirkeby exporterede Portal henføres. Bedre Overensstemmelse med den Datering, vi paa anden Maade er naaet til for Kirkens Sydportal, kan ikke forlanges.

Efter dette ligger det nær at spørge, om det da kun er de to Portaler, som er blevet rejst i Aarene om ved 1200, om det ikke snarere er hele Kirken, og hermed vender vi tilbage til Toste og Conrad. Har de skænket Gaver til en alt opført Kirke, eller er de gaet Kongen i Bedene og har optraadt som Kirkestiftere? Svaret er, at vi ikke ved det, thi saadan som Sønder Kirkeby Kirke nu tager sig ud, er det umuligt at afgøre, om Portalerne er oprindelige eller senere tilføjede. Saa grundigt blev Kirken camoufleret ved Istandsættelsen i Tresserne, at et Vestvindue med Stik af gotlandsk Kalksten, hvis øverste Del kan ses over Taarn-

hvælvingen, og den flyttede Nordportal er de eneste gamle Arkitekturdetaller, som er tilgængelige for Undersøgelse. Alt, hvad vi med Sikkerhed kan sige, er da, at samtidig med, at man o. 1200 rejste en fra Gotland indforskrevet Søjleportal paa Kirkens Nordside, lod enten Toste eller Conrad selv eller andre for deres Gave opsætte en prægtigt smykket Portal om Syddøren, Christus, S. Petrus og S. Paulus til Ære, Toste og Conrad til Amindelse. Til at udføre dette Arbejde hentedes en Mester, om hvem det her er søgt paavist, at han, da han tog fat paa Reliefferne til Kirken i Sønder Kirkeby, havde Tympanonrelieffet paa Petersportalen i Slesvig i Tankerne. Hans andre Arbejder kender vi ikke, men vi ved, hvad han hed. Hvem skulde vel ellers den Walterus være, hvis Navn er indhugget i det største af Reliefferne ud for S. Peters højre Arm. Var Walter, som man har villet det, en Fælle til Toste og Conrad, en tredje Stifter, burde dog ogsaa han have været fremstillet bærende paa *sin* Gave.

Saa utroligt anmassende Walters Signatur er, er den dog langt fra uden Sidestykke. Tænk blot paa Morten Maler, som i Gerlev Kirke ved Slagelse ikke har undset sig for at anbringe sit kæmpestore „Martinus male-ræ bene fecit“, „Morten Maler gjorde dette godt“, hen over en Fremstilling af selve den hellige Nadver. Baade han og Walter har brændende ønsket, at deres Navne skulde leve med deres Arbejder, men hvor nær var ikke Walters Navn ved at blive glemt. Hans Portal paa Sønder Kirkeby Kirke blev brudt ned og splittet for alle Vinde, og ogsaa de sidste Rester var vel gaet til, hvis Oldsagskommissionen ikke havde haft en trofast Ven i Kammerraad Smidth. Ham alene har vi at takke for, at Sønder Kirkeby-Reliefferne blev reddet for Eftertiden. Maa hans Datter være kommet velbeholden til Danzig.

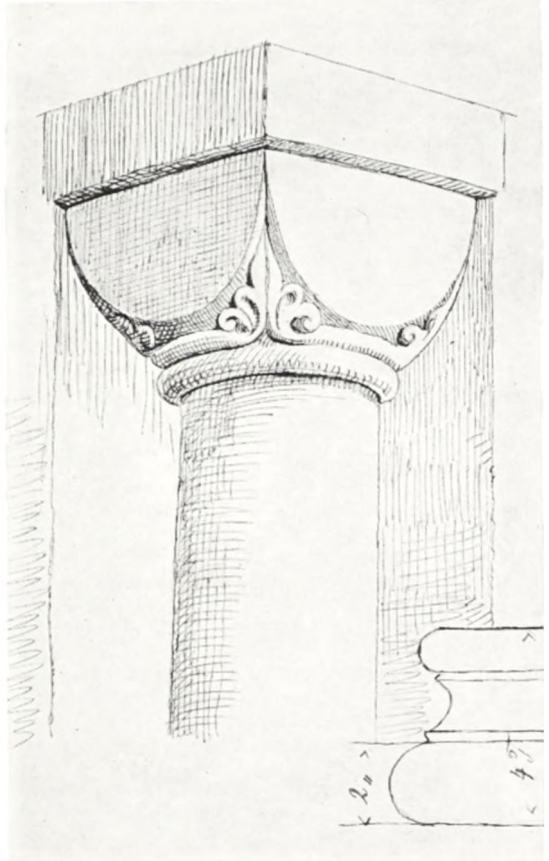

Fig. 5. Kapitæl og Base paa Sønder Kirkeby Kirkes gamle Nordportal. Pennetegning af J. Kornerup 1859.

NOTER

- ¹⁾ Om Fideicommissets Forhold til Kirken: Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang, *Det Classenske Fideicommis gennem 150 Aar*, Kbhvn. 1942, S. 504 ff.
- ²⁾ Smidths Breve til Thomsen (²⁸/₈ og ¹⁴/₇ 1828) findes i Nationalmuseets Arkiv. Oldsagskommissionens Brev til Det Classenske Fideicommis (²⁸/₈ 1828) er citeret efter Kommissionens Kopibog, ligeledes i Nationalmuseets Arkiv.
- ³⁾ Poul Nørlund, Stormandstyper fra Valdemarstiden, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1935, S. 6 f.
- ⁴⁾ Robert Berger, Die Darstellung des thronenden Christus in der romanischen Kunst, Reutlingen 1926, S. 151 ff. Karl Künstle, *Ikongographie der Heiligen*, Freiburg im Breisgau 1926, S. 498 ff.
- ⁵⁾ En Oversigt over romansk Bygningskunst paa Sjælland og Lolland-Falster: M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbhvn. 1941, S. 73 ff. og 120.
- ⁶⁾ Mackeprang, *anf. Arb.*, S. 76 (Fakse). Samme, Skaans Indflydelse paa romanske Landsbykirker i Nord- og Østsjælland, *Aarbøger* 1914, S. 162—68 (Ejby og Gladsaxe).
- ⁷⁾ Geologen, cand. mag. E. M. Nørregaard har som saa ofte før vist Nationalmuseet den Venlighed at foretage Bestemmelse af Stenart.
- ⁸⁾ Om gotlandske Fonte i Danmark: Mackeprang, *Døbefonte*, S. 15, 367—402, 411 ff. et passim.
- ⁹⁾ Saaledes paa et fra Calcarius' Værksted udgaet Tympanon over Kordøren paa Havdhem Kirke. Johnny Roosval, *Die Steinmeister Gotlands*, Sthlm. 1918, S. 192 f. og Tavle LXII, 1.
- ¹⁰⁾ Lars Tynell, Skånes medeltida dopfuntar, Sthlm. 1913—21, S. 33 f., 138, 177 og Fig. 22. Mackeprang, *Døbefonte*, S. 54 og 126 ff.
- ¹¹⁾ M. Mackeprang, *Jydske Granitportaler*, Kbhvn. 1948, S. 172—75 og 178.
- ¹²⁾ Mackeprang, *Granitportaler*, S. 175 ff., med Henvisninger til ældre Litteratur.
- ¹³⁾ Den tyske — meget tyske — Forsker Alfred Stange hævder i *Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien*, Berlin 1940, S. 38, at Petersportalens Tympanon er hugget af en gotlandsk eller skaansk Mester og maaske er importeret fra Gotland eller Skaane. Om Slægtskab mellem Tympanet og Calcarius' ældre Arbejder: Johnny Roosval, *Revision af gotländska dateringar*, *Fornvännen* 1925, S. 303; samme, *Elvahundratalets skulptur i Jylland*, *Fornvännen* 1949, S. 178 og 180.
- ¹⁴⁾ Francis Beckett, *Relieffet over den søndre Tværskibsportal paa Slesvigs Domkirke*, *Aarbøger* 1908, S. 117—50.
- ¹⁵⁾ Arthur Lindner, *Die Basler Galluspforte und andere romanische Bildwerke der Schweiz*, Strassburg 1899. Hans Reinhardt, *Die spätromanische Bauperiode des Basler Münsters vom Ende des 12. Jahrhunderts*, Basel 1926, S. 9—22. Maurice Moullet, *Die Galluspforte des Basler Münsters*, Basel 1938 har ikke været mig tilgængelig.
- ¹⁶⁾ Georg Weise, *Studien über Denkmäler romanischer Plastik am Oberrhein*, Monatshefte für Kunstwissenschaft, XIII, S. 1—18. Samme, *Das Tympanon der Peter- und Paulskirche zu Sigolsheim im Elsass*, *Zeitschrift für christliche Kunst*, XXIV, Sp. 105—10. Berger, *anf. Arb.*, S. 140 ff. og 155 f.
- ¹⁷⁾ Poul Nørlund, *Gyldne Altre*, Kbhvn. 1926, S. 28.
- ¹⁸⁾ Hugo Matthiessen, *Middelalderlige Byer*, Kbhvn. 1927, S. 9 ff.
- ¹⁹⁾ Marius Kristensen, *Lålands og Falsters stednavne*, *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog*, XI, S. 8 ff.
- ²⁰⁾ M. Mackeprang, *Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker*, *Aarbøger* 1914, S. 95—138. Samme, *Døbefonte*, S. 351 f. Samme, *Granitportaler*, S. 42 ff.
- ²¹⁾ Nørlund, *Stormandstyper*, S. 10.
- ²²⁾ Mackeprang, *Granitportaler*, S. 177 f.
- ²³⁾ Lindner, *anf. Arb.*, S. 37 ff. Reinhardt, *anf. Arb.*, S. 21 f.
- ²⁴⁾ Poul Bredo Grandjean, *Dansk Sigillografi*, Kbhvn. 1944, S. 225 f.
- ²⁵⁾ Nørlund, *Gyldne Altre*, S. 58.
- ²⁶⁾ Sstds., S. 58 f.
- ²⁷⁾ Grandjean, *Sigillografi*, Tavle XI, 45, jfr. S. 222.
- ²⁸⁾ Nordportalen sad endnu 1832 paa sin gamle Plads (*Høyens Notebog* Nr. 13, S. 10. Nationalmuseets Arkiv); i 1862 var den flyttet (Jørgensen og Skrubbeltrang, *anf. Arb.*, S. 505). Opmaalinger af Portalen, men ingen fuldt tilfredsstillende, i Nationalmuseets Arkiv.
- ²⁹⁾ Johnny Roosval, *Die Kirchen Gotlands*, Sthlm. 1911, S. 105 (Mariekirken). Sveriges kyrkor, Gotland, I, S. 513 og 518 ff. (Follingbo); III, S. 66 og 68 (Vall); III, S. 176 (Mästerby).
- ³⁰⁾ Jeg støtter mig til Erik Lundbergs Dateringer: Erik Lundberg, *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000—1400*, Sthlm. 1940, S. 424 ff. (Mariekirken) og 515 ff. (Follingbo og Vall). Det er umuligt her at komme ind paa Diskussionen om de gotlandske Kirkers Kronologi.

W
E
R
S

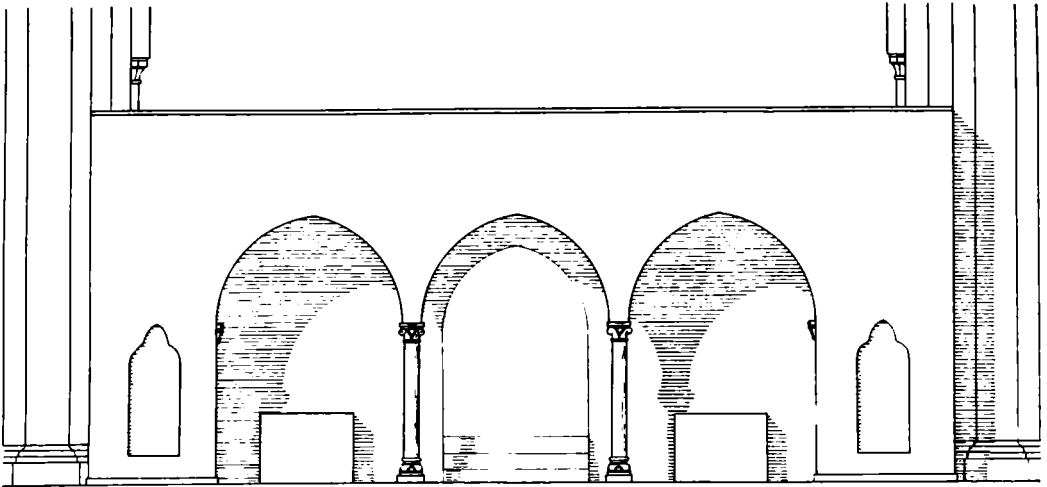

Fig. 1. Lektorium i Roskilde Domkirke, Rekonstruktion. 1 : 100.

OM DANSKE LEKTORIER

AF ELNA MØLLER

IMIDLERTID drev Bisp Svend paa Opførelsen af den murede Stenkirke, som Bisp Vilhelm havde paabegyndt. Koret stod alt færdigt; men Prædikestolen (*pulpitum*) havde han ondt ved at faa anbragt — hvad der var det eneste, der endnu tyktes ham at staa i Vejen for at indvi Kirken. Ved Anlægget af den lod han da Bisp Vilhelms Ligsten flytte samt hans Støv tage op af Graven og sætte hen paa det Sted, hvor det nu hviler.“ Saaledes lyder det Stykke af Saksens Danesaga, som vedrører Roskilde Fraadstenskatedrals Fuldendelse, i Jørgen Olriks Oversættelse. Naar Olrik oversætter *pulpitum* med Prædikestol, er det helt i Overensstemmelse med Du Cange, der anfører *pulpitum* = *ambo*, d. e. det ophøjede Sted i en Kirke, hvorfra den hellige Tekst læses.

Gennem omfattende nyere engelske, franske og tyske Studier¹⁾, der ogsaa berører schweiziske og nederlandske Forhold, turde det imidlertid være fastslaaet, at Ordet *pulpitum* i middelalderlig Kirkelatin ikke blot kan betyde *ambo* (Prædikestol), men ogsaa — hvad der synes langt almindeligere — *lectorium*. Dette Ords egentlige Betydning er Læsepult, men i den her omhandlede Forbindelse dækker det et videre Begreb, en Platform opført over og i Forbindelse med den Skranke, som lukker Koret for Lægfolk. Det udenlandske Materiale viser, at talrige (sandsynligvis alle) Katedral-, Kollegiat- og Klosterkirker i Nord- og Vesteuropa, Spanien undtaget, i Middelalderen har været forsynet med Lektorier. Kun et relativt lille Antal er imidlertid bevaret in situ; allerede i Slutningen af 1500erne begyndte man saa smaat at fjerne dem, og Kendskabet til langt den største Del hidrører derfor fra arkæologiske Undersøgelser, Kirkeregnskaber og Consuetudines, Sædvaneregler for det til en Kirke knyttede Munke- eller Kannikesamfund.

I det følgende skal undersøges, hvorledes det forholder sig med Lektorier paa gammelt dansk Omraade, men det kan straks siges, at ingen er bevaret, og da vor Viden om deres Tilstedeværelse fortrinsvis skyldes Udgravninger og Kirke-regnskaber, er det nødvendigt paa Grundlag af det udenlandske Materiale at give en kort Oversigt over Lektoriernes Opbygning, Udvikling og Brug. — Ganske vist var der inden for den katolske Kirke nogen Forskel paa Gudstjenesteskik fra Land til Land og fra Kirke til Kirke, men Romerkirken var alligevel altid een, Lovgivning, Administration, Ritus, Kirkeskik i videste Forstand viser stor Lighed. Fra de store Moderklostre spredtes Reglerne ud over Landene, og ofte benyttede den sæculære Gejstlighed samme Liturgi grundet paa Mangelen af egne Bøger²).

I Overensstemmelse hermed var Korene da ogsaa indrettet saa godt som ens. Det væsentlige, Alteret, for hvis Skyld Kirken byggedes og ikke omvendt, havde med faa Undtagelser sin Plads i Kirkens Østende, i Højkoret. Tidligt blev Alteret omgivet med en lille Skranke og Gejstlighedens Plads, Koret i videste Forstand, afgrænsedes med et lavt Panel eller Rækværk. Dette blev efterhaanden højere og tættere, saaledes at Koret med Alteret blev aflukket fra den øvrige Kirke, der var forbeholdt Lægfolk og Converser, de til nogle Klostersamfund knyttede Lægbrødre. Med dets høje Skranke af Træ eller Sten blev Koret da Munkenes eller Kannikernes private Kapel, en Kirke i Kirken, hvortil Lægfolk aldrig eller kun i yderst sjældne Tilfælde fik Adgang. Til dette hellige Sted var der altid tre Døre, een midt i Vestmuren og een i hver af Flankemurene, paa Overgangen mellem Højkor og (Munke-)Kannikekor. Bag de skærmende Mure opstilledes i Syd, Vest og Nord en Række højryggede Stole, hvor hver Munk eller Kannik havde sin faste Plads under Kortjenesten; fornemst var Pladserne til højre (Nord) for henholdsvis Alter og vestre Kordør, derefter fulgte de tilsvarende Pladser til venstre, og Resten dalede i Rang, altsom de fjernede sig fra disse³). Foran denne Stole-række fandtes endnu en eller to Rækker til Brug for Korvikarer (eller Novicer) og Kordrenge. I de Tilfælde, hvor Abbed eller Bisp havde deres Pladser ved den vestre Kordør, var der ofte Syd for Alteret anbragt en tresædet Stol (sedilia) til Brug for den celebrerende og hans Hjælper, mens Dele af Messen blev sunget.

I mange Klosterkirker og vistnok alle Kirker, der betjentes af regelbundne Kanniker, fandtes Vest for (Munke-)Kannikekoret et tredje Kor, *retrochorum*. Forskellen mellem regelbundne og sæculære Kanniker bestod i, at de første ikke havde de sidstes Ret til at besidde Embeder uden for deres egen Kirke med deraf følgende Tilladelse til at lade sig repræsentere i Koret af Vikarer⁴), og desuden levede de regelbundne, ligesom Munkene, ved Kirken i et dertil knyttet Kloster og deltog i alle Kortjenester; naar Svaghed som Følge af Alder eller Sygdom hindrede dem i Deltagelse i de ofte lange og anstrengende Tjenester, kunde de paa-høre dem siddende i det tredje Kor, der da ogsaa kendes under Navnet Sygekor, og hvortil der oftest var Adgang fra Klostergangen gennem en Dør i Sideskibets Mur. Dette Kor strakte sig almindeligvis over eet, sjældnere over to Fag, men kunde ogsaa begrænses til Arealet under Lektoriet, og heraf kommer det vel, at dette Areal i nogle sæculære Kirker kunde bære Betegnelsen *retrochorum*. Sygekoret, der foruden Bænke altid indeholdt to Altre, anbragt paa hver Side af Kordøren, afgrænsedes mod Vest med en Mur, der dannede Baggrund for Skibets Alter,

som almindeligvis var viet til det hellige Kors og var Alter for Lægfolk eller Lægbrødre. Paa hver Side af Skibets Alter var der af Hensyn til Processioner en smal Dør, og over det havde Krucifikset sin Plads, hvorfor denne Skranke i det følgende vil blive benævnt Kors-Skranken. I sæculære Kirker anbragtes Krucifikset, ofte flankeret af Maria og Johannes samt to Serafer, paa en Bjælke over Lektoriet eller sammenbygget med dette.

Mens man i Italien og Spanien til Brug for Læsningen af Evangeliet og Epistlerne ofte anvendte een og ikke sjældent to Amboner, i sidste Tilfælde anbragt i hver Side af Koret, synes det paa denne Side af Alperne mere almindeligt med smaa Læsepulte, der havde Plads Nord og Syd for Højalteret. Men allerede fra omkring 1100 træffes der Eksempler paa, at Læsepulte anbragtes oven paa Korets Skrankemur, der da gjordes særlig bred og forsynedes med et Pulpitur. Fra dette „Lektorium“ læstes den hellige Tekst mod Forsamlingen i Koret. — Uden at der her er Plads til at komme nærmere ind paa Diskussionen om Lektoriets Oprindelse, skal det dog bemærkes, at naar f. Eks. St. John Hope mener at finde Oprindelsen i en Sammenvoksning af de Dobbeltamboner, der endnu er i Brug i enkelte italienske og talrige spanske Kirker, kan dette næppe være rigtigt. Mod Antagelsen taler ialfald den Kendsgerning, at alt, hvad der foregaar paa Ambonerne, kan høres og iagttages af Forsamlingen i Skibet, hvorimod vestre Korskranke med

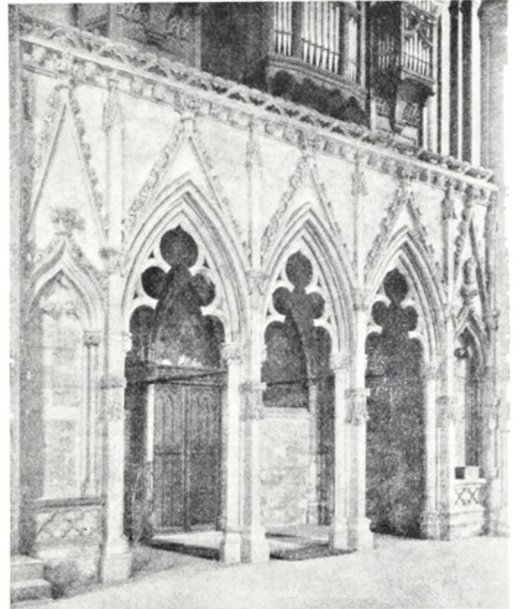

Fig. 2. Lektorium i Southwell, England, fra o. 1300. Efter St. John Hope, Pl. XVI.

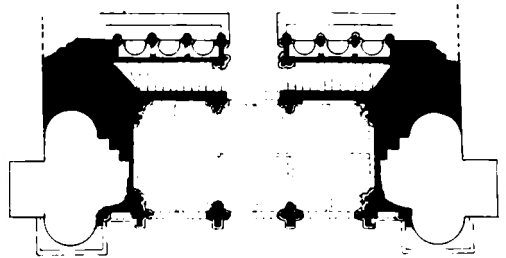

Fig. 3. Plan af samme Lektorium. 1 : 200.

Lektorium netop har tjent det modsatte Formaal, at hindre ethvert Indblik i Koret, — og alt, hvad der foregik paa Lektoriet, var rettet mod Øst, mod Koret.

Foruden Læsepult(e) kunde der paa Lektoriet være Plads til et Sangerkor, i enkelte Tilfælde et Alter og ialfald i den senere Middelalder et eller to Orgler. Adgangen til Lektoriet fra Koret foregik ad en eller to Trapper. Et og senere to eller flere Altre fik deres Plads paa Lektoriets Vestside eller under det; i sæculære Kirker kunde eet af disse være Lægmandsalter, men dette havde dog oftest sin Plads midt i Skibets østre Del, lidt Vest for Lektoriet.

Uanset om de middelalderlige Lektorier hører hjemme i Klosterkirker eller i Kirker, der betjentes af sæculære eller regelbundne Kanniker, viser de en saa ensartet Udvikling i de omtalte Lande, at man i Hovedtræk kan fastlægge Typerne i

Tid, naar der regnes med en bred Margen, og det endvidere erindres, at kun faa romanske er tilstrækkelig kendt. Typen, der bestaar af en svær Mur med een Alterniche flankeret af to Døre eller Trapper (ved Kirker med Krypt), kronet af en Platform, hører hjemme i 1100rne. Den følgende Type, som træffes til omkring 1250, har kun een Aabning til Koret, og denne flankeres af to Alternicher. Fra Tiden omkring 1200rnes Midte vokser Lektoriets Dybde meget, ofte til et helt Fag, dets Vestside opløses i tre Arkader, der bæres af Piller eller Søjler, og Platformen hviler paa Hvælv, hvorunder der opstilledes to Altre. Sidstnævnte Type holder sig til længe efter Middelalderens Slutning, men i dennes senere Del er det dog mest almindeligt, at Lektoriets Vestside opløses i flere og flere Arkader for til sidst at slutte som en glat Mur med Dør i Midten, og mod Vest smykkedes Muren med Nicher, Statuer og Altre, idet Kravet om egnede Alterpladser var steget stærkt ned gennem Middelalderen.

Mens det er vanskeligt at faa Rede paa, hvor meget Lektorierne har været benyttet i Klosterkirker og Kirker, der betjentes af regelbundne Kanniker, har man adskillige Oplysninger for de sæculære Kirkers Vedkommende. Bedst belyst er Forholdene i England, hvor Sædvaneregler fra omkring 1220, for Kirken Old Sarum (nu Salisbury), der er Grundlaget for Reglerne ved de fleste engelske Sæcularkirker, er bevaret. Disse angiver saaledes, at Lektoriet benyttedes til Sang ved Morgenmesser og til Læsning af Messer samt, at Epistel, Evangelium, Gradualer og Hallelujaer paa alle Søn- og Festdage blev henholdsvis læst og sunget herfra mod Forsamlingen i Koret, kun en enkelt Dag eller to i Aarets Løb rettedes Messen mod Forsamlingen i Skibet. Man ved endvidere, at nogle Processioner gik op over Lektoriets Platform, naar der paa dette fandtes et Alter.

Efter hvad der foran er sagt om Betydningen af Ordet *pulpitum* og Forekomsten af Lektorier i Katedral-, Kollegiat- og Klosterkirker, ligger den Antagelse nær, at allerede Fraadstenskatedralen i Roskilde, som fuldendtes før Biskop Svends Død 1088, har haft et Lektorium. En Antagelse, som maaske bekræftes derved, at Biskop Svend for at rejse *pulpitum* skred til en saa alvorlig Handling som at flytte Kirkens kun faa Aar forinden afdøde Grundlægger Biskop Vilhelms Grav. At det var en Handling, som vakte Opsigt, afspejles i Saxos drastiske Beskrivelse — om vi tør tro den — af Vilhelms Hævn. Ikke blot styrtede nemlig Kirkens nysfuldende Kor i Grus, men de tre formastelige, der flyttede Biskoppens muldne Ben, hvorfra der opsteg en Duft, som fra et „Salighedens Salvegemme“, afled inden Aaret var omme paa overmaade ubehagelig Maade, een fik den onde Ild i Næsen, „hvormed han saa uskønsom havde indsuget den hellige Duft“, en anden hostede sin Lever op. En Handling af saa alvorlig Art vilde Vilhelms Efterfølger kun skride til, hvis det var bydende nødvendigt, hvilket vel næppe kan have været Tilfældet, hvis *pulpitum* kun var en Prædikestol.

Fra den danske Kirkes tidlige Tid findes kun et enkelt Sæt Sædvaneregler, „Consuetudines Canonice“, bevaret i Forbindelse med Lunds Domkirkes Dødebog. Kapitel 8 i disse Regler, der sandsynligvis er skrevet i 1130rne, indeholder spredte Bemærkninger om, hvorledes man forholder sig ved Højmassen. Paa almindelige Dage skulde en Dreng efter Gradualet synge Halleluja staaende paa Kortrinet (mellem Høj- og Kannikekor), men paa Festdage skulde der afsynges to Gradualer

og to Hallelujaer *in pulpito*. Her kan Ordet ikke have Betydningen Prædike-stol, men Tilstedeværelsen af Ordet i de lundensiske Regler kunde maaske skyldes disses nære Afhængighed af Marbackreglerne, hvilket dog næppe er sandsynligt, eftersom Sædvanereglerne almindeligvis synes tilpassede de lokale Forhold⁵⁾. I Lundekatedralen, som indviedes 1145, fandtes ialfald et Lektorium (Fig. 4). Det havde sin Plads mellem Korsskæring og Skib og bestod af en ca. 2,5 Meter tyk Mur, i hvis Vestside endnu er bevaret en halv-rund Alterniche; denne flankeres af to Trapper, som førte fra Skibets Gulv til Korets, der paa Grund af Krypten er hævet ca. 2 Meter. Oven paa Muren maa der have været en Platform med Plads for den eller dem, der sang Gradualer og Hallelujaer, og endvidere maa man formode, at der har været en Læsepult⁶⁾.

I Dalby Klosterkirke nær Lund fandt man 1919 Rester af et Lektorium, der stod knap en halv Meter Vest for Korbuens. Dette Lektorium er ifølge Rydbeck opført i 1100erne efter Forbilledet fra Lund; men i Dalby er der ingen Krypt, og de to Trapper, der her strækker sig mod Nord og Syd fra Alternichen, har ført op til selve Lektoriets Platform.

Lund Domkirkes første Lektorium, der efter en Brand 1234 blev restaureret, sandsynligvis for de 13 Mark Guld, som Biskop Uffe gav *ad ambonem*⁷⁾, afløstes allerede i Aarene mellem 1254 og 1257 af et nyt, opført i Forbindelse med en Udvidelse af Kannikekoret. Dette Lektorium er det eneste inden for gammelt dansk Omraade, hvis Plan og Opbygning er næsten fuldstændig kendt; Nedrivningen fandt først Sted i 1830erne, og forinden blev der udført flere Tegninger. Lektoriet (Fig. 4), der var opført mellem 1. Pillepar Vest for Korsskæringen, rejste sig ca. 5,5 Meter over Langskibets Gulv

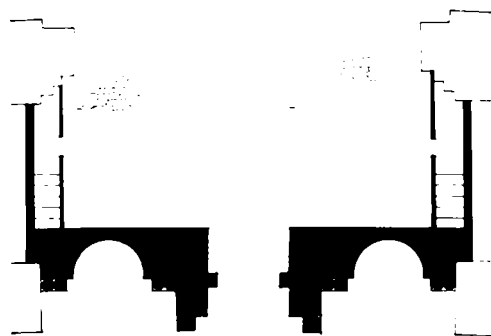

Fig. 4. Lektorium I (punkteret) og II i Lunds Domkirke. Tegnet efter Rydbeck. 1 : 200.

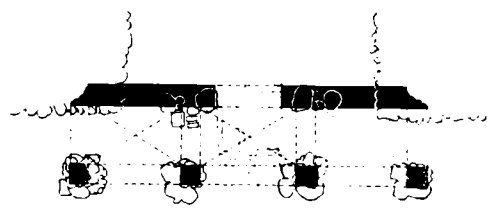

Fig. 5. Lektorium i Øm Cistercienserkirke. Rekonstruktion. 1 : 200.

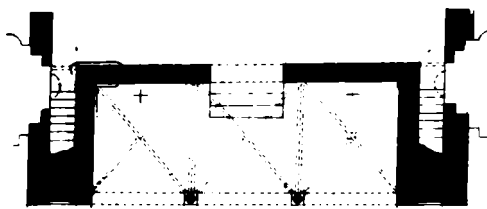

Fig. 6. Lektorium I i Roskilde Domkirke. Rekonstruktion. 1 : 200.

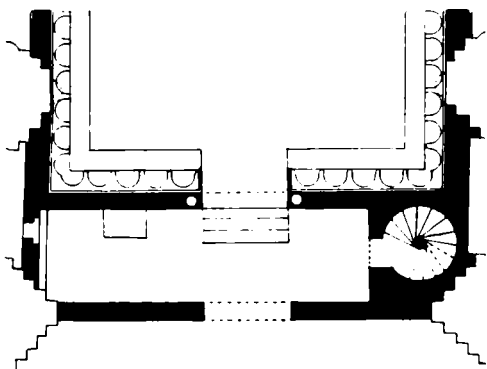

Fig. 7. Lektorium II i Roskilde Domkirke. Rekonstruktion. 1 : 200.

og ca. 3,5 Meter over Tværskibets. De to Alternicher og Adgangen til Koret, foran hvilken Skibets Alter stod under en Baldakin, flankeredes af koblede Søjler, der ligesom Muren var prydet af Kalkmalerier. Adgangen til den 3,5 Meter lange og 1,7 Meter brede Platform var ad de paa Tegningen viste Trapper; over Indgangen mod Koret laa en slebet, blaalig Kalksten med kvadratiske Fordybninger i de fire Hjørner, og denne maa have dannet Foden paa en Læsepult — eller maaske et Alter. Ved Nedbrydningen var Lektoriet forsynet med et sekundært, middelalderligt Rækværk eller Panel, og i dette var der mod Øst over Kordøren et lille, balkonlignende Fremspring, som kun kan antyde Pladsen for en Læsepult. 1628 blev der opstillet et Orgel paa Lektoriet⁹⁾.

Fra samme Tid, men af en anden Type, var det Lektorium, der fandtes i Cistercienserkirken i Øm (Fig. 5). Det stod mellem Kor og Korsskæring, et for Cistercienserkirker usædvanligt Sted, idet disse ellers altid inddrog Korsskæringen og som Regel flere af Skibets Fag i Munkekoret. Forklaringen maa være, at Munkeantallet i Øm allerede var gaaet stærkt tilbage, da Klosters nye Kirke blev taget i Brug. De afdækkede Fundamenter tyder paa et overhvelvet Lektorium af samme Type som den paa Fig. 2—3 viste, uden at det dog er muligt at gøre Rede for Trappeanlæg og Detaljer. Mens Lektoriets fire Pillefundamenter er velbevarede, er der kun Fragmenter af Østmuren, men der kan ikke herske Tvivl om, at der har staaet en Mur med Aabning i det midterste Fag, hvad der iøvrigt bekræftes af, at der kun findes Grave her. Gravene er romanske, men yngre end Lektoriet, og man maa derfor slutte, at Lektoriet var fuldført, da Kirkens Østparti „under Munkenes Frydeskrig og Jubelraab“ indviedes ved Kvældsmesstid Allehelgensaften 1257⁹⁾. Visse, dog noget uklare Forhold i Forbindelse med de udgravede Fundamenter for Korsskæringens to vestre Piller taler for, at der har staaet en Kors-Skranker mellem Korsskæring og Langskib, saaledes at Sygekoret har haft Plads i selve Korsskæringsfaget.

I Roskilde Domkirke, der ligesom Lund betjentes af sæculære Kanniker, blev der 1692 nedrevet et middelalderligt Lektorium, som har efterladt sig Spor ikke blot i de skriftlige Kilder, men ogsaa paa den indvendige Side af Kannikekorets høje Skrankemure, der endnu lukker Koret mod Syd og Nord. Murene, der strækker sig over Korsskæringen og første Midtskibsfag, er fra forskellig Tid; i Midtskibsfaget er de sandsynligvis opført i Forbindelse med en Korudvidelse 1420, og fra den Tid stammer sikkert det 1692 nedrevne Lektorium. Men forud for dette har der ialfald været endnu et Lektorium, som hørte sammen med Korsskæringsfagets Skrankemure, der prydes af spidse trekløverformede Blændinger, og som har staaet mellem de to vestre Korsskæringspiller. En Detalje ved disse indikerer da ogsaa dets Eksistens; thi mens de øvrige Arkadepillers Halvsøjler mod Midtskibet ligesom Pillernes andre Led hviler paa Pillesoklerne, begynder de paa-gældende Halvsøjler paa de to Korsskæringspiller i en ret stor Højde over Gulvet, og her støttes de af en Kolonnet med senromansk, bladsmykket Kapitæl.

I Domkirken opbevares to finthuggede Søjler med Baser og Kapitæler af gotlandsk Kalksten (Fig. 8), samt en Overligger (et Stykke af en anden er nu forsvundet), og seks smaa Konsoller af Kridtsen (Fig. 9). Af disse Bygningsfragmenter, der stilmæssigt hører sammen med Korsskæringsfagets Skrankemure, lader Søjlerne

sig nogenlunde datere; de er sikkert importeret som Færdigvare fra Gotland; baade i Visby og langs den tyske Østersøkyst træffes fuldstændige Paralleler til Baser og Kapitæler, og de kan med ret stor Sikkerhed ansættes til 3. Fjerdedel af 1200rne¹⁰). Kapitælerne paa de to Roskildesøjler bærer Spor af et enkelt Lag Farver, grønt og sort, og nøjagtig den samme grønne Farve findes paa Resterne af det gamle Højalterbord fra omtrent samme Tid. Den Slutning ligger nær, at Søjlerne paa en eller anden Maade har indgaaet i Korets Udstyr, men hvorledes? Man kunde tænke sig, at de havde hørt til en Baldakin over Højalteret, men det er dog næppe sandsynligt, eftersom der ved Søjlekapitælerne findes en lille Detalje, som vanskeligt faar en fornuftig Forklaring ved en saadan Anvendelse. Foroven i hver Kapitæl er der en 3,5 cm bred og 1,5 cm dyb Udstemning, hvori der maa have ligget et Jernbaand, hvis Ende har grebet 5 cm ned over Kapitælets ene Side, og hvis anden Ende har været fastgjort i en Mur (eller Søjle). Et saadant Baand kan kun have een Opgave, at modvirke en Udskydning af Søjlen, forarsaget af et skraat Sidetryk fra en Bue, som ikke finder Modtryk. Søjlernes Plads maa derfor søges i en Opbygning, hvor en saadan Udskydning kan forekomme, og tænker vi os dem anbragt i et overhvelvet Lektorium af den paa Fig. 2—3 viste Type, vil Forudsætningerne for Trækbaand være til Stede, og Udstemningerne i de to Kapitæler vil have faaet deres Forklaring.

Ved en Udgravning 1949 fandtes det endelige Bevis for Lektoriets Eksistens, to kraftige Fundamentsten fra dets indvendige, nordøstre Hjørne; dybt i Fylden ved disse fandtes en smal, gotisk Ribbesten, som ikke kendes andetsteds i Kirken, og som ydermere har det samme grønne Farvespor som Søjlerne. — Sammenstiller vi da, uden i øvrigt at gøre Rede for Detaljer, de givne Fragmenter, faar vi et overhvelvet Lektorium af det paa Fig. 1 og 6 viste Udseende. Lektoriets indvendige Bredde er givet af Fundamentstenene, men Dybden er usikker. Imidlertid er der en ikke ringe Sandsynlighed for, at den paa Planen viste Dybde er rigtig, og derfor er det nødvendigt for et Øjeblik at vende tilbage til de to Søjler. Om dem ved vi, at de 1720—21 af Kirken blev solgt til Krabbernes Gravkrypt i Kirkens Vestende, og her stod de indtil 1867; men da Lektoriet, hvortil de maa have hørt,

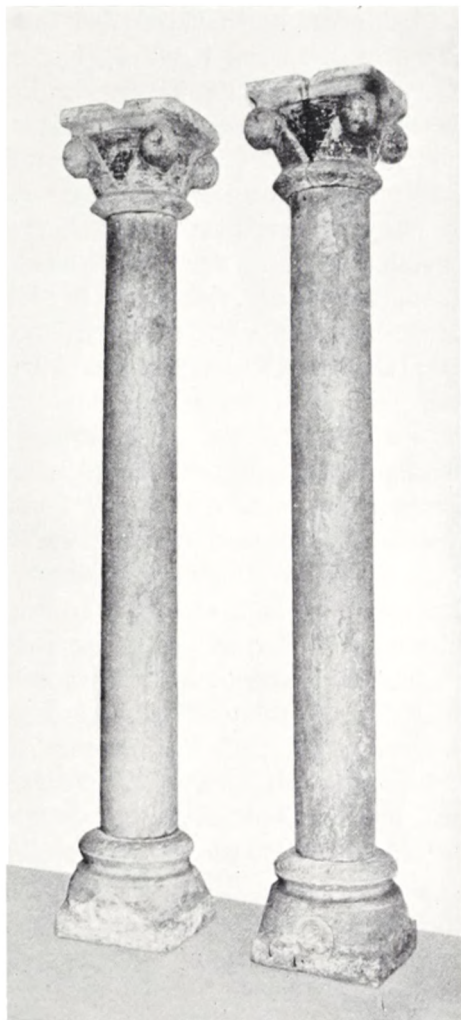

Fig. 8. Søjler i Roskilde Domkirkes Museum.

blev fjernet allerede 1420, er Spørgsmaalet, hvor de har været anbragt i de mellemiggende 300 Aar. En antagelig Mulighed er, at de 1420 blev staaende paa deres Plads og indbygget i det nye Lektoriums Østmur (sml. Fig. 7), saaledes at de først blev frigjort ved dets Fjernelse 1692. At Søjlernes Kapitæler kun bærer Spor af et enkelt Lag Farver, stemmer godt med en saadan Antagelse.

Lektoriets givne indvendige Bredde gør det sandsynligt, at Trapperne til dets Platform har ligget i Syd og Nord, idet Lektoriet derved udfylder hele Midtskibets Bredde. Af de opregnede Fragmenter, der kan høre til Lektoriet, finder Ribbesten og Konsoller deres Plads i Hvælvene, og de to Overliggere kan have siddet ved Trappeindgangene. Den bevarede Overligger er formet som en tredelt Bue med en lille Rundstav i de to Punkter, hvor Midtbuen skærer Fodbuerne, og paa dens ene Side er der Aftryk af en Fladbue, paa den anden af en Rundbue, der viser, at den overdækkede Aabning har været ca. 65 cm bred, en for Trappeaabningerne passende Bredde. — Under Lektoriet, paa hver Side af Kor-døren, har der sikkert, analogt med udenlandske Eksempler, staaet et Alter, og naar vi blandt Kirkens mange Altre finder et, der kaldes St. Anna retro chorum, kan der næppe være Tvivl om, at det har haft sin Plads under Lektoriet¹¹).

Ved Korudvidelsen 1420 rejstes det nye Lektorium umiddelbart Vest for det nedrevne, muligvis som nævnt med delvis Benyttelse af dettes Vestmur (Fig. 7). Sporene af Lektoriets ca. 47 Centimeter tykke Østmur og Trappe findes bag Kannikestolene, men om dets Vestvæg, der maa have staaet mellem Midtskibets 2. Pillepar, ved vi kun lidt. Nogle Haandskrifter fra Tiden før 1689 nævner, at der paa hver Side af Døren „uden paa Choret . . . paa den Side, som vender ned ad Kircken“, var anbragt en Apostelrække, forgyldte, siddende Figurer med Navne under, ialt 16, og midt imellem, formentlig over Døren, en S. Trinitas. Hvorvidt disse Figurer stammede fra 1420 eller var samtidige med en Indskrift fra 1508, der var udført „udi Træ durchbrochen Værck“ og anbragt under Apostelrækken, lader sig ikke afgøre. — Eftersom S. Annæ Alter retro chorum nævnes efter 1420, maa det være blevet genopført under det nye Lektorium. I dettes Sydside var der en bred, lidt senere opført Vindeltrappe til Platformen. Her „oven paa det tredie Kor, hvor Disciplene staaer, er affdelt med panelværk ved den nørre Side et Kammer med en seng udi, hvor tvende af Skolen plejer at ligge og tage vare paa at Tyve ikke om Nattetide gør nogen Skade i Kirken“. En Glug i Korets nordre Skrankemur minder endnu om dette Kammer, der var i Brug baade før og efter Reformationen. Af ovenstaaende fremgaar det, at Skolens Disciple langt op i 1600erne havde deres Plads paa Lektoriet, men med Reformationen var dets egentlige Rolle udspillet. Endnu i halvandet Aarhundrede stod det dog urørt, mens Støvet faldt over Kannikernes Kirke og dets Altre, „som ere ofuertecht med gamle slidne palter . . ., thi dette er ej brugt saalænge Mand Kand mindis, men staaer kun for et Nol og for et gammelt minde, at vi skal see og troe at Munchen var herinde“. 1689 var Enevoldskongen imidlertid tilsinds at indrette kongelig Begravelse i Højkoret, og 1692 blev „Pulpituret tværs over Koret bag Alteret (Skibets Alter)“ nedbrudt og Alteret flyttet op til Dronning Margrethes Grav¹²).

I Herlufsholm Kirke, der tidligere var Benediktinerkirke, stod lige til 1811—12 et sengotisk Lektorium, formentlig helt af Træ. Det fandtes mellem Koret og Kors-skæringen og beskrives 1808 som et Pulpitur over Koret, paa hvilket der var an-

bragt 20 af Træ udhugne og malede Helgenbilleder med Navne under, og ti Aar efter Nedrivningen omtales det som „en vanzirende Udbygning, der strakte sig tværs over Indgangen til Choret og ligesom delte Kirken i tvende Afdelinger“. Nogle af Figurene er senere anvendt til Kirkens Altertavle eller opsat ved Korstolene. Der synes at have været en Vindeltrappe fra Koret til Lektoriet, som muligvis allerede i Middelalderen bar et Orgel, og over Lektoriet fandtes det kendte, unggotiske Elfenbenskrucifiks¹⁵).

I S. Bendts Kirke i Ringsted, der ligeledes var Benediktinerkirke, og hvor Munkekoret var i Korsskæringsfaget, mangler de to vestre Korsskæringspiller paa de nederste Meter mod Skibet, nu som før Restaureringen de Pilastre, der støtter Hvælvenes Gjordbue, og dette er muligvis et Indicium for, at der har staaet et Lektorium paa dette Sted.

I Odense S. Knud, der foruden at være Benediktinerkirke ogsaa var Bispekirke, viser en Trappe og en højsiddende Dør i Nordmurens 5. Fag fra Øst, at der har været et Lektorium, hvis Platform laa ca. 5,5 Meter over Gulvet¹⁴).

Saadvidt vides er der ikke i flere store Kirker synlige Mindelser om Lektorier. Derimod er der i nogle af Klosterkirkerne Spor efter en Kors-Skranke mellem Sygekoret og Lægbrødrenes Kor, og dette antyder — med det udenlandske Materiale in mente — Tilstedeværelsen af et Lektorium i de paagældende Kirker. Det drejer sig om Øm, hvis Lektorium allerede er omtalt, om Herrevad Cistercienserkirke i Skaane, hvor Skranken, hvis to Døraabninger spores i Gulvet, stod mellem 3. Pillepar Vest for Korsskæringen¹⁵), samt endelig Cistercienserkirken i Sorø. Her strakte Munkekoret og det tredie Kor sig saa langt mod Vest som til 5. Pillepar Vest for Korsskæringen, hvor Kors-Skranken har staaet; dennes Plads angives ikke blot af nogle store, fremspringende Kampesten under Pillerne, men ogsaa af to Huller i Hvælvingskappen, hvor det næsten 8 Meter høje, sengotiske Krucifiks var ophængt. Regnskaberne fra 1641 beretter om Fjernelse af Korstole, 8 Stykker Mur, som vel maa være de i Arkaderne indføjede Skrankemure, samt et Alter „midt udi Kirken“. Dette Alter maa være Lægbrødrenes Alter, men der nævnes intet om Kors-Skranken umiddelbart Øst for Alteret eller om Lektoriet; begge disse kan dog meget vel være blevet fjernet paa et tidligt Tidspunkt efter Reformationen, netop fordi de stod saa langt mod Vest og derfor afspærrede den største Del af Kirken.

Om middelalderlige Lektorier i danske Landsbykirker ved vi saa godt som intet; et enkelt, fra en skaansk Kirke, er delvis bevaret. Det har været anbragt Vest for og op mod Triumfmuren, ikke paa en solid, ugenomsigtig Skranke, men paa 4 × 2 Stolper¹⁶). Dette Lektorium lukkede ikke Koret af for Menigheden, og det maa snarest sidestilles med de efterreformatoriske Lektorieprædikestole og Pulpiturer, der har samme Anbringelse. Det er muligt, at saadanne Lektoriestole har middelalderlige Forgængere, og at Lektorier har været almindelige, ogsaa i danske Landsbykirker, men de har sikkert været udført af Træ ligesom det skaanske og de fleste engelske; og paa et væsentligt Punkt har de adskilt sig fra de store Kirkers Lektorier, thi i Landsbykirkerne besøgedes Gudstjenesten af en enkelt Præst for Forsamlingen i Skibet, og hvad der her foregik paa Lektorierne var vendt mod Vest, mod Menigheden, mens det i de store Kirker først og fremmest var rettet mod Øst, mod Gejstligheden.

NOTER

¹⁾ Francis Bond, *Screens and Galleries in English Churches*, 1908, — F. E. Howard, *Screens and Rood-Lofts in Parish Churches of Oxfordshire*, i *Archaeological Journal*, 1901, p. 151 ff. — J. Charles Cox, *Pulpits, Lecterns and Organs in English Churches*, 1915. — William St. John Hope, *Quire Screens in English Churches*, i *Archaeologica* 1916—17, p. 43 ff. — Georges Servièrès, *Les jubés, origine, architecture, décoration, demolition*, i *Gazette des Beaux-Arts*, 1918, p. 355 ff. og 1919, p. 77 ff. — Joseph Braun S. J., *Der christliche Altar I-II*, 1924.

²⁾ Ellen Jørgensen, *Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling*, 1908, p. 63.

³⁾ Ned i Middelalderen viste der sig dog en Tendens til at foretrække Alterets Sydside frem for dets nordre.

⁴⁾ Mange Katedral- og Kollegiatkirker, der startede med regelbundne Kanniker, blev tidligt sæculariserede, thi i disse Kirkers Bestemmelser om, at Kannikerne maatte besidde Særeje (Præbender) ligger Spiren til Ophævelse af Fælleslivet i Klostre.

⁵⁾ *Marbachreglerne* er skrevet for Augustinerklostret Marbach, Elsass. — Ellen Jørgensen, o. c., p. 26 f., 60 f.

⁶⁾ C. G. Brunius, *Lunds domkyrka*, 1854, p. 120 ff. — Otto Rydbeck, *Bidrag til Lunds domkyrkas byggnadshistoria*, 1915, p. 1. — Id., *Lunds domkyrkas byggnadshistoria* 1923, p. 187 ff.

⁷⁾ *Lunde Domkapitels Gavebøger*, ed. C. Weeke, p. 311.

⁸⁾ Rydbeck, o. c., 1915, p. 26 ff. — Id., 1923, p. 186 ff.

⁹⁾ *Øm Klosters Krønike*, ved Jørgen Olrik, 1923, p. 47.

¹⁰⁾ Tilsvarende Baser og Kapitæler findes bl. a. i Roskilde Museum (fra S. Olai), Gotlands fornsal (fra Othem Kirke, bygget o. 1160erne), S. Karen i Visby, S. Johannes Kloster i Stralsund, grundlagt 1254, S. Katharina Kloster i Lübeck, grundlagt i 1200rnes 2. Fjerdedel, fra Domkirken i Schwerin og Colbatz Klosterkirke i Pommern.

¹¹⁾ O. 1368 kaldes det kun S. Annæ Alter, men efter Oprettelsen af endnu et S. Annæ Alter 1464 benævnes det første S. Anna retro chorum. Naar J. O. Arnhung i *Roskilde Domkapitels Historie I*, p. 198 ff. ud fra en moderne Opfattelse af Udtrykket „bag Koret“ anbringer det ældste S. Annæ Alter i Omgangen Øst for Koret, har han overset, at retrochorum er en teknisk Betegnelse for det tredje Kor.

¹²⁾ Thott 1406-4°. — *Rostgaardske Saml.* 22-8°. — *Domkirkens Regnskaber 1520—1665*. — I Lektoriet i Tattershall, England, findes et Kammer, der svarer til det i Roskilde, Hope, o. c., p. 62. — Mikkel Hansen *Jernskægs Beskrivelse af et Besøg i Roskilde Domkirke ca. 1685*, i *Danske Samlinger*, 2. R. V., p. 193 ff. — *Sjællandske Tegnelser* 1689, fol. 97 og 1692, fol. 540.

¹³⁾ *Danmarks Kirker V*, Sorø Amt, p. 1142 f.

¹⁴⁾ N. L. Høyens *Skrifter II*, p. 487.

¹⁵⁾ Vilhelm Lorenzen, *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie* p. 233 ff., Fig. 145—46.

¹⁶⁾ Otto Rydbeck, *Trabes och Lektorium i skånska kyrkor, Äldre kyrklig konst i Skåne*, 1921, p. 162 ff.

Fig. 9. Kridtstenskonsol.

Fig. 1. Som bunker-udgravningen så ud, da de romanske grave blev fundet (ved stigen). I jordvæggen rester af frådstensmur.

EN RUNDKIRKE I ROSKILDE

Af C. G. SCHULTZ

MANGT et smukt gadebillede, mangan hyggelig plet er under krigens tryk blevet vansiret ved anlæg af luftbeskyttelses-bunkere. I sommeren 1944 tog man for alvor fat i Roskilde, og en af de kendte, halvkugleformede tingester blev plantet midt inde i de små haver, der hører til Duebrødre Stiftelse i Allehelgensgade. Grundudgravningen var nok på akkord, for arbejdet gik bemærkelsesværdigt rask fra hånden, og måske herskede der ikke udelt begejstring, da man opdagede, at bunkeren var kommet til at ligge lige oven i tomten af den for mere end 400 år siden nedlagte Allehelgen sognekirke. En hel del kampesten blev vistnok fjernet uden at vække større opmærksomhed, men kort efter stødte man på middelalderlige, murede grave af den romanske type med et lille, udbygget rum for hovedet, og så blev fundet meldt. Gravene lå samlet i den nordlige del af den cirkelrunde, godt 8 meter brede udgravning. Arbejdets gang forbød derfor ikke en hurtig undersøgelse; det lykkedes også at få skitse-målt nogle fundamentrester inden stenene blev lempet op¹⁾.

¹⁾ Alle iagttagelser og mål fra bunker-udgravningen skyldes arkitekt Elna Møller, billedet fig. 1 museumsinspektør V. Hermansen.

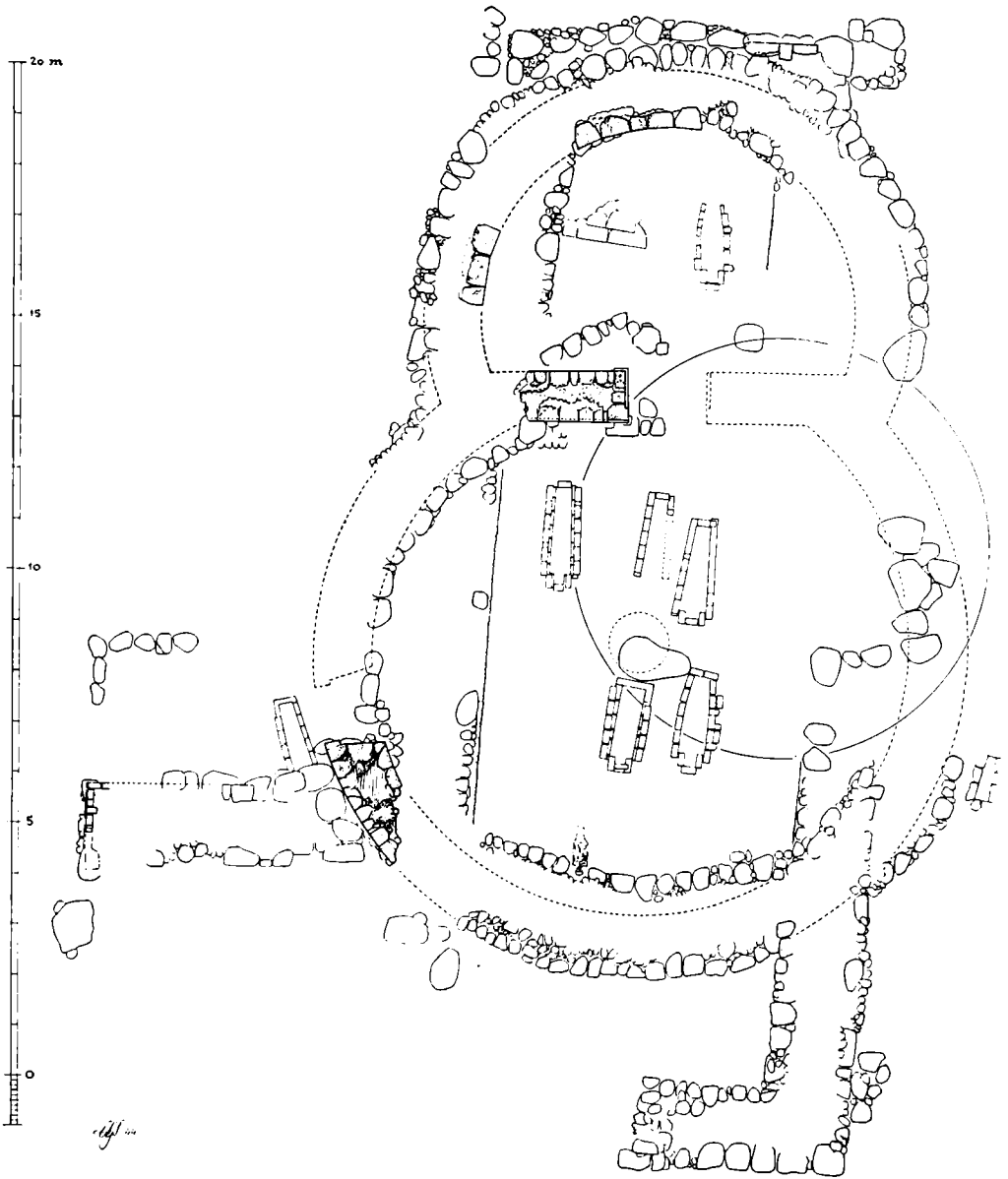

Fig. 2. Allehelgen kirke, udgravningsplan (1:150); øst opad. Det lille, fuldt optrukne cirkelslag i midten angiver grænserne for bunker-udgravningen. Rundkirkens omrids er rekonstrueret ved punkterede linier, på grundlag af de fundne murrester og fundamenter (sml. fig. 3).

Det viste sig, at der ialt var fem grave, alle muret af munkesten og stort set af ensartet præg, men ikke nærmere daterbare, udover at de hørte til en type, der benyttedes i tidsrummet 1170—1250. Fire af dem lå parvis, eet par fandtes omtrent midt i bunkergrundens nordre halvdel, mens østenderne af et andet stak frem fra jordvæggen stik vest herfor. De sidste to grave støttede fodenderne mod vest- og sydkanten af en kæmpestor, på oversiden ganske flad sten, der tydelig nok var gammel i gårde på det sted. Endvidere stod omtrent hele sydsiden af en femte grav blottet i udgravningens nordligste rand. Når middelalderlige grave af

den fornemme, murede type optræder i stimer, som de gjorde det her, er den tilhørende kirke sjældent langt borte. Der var da grund til at mene, at de få bevarede kampesten var rester af den gamle Allehelgen. De var dog så excentrisk fordelt, at der intet var at stille op med dem, mere lovende var et fund nordøstligt i udgravningen, hvor den netop tangerede hjørnet af noget murværk, bygget af frådsten, den kildekalk, der i tykke, svampede lag er aflejret flere steder i Roskildes undergrund. Et par småtunneler drevet henved 1 meter ind i udgravningens side, viste, at muren strakte sig nord på, og at den synlige del af den tilsyneladende var nordkarmen af en dør. Muren var nemlig ikke afbrudt mod syd, men endte her i regelret murede hjørner mellem hvilke man så et tilbagespring, der syntes at være en dørfals.

Hvorledes man end kombinerede dem, så antydede de i huj og hast gjorde iagttagelser, at kirken havde haft en ikke helt almindelig grundplan. Mest nærliggende var det at forklare frådstensmuren som kirkens gamle vestgavl (med portal!), men i så fald måtte bygningen være blevet forlænget meget mod vest senere i middelalderen. Afstanden fra frådstensmuren ud til gadelinien, som sikkert ikke kan have forandret sig meget i de sidste 400 år, var dog kun omkring 9 meter, så hvis forklaringen skulde være rigtig, måtte den oprindelige, romanske kirke have været mærkelig stumpet. Man ledtes derved uvilkårligt ind på den tanke, at den gamle Allehelgens kirke kunde have været en centralbygning, en bygning med kvadratisk, ottekantet eller rundt skib. Selv om lidet er bevaret ved man dog, at der i gammel tid har stået ikke så ganske få af den slags kirker på Sjælland, og da stiftsbyen må have været toneangivende også for den kirkelige bygningskunsts vedkommende, følte det mærkeligt, at typen endnu ikke med sikkerhed var fundet i Roskilde. Fra gravninger og lejlighedsfund kendte vi grundplanen af de fleste af det middelalderlige Roskildes 13 sognekirker, en og anden af de resterende måtte nødvendigvis være af en ualmindeligere plantype. Det vakte derfor megen interesse, men ikke større forundring, da den endelige undersøgelse viste, at Allehelgen havde været en rundkirke. Den lå blot mere vestligt på tomten end forudset.

Bunkeren blev færdig ud på eftersommeren, og da de ødelagte småhaver først kunde ordnes til foråret, fik Nationalmuseet lejlighed til at foretage en virkelig udgravning, i hvis finansiering Roskilde by deltog.

Frådstensmuren med „dørfalsen“ strakte sig et par meter mod nord, hvor den endte med et råt brud, men dens fundament kunde følges videre. Ikke langt fra bruddet grenede det sig ud i to grundstensflugter, een med nordvestlig og en an-

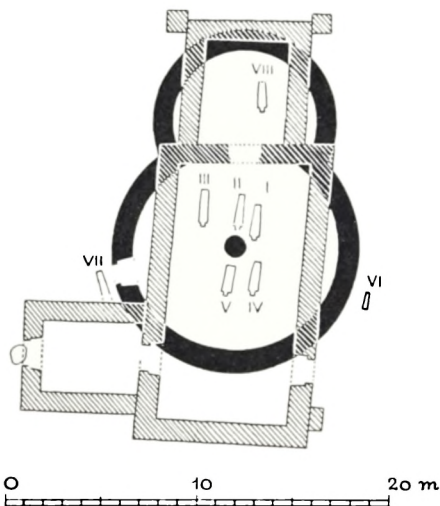

Fig. 3. Skematisk plan (1:400) visende, hvorledes de to kirker var bygget i forhold til hinanden. De romanske grave er betegnede med romertal (sm. fig. 2).

Fig. 4. Det bevarede parti af rundskibets nordmur, set fra vest.

Fig. 5. Samme, fra øst. På forsiden ses karmen af norddøren.

den med østlig retning. De viste sig begge at have et krumt forløb, med tendens til at søge tilbage til udgangspunktet, og inden længe stod det klart, at den hypotetiske vestgavl i virkeligheden måtte være kirkens triumfmur, skillevæggen mellem dens kor og skib, og at begge disse to bygningsafsnit havde været runde. Hvad her var tydet som en dør, var i virkeligheden nordre sideflade af korbuen, og dørfalsen måtte have dannet anslag for et oplukkeligt korgitter. Trods hindringer af forskellig art — gamle træer, som måtte skånes, og ikke mindst bunkerens, hvis jord- og græstørvsdække viste en højst uheldig tendens til at skride ned, når man gravede for nær — lykkedes det at følge korfundamentet hele vejen rundt og at fremdrage så meget af rundskibets grundsten at også dettes form og størrelse kunde fastslås (fig. 2). Det hjalp meget, at tomten ikke var aldeles plyndret for opgående murværk. Foruden det store fragment af triumfmuren fandtes der hele to strækninger bevaret af korets krumme indervæg, henholdsvis 1,6 og 2,5 m lange, samt et knap 3 m langt stykke af skibets nordmur (fig. 4 og 5). Denne, som var solidt muret af store frådstenskvadre, havde en tykkelse på godt 115 cm og stod i to skifters højde. En løs, afspaltet frådsten med skråkantprofil, som passede til en brudflade på oversiden af een af stenene i øverste skifte, viste, at kirkens mure havde hvilet på et simpelt sokkelfremspring, og mens muren i vest var afbrudt efter en øst-vestlig linie, afsluttedes den mod øst med en dørfals, omtrent svarende til den på korbuevangen. Falsen, der indadtil gik over i en stor afskråning af muren, stammede fra kirkens norddør.

Rundkirkens plantype var dermed fastlagt i hovedtrækkene, tilbage stod blot

Fig. 7. Olskers mellemste, ringhvævede etage med midtpillen. (Billede sammensat af 3 optagelser).

sokkelen, men lidt længere mod vest, lå der en stor, flad og glatlidt sten, sikkert en trinsten foran den ellers sporløst forsvundne våbenhusdør, og i så fald markerende midten af gavlen. — Vestligt ved skibets syddør og ved begge kørhjørner fandtes der stenlægninger, som må have båret støttepiller. Disse forstærkninger tyder på, at der er blevet indbygget hvælv i kirken; i samme retning peger de sparsomme fund af ribbesten.

Gulvbelægningerne i de to kirker har været vidt forskellige. Rundkirkens skib har haft det sædvanlige, tidligromanske gulv af håndsten, jævnet og afpuddet med kalkmørtel. Det lå 33 cm under overkanten af korbueväggens skråkantsokkel, mens det tilsvarende gulvlag i rundkoret har ligget henved 15 cm højere σ : der har været et trin i korbuen. Østligt i koret blev der fundet rester af to ca. 18 cm høje frådstenstrin op til en noget skævt anlagt alterplatform. Hvor højt den yngre kirkes korgulv havde ligget, kunde ikke afgøres, men gulvet i dens skib iagttoges flere steder. Det har bestået af kvadratiske, uglaserede teglfliser, prydet med indtrykkede, runde rosetter, og har været lagt i sand, 23 cm over rundkirkegulvet. Disse gulvniveauer er af betydning, fordi de røber, til hvilken af de to kirker de murede grave skal henføres, hvilket er af vigtighed for kirkens datering.

Til de fem romanske grave (I—V på fig. 3), der blev fundet, da bunkerens anlægtes, føjede udgravningen yderligere tre, nemlig grav VI, en barnegrav, muret af kridtkvadere, der lå udfor det sted, hvor rundkirkens syddør må have været, grav VII (af munkesten) udfor dens norddør, overskåret af våbenhusets fundament, og endelig en ottende grav, som lå lidt syd for midten af koret. Gravene I, II og IV unddrager sig en bedømmelse (de blev ødelagt af bunkerens anlæg), gravene VI og VII må ifølge deres retning og placering udfor dørene høre rundkirken til, mens i hvert fald III og VIII (af munkesten) må henføres til den yngre kirke. Den førstes tagformede afdækning, der var sunket en del, ragede nemlig en 10—11 cm op over gulvet i rundkirkens skib, og sidemurene af den anden lå nøj-

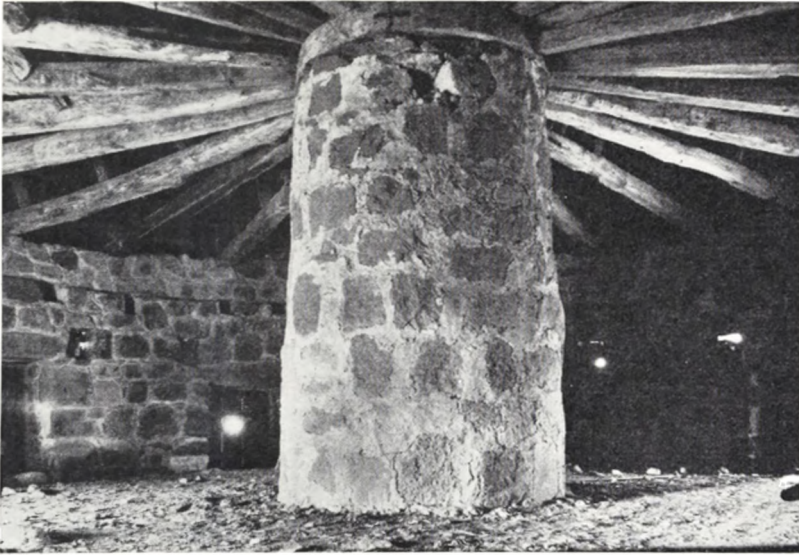

Fig. 8. Olskers øverste etage, visende midtpillen, der bærer tagværket.

agtigt i rundkorets gulvniveau. Grav V kan måske være tvivlsom, men dens lave sadeltag, der ikke så ud til at være skredet sammen, kunde lige akkurat finde dækning under rundkirkegulvet.

Ifølge gravenes vidnesbyrd er rundkirken blevet ombygget endnu i romansk tid, omtrent midt i den periode, teglstensgrave med udbygget hovedrum var i brug, hvilket vil sige tæt ved år 1200. Men fundforholdene røber intet om, hvornår kirken er blevet opført. Helt ny var den jo næppe, da den blev kasseret, og den har været rejst af frådsten, et materiale, som er karakteristisk for vore ældste stenkirker og som efter alle solemærker at dømme er gået af brug ganske kort efter 1150, slået ud af teglstenen. Det er dog kun en meget vag datering man når til ad denne vej, man kommer et stykke videre ved en typologisk sammenligning.

Særlig karakteristisk for Allehelgen er det runde kor, et træk, der knytter den sammen med en diminutiv, tidligmiddelalderlig rundkirketype, som optræder sporadisk eller gruppevis over et stort område af Europa. Det er gerne små, kuppelhvælvede rotunder, til hvilke der i øst er føjet en halv- eller trekvartcirkulær udbygning, som man alt efter størrelsen kan kalde et rundkor eller en absis. Nogenlunde talstærkt er arten repræsenteret i Catalonien, men den videste udbredelse har typen fået blandt de vestslaviske folk. Især i Bøhmen og Mæhren er de så hyppige, at det ikke kan forundre, at typen er optaget af østrigerne, og at nogle få optræder så langt ind på højtysk område som i omegnen af Nürnberg. Men dermed gør deres indmarch holdt; ved Rhinen og i Mellem- og Nordtyskland kendes de tilsyneladende slet ikke. I Polen, Weichselområdet, når rundkirketyperen dog omtrent ud til Østersøen, dens nordligste blænker skal være konstateret i nærheden af Thorn. Alderspræsidenten blandt de vestslaviske rundkirker er vistnok den ved udgravning genfundne S. Vitus i Prag fra omkring 930, men generen har levet videre til slutningen af 1100-tallet.

I den ældre middelalder har danskernes forbindelser med de vestslaviske folk, der bortset fra venderne forlængst var kristne, været nok så intime og overvejende af fredelig art. Det er derfor i høj grad muligt, at Allehelgen, og måske også mindst to til af vore så opfindsomt varierede rundkirker, Himlingøje på Stevns og den fyenske Horne, der begge kan have haft rundkor, til en vis grad er udformet efter polsk forbillede.

Nogen blot og bar kopi af et bøhmisk eller polsk rundkapel er Allehelgen dog ikke. Mens den slaviske rotundes kor åbner sig nicheagtigt, med sin fulde bredde, ind til kirkerummet, har Allehelgen en regulær, lige triumfmur, som afsondrer rundkoret fra skibet, og korbuen må have været ganske smal. Hvis man går ud fra, at bygningen har været nogenlunde regulært afsat, må korbuebredden have været omkring 1,6 meter, og man må tolerere meget store skævheder, før bredden kan nå et par meter (fig. 2). Korbuens tranghed er så meget mere påfaldende, som kirkens størrelse ligger betydeligt over gennemsnittet for de slaviske rundkapper. Rundskibets indvendige diameter er godt 10,5 m, det er derfor udelukket, at det kan have været dækket med en kuppelhvælving, som det er regelen syd for Østersøen. Hvis Allehelgen overhovedet har været hvælvet, må man tænke sig en anden løsning.

Ved udgravningen af skibet blev der fundet et antal krumhuggede frådstenskvadre, som må stamme fra en muret rundpille. Ved at lægge stenene sammen kan man bestemme pillens diameter ret sikkert (fig. 9), den har været mindst 1,10 m, måske noget mere, og det er muligt at angive, hvor i rundkirken pillen har stået. Som anført var gravene IV og V muret op til en meget stor kampesten, som altså i forvejen må have ligget her i kirkens centrum, og som forøvrigt er den største, der er fundet i tomten. Den målte ca. 140×90 cm og lå med den flade side op, en 15 cm under rundkirkens gulvniveau. Der kan ikke være tvivl om, at stenen hører til rundkirken, og da der lå tykt med menneskeknogler i dens nærhed er det tilladt at opfatte den som den sidste, på grund af sin størrelse uflyttelige sten fra et fundament, der efter kirkens ombygning er blevet ødelagt af senere gravlægnings, men som oprindeligt har båret den af frådstenskvadrene indicerede, runde pille. Tilbage står at forklare, hvad en sådan midtpille kan have tjent til.

Løsningen findes på Bornholm, hvor der står fire velbevarede rundkirker, noget yngre end roskildekirken, og med afvigende kor-planer, men alle med skibet opbygget i to eller tre etager omkring en massiv eller hul midtpille. Til sammenligning vælger vi Olsker (fig. 6), der er af omtrent samme størrelse som Allehelgen. Olsker er tre stokværk høj; af disse er såvel det nederste som mellemetagen (fig. 7) overdækket med et ringformet tøndehvælv, der bæres af en pille i rummets midte. Også det øverste stokværk har rund midtpille, men denne støtter her blot det mægtige, kegleformede tagværk (fig. 8).

I Allehelgen må rundpillen have haft samme bestemmelse, det er overvejende sandsynligt, at kirken har været overhvælvet efter samme princip som de bornholmske rundkirker. Som støtte for tagværket alene er pillen overflødig, man sammenligne med Munsö rundkirke i Uppland (fig. 6), hvis indvendige tværmål svarer til Allehelgens. Her har det oprindelige, flade trætag båret sig selv, og det nuværende, spirkronede kuppeltag hviler på et almindeligt bjælkelag. Allehelgens mure

og rundpille har ganske vist været spinklere dimensioneret end Olskers, men man må for det første tage i betragtning, at Olsker er en fæstningskirke og tre etager høj, mens Allehelgen har været en fredelig sognekirke, næppe på mere end eet stokværk, for det andet, at bygningsmaterialet er forskelligt i de to kirker. Olsker er af rå og kløvet kamp og dens to ringhvælv, der tilmed er vandret ujævnet på oversiden for at danne gulvflade, hviler med umådelig tyngde på den nederste rundpille og udøver et tilsvarende kraftigt, udadgående tryk på rundmuren. Allehelgen har været bygget af frådsten, et bærekraftigt materiale, der dog, på grund af sin porøsitet, kun vejer omkring halvt så meget som granit.

Antager man, at Allehelgen har haft ringhvælv, kan man forklare, hvorfor dens korbue kun har været lidet større end en dør. Et hvælv af denne type er for så vidt upraktisk, som det nødvendigvis må tage sit udspring langt nede på ydervæggen (sml. fig. 7). Alle muråbningerne må holdes under denne vederlagslinie og kan derfor ikke udfolde sig i højden; skal de have normale proportioner, må man også indskrænke deres bredde. — Ringhvælvet må i høj grad have præget kirkens udseende. Set udefra har vinduerne hængt langt nede på muren, og interiøret har virket lavt og trykket.

Allehelgen er indtil videre den ældste kendte skandinaviske rundkirke med ringformet tøndehvælv og kunde for så vidt godt være den kirke, ved hvilken denne, som det synes specielt nordiske løsning af rotundens hvælvingsproblem, først er blevet udprøvet. Men netop derfor skal man være forsigtig med at tilskrive kirken for stor ælde. Den er sikkert blevet bygget en lille menneskealder eller så ind i 1100-tallet.

Fig. 9. De i kirketomten fundne, krumhuggede sten, lagt ud til bestemmelse af pillediameteren.

EN FOLKELIG BILLEDPRÆDIKANT

FRA SIDSTE FJERDEDEL AF 1400-TALLET

Af EGMONT LIND

I Aastrup kirke på Falster afdækkedes og restaureredes i sommeren 1948 en samling hvælvingsmalerier, hvis udførelse skyldes en maler, som er os såre velkendt gennem en række andre værker. Flittig har han været, og han er særpræget i sin kunst, men desværre slægter han langt størstedelen af sine kolleger på fra middelalder og renaissance ved at fjæle sit kristennavn i anonymitetens mørke. Og dog er han ikke navnløs; thi for at kunne udskille ham fra fortidens store kunstflok har man forlængst opkaldt ham efter den første kirke, hvori der fremdroges værker fra hans hånd: Elmelunde, og således har han gennem mange år været, og er fremdeles, kendt under det velklingende nom de guerre: „Elmelundemesteren“.

Ikke færre end seks kirker ejer nu synlige beviser for hans formåen, nemlig: Elmelunde, Keldby og Fanefjord på Møn — samt Aastrup, Nr. Alslev og Tingsted på Falster.

Med to af kirkerne, Keldby og Elmelunde, liggende ved den stærkt turisttrafikerede rute mellem Stege og Møns klint, er han sikkert den af vore middelalderlige malere, hvis værker beskues flittigst; skade da, at ingen af de nævnte arbejder giver udtryk for hans formåen, hvad koloriten angår; thi Elmelundebillederne er forvanskede under hårdhændet restaurering og i Keldby uundgæelig svækkede som følge af en påkrævet, men iøvrigt samvittighedsfuldt udført rensning. Ringest står det dog til med Tingsted-malerierne, i hvilke ethvert minde om malerens farvestrålende palet er kvalt gennem nymaling og kakkelovnsrøg.

Vel er billedindholdet i de nævnte kirker, trods senere manipulationer, lige så fortællende som fra første oprindelse, uden forskydninger i det ikonografiske indhold; men den farvemæssige indsats udgør nu et så væsentligt led i en kunstners arbejde, at vi, for at lære „Elmelundemesteren“s kunst at kende i helstøbt form, må søge til andre af hans værker, og blandt disse må da først og fremmest Fanefjord på Sydvestmøn komme i betragtning; thi denne monumentale, toskibede kirke rummer ikke blot hans største motivsamling, men viser ham, takket være den glimrende bevaringsstand, som en vældig kolorist, hvis rene og glødende farver illuminerer kirkerummet på det festligste.

Fig. 1. Uddrivelsen af Edens have.

Fig. 2. Longinus' helbredelsesunder.

Pladsen tillader ikke at angive samtlige i Fanefjord forekommende motiver, men til orientering skal i store træk nævnes, at de hovedsagelig er hentede fra skabelseshistorien, syndefaldet og Jesu barndomshistorie. Desuden forekommer en række helgenbilleder og en scene visende et par kvinder, som sladrende under gudstjenesten får deres begåede synd nedskrevet på et pergament af en grim djævel, et her i landet hidtil ukendt motiv.

Velbevarede er ligeledes malerierne i Nr. Alslev kirke. Her er dog hidtil kun afdækket en hvælving med motiver fra syndefaldet og en på skibets vestvæg malet scene forestillende dødedsansen.

Mesterens sidst fremdragne værker, hvorom denne artikel særlig skal fortælle, findes i Aastrup kirke, 5 km s. sv. for Stubbekøbing. Her fylder han skibets to hvælvinger med motiver fra det gamle og ny testamente, fordelt med lidelsesscener i østhvælvingen (tornekroningen, hudstrygningen, korsgangen og korsfæstelsen) og i vesthvælvingen med syndefaldet, uddrivelsen af Edens have samt Adam og Eva efter uddrivelsen. I samme hvælving nordkappe ser vi desuden et af hans yndlingsmotiver: Den rige og den fattiges bøn, et udpræget moraliserende billede, som viser, hvordan velhaveren, klædt i hermelin og purpur, tilsyneladende ydmyg og hengiven knæler i bøn foran den blødende Kristus, men i smug har tankerne vendt mod sit jordiske gods og bordets glæder, hvorimod den fattige mand, iført armodts pjalter, men ren af hjertet, har tankerne vendt mod Jesu vunder. Det er en billedparallel til lignelsen om den rige mand og den fattige Lazarus, Lucas 16. kapitel vers 19.

Bortset fra enkelte rankeprydede svikler fyldes de øvrige med forskellige emner som: Den hængte Judas, hvis sjæl en djævel river ud af hans krop; Jesus

Fig. 3. Hudstrygningen.

Fig. 4. Korsfæstelsen.

som smertemand, evangelistsymboler, enhjørning og hjort samt en deje, der rides til helvede siddende omvendt på ryggen af en djævel.

Meget er fortalt menigheden gennem disse hvælvingsbilleder, og endda har malerens billedtale oprindeligt også lydt fra skibets vægge, men gennem hvilke emner vides ikke, thi bevaringsstanden var her så slet, at en afdækning ikke lod sig gennemføre.

Det er med rette sagt om „Elmelundemesteren“, at han fører en grov pensel; hertil kan føjes, at han på det figurale område ikke er nogen god tegner. Hans kendskab til anatomi synes ringe, og hans evne til at give udtryk for psykisk rørelse i de forekommende figurers åsyn er meget begrænset, for at sige det pænt. At den rige mand under sin hykleriske bøn sender Christus et stjælt blik, lader sig ikke frakende, men gennemgående er figurerne blikke ensartede og ganske udtryksløse. Og alligevel formår maleren at give sine billeder mæle, thi hvad øjnene fortier, gives så stærke udtryk gennem kropslige bevægelser og gestikulationer, at scenerierne udløser sig som en række handlingsmættede oprin fyldte med dramatisk spænding og kraft. Ikke mindst kommer dette til udtryk i hudstrykningsscenen, hvor foruden de obligate bøddler, som med ris og knut pisker den bagbundne Christus til blods, optræder et par svende, hvis hverv det er med reb at fastbinde Christi ben til martersøjlen; ladende den ene svend skyde fra med et ben løftet og stemt mod søjlen, og den anden kastende sig forover, stemmende fødderne mod noget pæleværk og med rebet lagt op om skulderen — hivende og slidende i hver sin rebende — gives der glimrende udtryk for den kraft-

Fig. 5. Den segnende Maria, til højre apostelen Peter.

anspændelse og råhed, hvormed de to fyre udfører deres job. Smerte genspejler sig ikke i Christi åsyn, men hans martrede legeme, hærget af ris og knut og drivende af blod fra isse til fod, har til fulde vidnet for menigheden om gudssønnens umådelige lidelser.

I korsfæstelsesscenen (fig. 4) ses de samme blodige spor på frelserens sammen-sunkne legeme. Tungt hængende i armene og med foroverbøjet hoved er lidel-sernes klimaks nået for „Jødernes Konge“. Gennem skriftbånd i billedets højre side lyder hans ord til Maria: „Kvinde! Se, det er din søn“, og til Johannes: „Se det er din moder.“

Knuget og segnende af sorg understøttes Guds Moder af Johannes og Maria, Jacobs og Joses Moder, og helt afsides sidder den grånende apostel Peter sammen-sunken på en tue, med hånd under kind givende udtryk for sin fortvivlelse over at have sveget herren tre gange, før hanen gol to, og med symbolet for sin fornægtelse, hanen, ubarmhjærtigt galende over sit hoved (fig. 5).

Handlingerne i billedets venstre side fortæller om dramaets sidste akt (fig. 2). I forgrunden står en hankekurv med værktøj. Den genkendes fra korsegangsbilledet, hvor den, båret af en bøddelsvend, foruden det samme værktøj som her, ses at rumme tre nagler. Forlængst er naglerne spigret gennem Christi lemmer og kurven nu stillet til side, med redskaberne: Bile, svingbor, en noget blodpletet

hammer og en tang skødesløst kastet i dens bug. Håndværkerne er færdige med deres del af arbejdet.

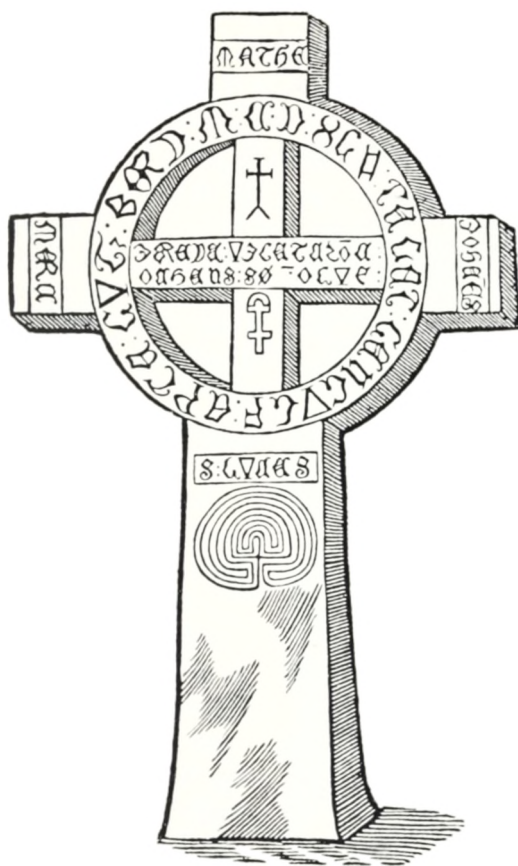
Jesu død er nylig indtrådt, og betaget af hans sidste ord på korset, og ængstet af jordskælv og mørke, udråber høvedsmanden sine bekendende ord: „Sandelig, denne var Guds søn.“ Men desuden opleves, hvordan Christus selv i døden gør et stort under ved at helbrede den blinde Longinus. Stående mellem høvedsmanden, en kriger og en bøddelsvend støder den synssvækkede mand spydet i Christi højre side. Fra det dybe sår vælder blodet frem, drivende ned ad spydskaftet og sprøjtende viden om, og i samme nu dråber rammer Longini øje, bliver han seende. Med en lang pegefinger rettet mod sit venstre øje, gør han menigheden opmærksom på det skete under. Fint er Longini blindhed anskueliggjort ved, at krigeren, øjensynlig tilskyndet af den bagved stående bøddelsvend, træder til, hjælpende den blinde med at føre spydet sikkert mod dets mål.

Og til sidst skal, som et vidnesbyrd om malerens evne til at skabe træk af symbolsk karakter, nævnes et særlig interessant eksempel. Det forekommer i uddrivelsesscenen. Med lange skridt og gørende en afværgende gestus mod den truende ærkeengel, stræver det syndefulde par med at komme afsted. Eva fører an under flugten, og tungt trædende efterlader hun i det paradisiske jordsmon en række overmåde synlige fodspor. I dem må Adam følge, og med ham som fædrene ophav må hele menneskeheden siden da til evig tid vandre i syndens spor.

Elmelundemesterens kunst skal ikke måles med akademisk alen, men bedømmes ud fra den tid og de forudsætninger, hvorunder den skabtes. Hans streg er naiv og hans pensel grov, vistså; men er hånden end skrøbelig, er ånden redbon. Med dyb alvor og efter given evne har han søgt at løse den ham betroede opgave: Gennem sin kunst at pryde gudshuset og belære menigheden, og han har skænket eftertiden en række værker, gennem hvilke han ikke blot viser sig som en farveglad sjæl, men også som en storartet billedprædikant.

Bomærker fra Elmelundemesterens værker.
1 og 2 Fanefjord, 3 Keldby.

JULSKOVKORSET

Af ERIK MOLTKE

PÅ den yndige, lille herregård, Julskov, på Fyn fandtes i sin tid et kors af så elegant og enestående karakter, at Ole Worm ikke var i stand til at gå forbi det „sicco pede“, men optog det i sit runeværk 1643, skønt dets indskrift ikke var ristet med runer.

Worm kendte korset fra en tegning og beskrivelse af nordmanden Jon Skonvig, Danmarks første rejsende runetegner, Worms udsendte medarbejder. Begge dele findes i håndskriftet AM. 366 fol., som iøvrigt indeholder tegninger af lollandske og fynske runemonumenter — foruden en noget forstyrret gengivelse af biskop Gisikes indskrift på St. Knuds kirke i Odense. Om dette håndskrifts tilblivelse underrettes vi gennem en notits i odensebispens Hans Michelsens dagbog af 9. aug. 1627, hvor han skriver, at han har anbefalet Jonam Andreae Norvegium til stiftets provster og præster angående udforskning af runemonumenter.

Skonvigs text og tegning findes AM. 366 fol. bl. 9^r, og teksten lyder: „Dette steenkaarss findiss vdi Fÿn vdi Vindinge herrid vdi Kullerup sogn på en herregaard

Heder Julskoff oc er samme kaarss 4¹/₂ all höjtt 2 all brett dette steenkorss sigiss Att være fløtt fra Gulland dette steenkorss er aff blød steen.“

Efter Skonvigs primitive blyantstegning (fig. 1) skar Worms træskærer et snit (indgangsbilledet), der viser, hvad han forstod ved en tegning, som opfylder alle kunstens geometriske og perspektiviske krav, og det skal — i modsætning til hans

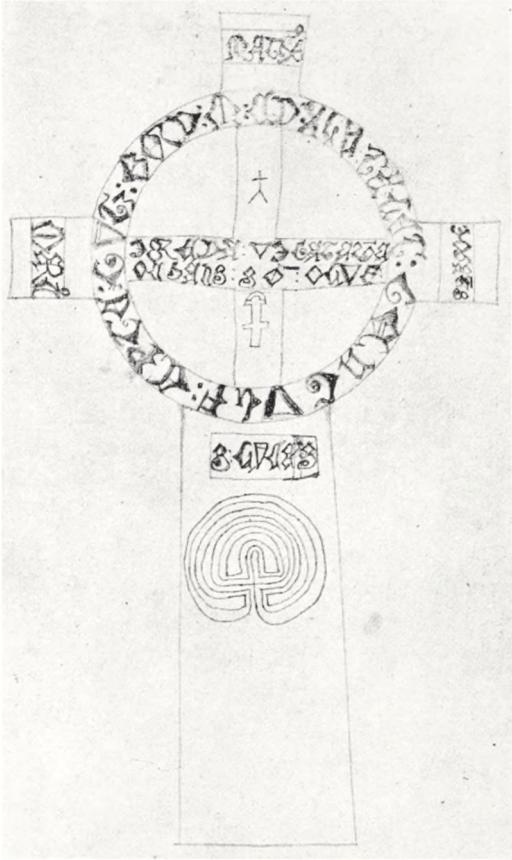

Fig. 1. Jon Skonvigs blyantstegning 1627 i AM. 366 fol.

gengivelse af runemonumenterne — siges til hans ros, at han har været ualmindelig nøjagtig i sin gengivelse af de sære og forvredne bogstaver, Skonvig med hjælpeløshed og med uendeligt besvær har trykket og tegnet ind på papiret; ja, han har maset så hårdt og længe med bogstaverne, at de står i højt relief på papirets bagside.

Ligeså elegant som træskæreren overfører Skonvigs tegning til træ, ligeså formfuldendt oversætter Worm hans jævne text til et blomstrende latin, hvis kvintessens er læsningen og tolkningen af indskriften; efter at have gjort opmærksom på evangelistnavnene på korsarmene og labyrinten på stammen læser og oversætter han hovedindskriften som følger: In circulo: Effter Guds Byrd cl cl LV ta lat Gangulff — In transversali: Indgrawa wigatarona oc hans Søn Oluff, d. e. A nato Christo MCDLV has literas et characteres sculpi curavit Vulfgangus et filius ejus Olaus, hvilket på moderne dansk lyder: Aar 1455 efter Kristi fødsel lod Gangulv og hans Søn Oluf hugge disse

bogstaver og symboler. Men — tilføjer Worm, måske skal man læse eft, så meningen bliver: Gangulv lod hugge disse runer efter sin søn Oluf. På det mærkelige ord: wigatarono kommer Worm ikke nærmere ind, men oversætter det ved 'has literas et characteres' eller i den alternative tolkning blot ved 'runer'.

Den næste, der behandler korset, er Søren Abildgaard, som besøgte det — utvivlsomt med Worms træsnit i hånden — 1762, få år før det blev kløvet og anvendt til brolægning. Hans tegning (fig. 2) viser ham midt i hans speciale, og ved siden af Skonvigs skoledrengetegning er den et rent kunstværk. Men reelt giver den ikke meget mere og sine steder mindre. På Skonvigs tegning kan man uden vanskelighed læse ringindskriften (selv om årstallets to slutcifre dog først sikres ved Abildgaards gengivelse), den nederste tværlinie samt indskrifterne i de fire korsarme; derimod er det ikke let at få mening i den øvre tværlinie. Vender vi os til Abildgaards tegning, da ser den øvre tværlinie klar og tydelig ud, men bog-

staverne er af en sådan art, at det er givet, at Abildgaard har læst og tegnet forkert; kun stednavnet er — i modsætning til Skonvig — opfattet rigtigt. Denne linie må altså allerede på Skonvigs tid have lidt af vejr, vind og transport, og på Abildgaards tid har den ialfald ikke været i bedre stand. En oplysning om indskriftens forfatning finder vi i amtmænd Adellers indberetning til Danske Kancelli¹⁾, hvori det hedder, at bogstaverne „synes til Dels at være udslidte og fordærvet baade af Tiden, saa og af uforstandige Folk, som har gravet med Jern derudi“. Labyrinten og det ene bomærke har Abildgaard ikke medtaget, hvad enten de nu har været så medtagne, at han ikke har kunnet se dem, eller han ligefrem har glemt dem.

I en kritisk afhandling 1871 påviste biskop Engelstoft²⁾, at korset må være importeret fra Gotland af Emmike Kaas til Gjelskov, der 1576 blev lensmand på Gotland og o. 1580 blev gift (2. gang) med fru Hilleborg Lindenow, med hvem han fik Julskov. 1584 forlod Emmike Kaas Gotland for hjemadgående, men døde undervejs i Ystad.

Rasmus Nyerup eftersøgte 1805 det gennem Worms runeværk berømte kors, men fik at vide, at det var kløvet og anvendt „til at sætte i en Steenbro og at opmure en Dam med uden for Porten“³⁾. 1895 lod Henry Petersen stenbroen bryde op uden resultat, og en foreløbig undersøgelse af dammen, som Nationalmuseet i sommeren 1949 lod foretage,

viste, at den stensatte bund dækkes af et ca. 1 m tykt lag mudder, der dog — muligvis allerede i indeværende år — vil blive fjernet ved ejernes imødekommehed. —

Julskovkorset er et gotlandsk hjulkors af den for denne ø karakteristiske type, der bedst kendes fra Valdemar Atterdags kors fra 1361 til minde om hans sejr og som gravminde over de faldne. Stenarten har været gotlandsk kalksten. Indskriften var med majuskler, der begyndte forneden i ringen og fortsatte med øverste linie i tværarmen. På korsarmene uden for ringen læstes evangelistnavnene. Under Lukas' var der indristet en labyrint, mens to forskellige korssymboler eller snarere to bomærker sås på de lodrette arme inde i cirklen.

Ved et tolkningsforsøg kan alene de to tegninger lægges til grund, idet træsnittet kun har Skonvigs tegning som kilde. De to tegningers værdi forringes noget ved, at Abildgaard, som ovenfor nævnt, sikkert har haft Worms træsnit, da han

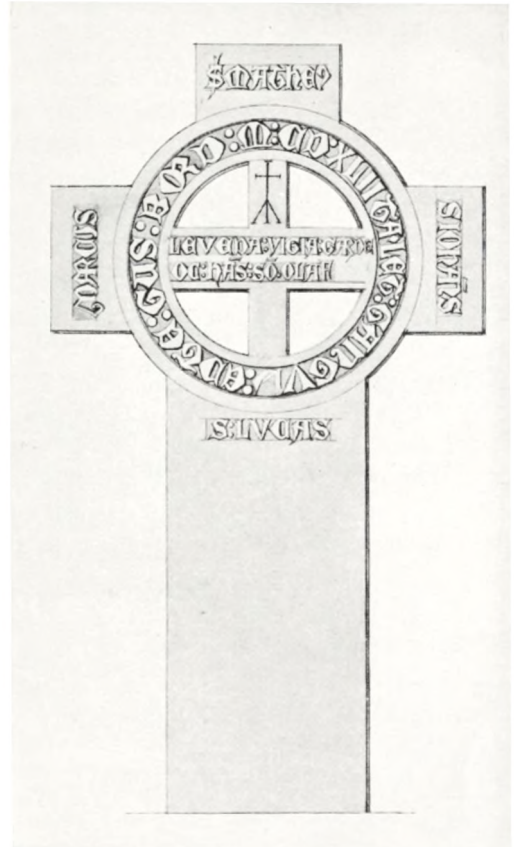

Fig. 2. Søren Abildgaards tegning 1762.

gjorde sin egen tegning, og desuden er både hans og Skonvigs tegning kopier efter løst nedkastede kladdetegninger på stedet⁵⁾). Hvad Skonvig angår, da må det stærkt fremhæves, at han som tegnekunstner ikke rangerer så højt som et 10 års barn, men som indskriftlæser var han betydelig nøjagtigere end Abildgaard, dog først og fremmest når det gjaldt runer i den ujævne granitflade; majuskler og minuskler holdt han ikke meget af — vel netop fordi han ikke var kunstner.

Stiller vi nu de to tegninger sammen, kommer der følgende resultat frem:

På ringen: epte : gutz : bord : M:C:D:XLII : ta : let : Gengulf :

På tværarmen: { Skonvig: iareda : vigatarona / oc hans : søn : Oluf
Abildgaard: leveda : vigia : garde : oc : hans : søn : Olaf

På korsarmene: [S:] Marc — S: Matheus — S: Johannes — S: Lucas

Af dette kan uden vanskelighed oversættes: *Efter guds byrd 1442 lod Gengulv i Levede* (landsby på Gotland) ... og (dvs. sammen med) *hans søn Oluf* — samt evangelistnavnene.

Skonvigs og Abildgaards læsninger vigatarona og vigia garde er lige meningsløse, og selv om vig i første led og ar i andet er fælles, tør man alligevel ikke slutte, at disse bogstaver er rigtigt læst, dels fordi den bløde sten kan have været ret medtaget her, dels fordi Abildgaard indirekte havde kendskab til Skonvigs opfattelse. Stedet kan ikke læses med det forhåndenværende grundlag; men man kan med sandsynlighed regne ud, hvad det har indeholdt. Det er nemlig givet, at bogstaverne efter stednavnet Levede har indeholdt en infinitiv med objekt, og den simpleste antagelse er, at her har stået giera (næppe vigia) krus, d. e. *gøre korset*.

Hele indskriften kommer da til at lyde: epte : gutz : bord : M:C:D:XLII : ta : let : Gengulf : ileveda : [giera : krus] oc : hans : søn : Oluf, d. e. *Efter Guds byrd 1442 lod Gengulv i Levede og hans søn Oluf gøre korset*. — Herefter evangelistnavnene.

Men hvorfor er dette kors da rejst, som ikke siger noget om sit eget formål? Allerede Liljegren, der 1832 skrev en Runlära og 1833 samlede alle da kendte runeindskrifter i sine Runurkunder, påviser førstnævnte sted⁶⁾, at sådanne kors, hvoraf adskillige endnu er bevaret både på Gotland og Öland⁷⁾, med eller uden indskrift, der da blot meddeler et dødsfald og en opfordring til at bede for afdødes sjæl, er bratdøds kors (eller mordkors) og henleder i denne forbindelse opmærksomheden på Rimkrønikens skildring af Thorkel Knutsons halshugning i Stockholm 1306 og det kors, der i den anledning rejstes:

„Eet Kors sa man ther staa
Hoo till Staden foor eller fra
The bedja thes heller för honom
Honom är thes meera Nad i wanom“.

I AM. 370 fol. bl. 22^v, der indeholder antikvariske tegninger fra Bergen stift, og som delvis skyldes Skonvig, findes et typisk mordkors omtalt. Skonvig skriver her: „Wdi Bergensstift, paa Sundmør vdi Borgenss giæld; paa Gidske staa itt trekorss som er 7 Sielandsk alne høytt, 3 alne brett, huorpaa staa saadanne bogstaffuer som affritzningen vdvijser; paa dette sted som korsitt staa haffuer tilforne

standitt itt steenkorss med Runebogstaffuer paa, dog vdi samme meening som disse bogstaffuer er, huilckett korss som er forkommitt vdi Jacop Pedersønss tid, Saa haffuer Herr Olauss vdi Bergen ladett dette trekorss igien opsette oc di Runebogstaffuer fordanskitt.“ Hvor megen vægt man skal lægge på meddelelsen om runekorset, skal på dette sted lades usagt; indskriftens ejendommelighed synes ialfald at skyldes et noget misforstået forlæg: „Den ene broder slog den anden vdi hiell Oc det for denne veÿ skyld, Der aff kom de finder alle, De paa denne dag af Gidske slect Lader sig kalde.“

Der kan ikke være tvivl om, at denne skik at rejse kors, hvor en mand er faldet for morderhånd eller på anden måde kommet brat af dage — Valdemarkorset er i egentlig forstand et bratdødkors —, har været udbredt over hele Skandinavien, ligesom den også er kendt fra England og det europæiske fastland. Korsene har vel i almindelighed været af træ og er derfor gået til grunde, inden en Skonvig fik dem antegnet, men mange har været af sten, og nogle af dem er bevarede (fig. 3), mens andre er gået oldsagers almindelige gang; blandt disse sidste er indtil videre Julskovkorset. Dets karakter af bod-kors understreges af de fire evangelistnavne og labyrinten på skaftet, den katolske kirkes egentlige bodssymbol.

NOTER

¹⁾ Historisk Aarsskrift f. Svendborg Amt 1916, p. 101 f.

²⁾ Samlinger til Fyens Historie og Topographie. V. 1871, p. 258 ff.

³⁾ Antiquarisk Fodrejse 1805, i Hist.-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. IV p. XIX.

⁴⁾ Indberetning i Nationalmuseets Arkiv.

⁵⁾ Abildgaards målskitse er publiceret i Danske Slotte og Herregaarde III. 1943, p. 288. Jeg skylder mag. art. Tage E. Christiansen tak for denne henvisning. I bogstavernes enkeltheder afviger rentegningen ikke fra kladden, derimod er placering og størrelsesforhold noget forrykkede.

⁶⁾ p. 137.

⁷⁾ Jfr. Ola Banner: Minneskors på Gotland, i Gotlandica till Niels Lithberg. 1933, s. 225 ff., og Thekla Engström i Öland 1922. Sml. også Säve nr. 80, hvor mordscenen ligefrem er afbildet på korset og morderens navn angivet.

Fig. 3. Mordkorset ved Astrup, Salling.

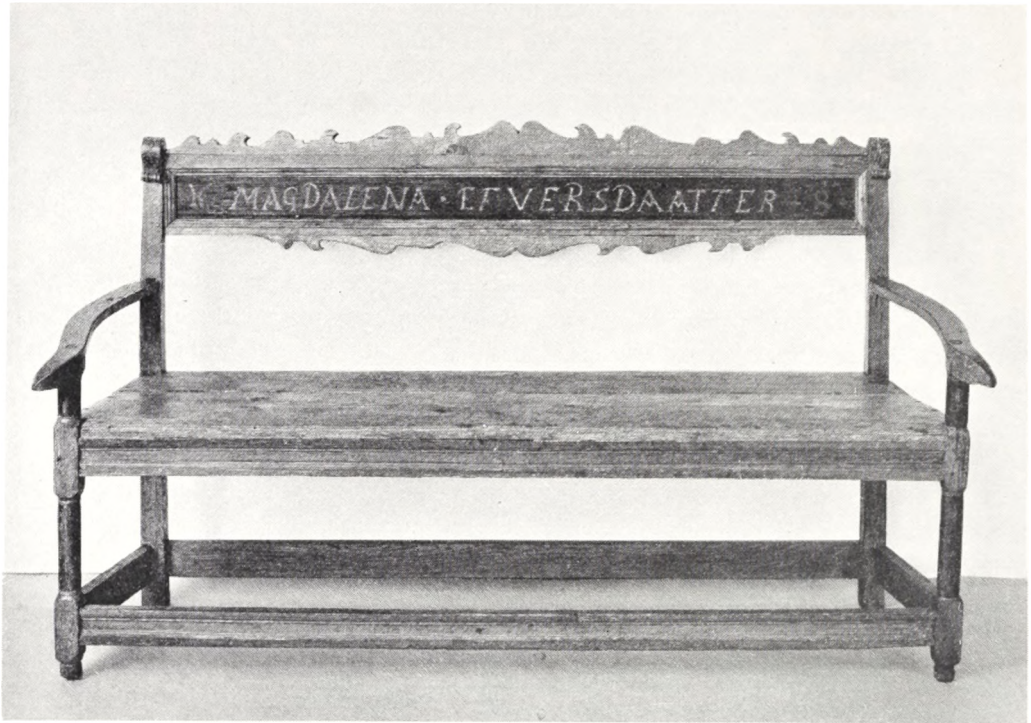

Fig. 1. Brudebænken fra Aggersborg set forfra. Mål ca. 1 : 12.

EN BRUDEBÆNK FRA AGGERSBORG KIRKE

Af AXEL STEENBERG

MAN regner i almindelighed de danske landmænd for at være blandt de førende i verden. De har den fremragende egenskab hurtigt at kunne omstille og modernisere deres bedrift, når verdensmarkedet kræver det. Men mange af dem er samtidig dybt konservative, når det gælder spørgsmål, der ikke vedrører deres erhvervsinteresser. Uden at gøre blæst af det, holder ejerne af de gamle slægtsgårde fast ved traditionerne. Her skal der meget til, før man kaster et brøstfældigt stykke inventar på ilden eller sælger det til en opkøber. Det sidste sker snarest, når der kommer en ung kone i gården, som ikke er indlevet i stedets tradition. Ellers bliver udslidte sager stillet på loftet, og ofte får de lov til at være i gården, selv om der bliver bygget et nyt stuehus. Man gør ikke noget særligt for at bevare disse ting. Og mange kan dårligt tænke sig, at de skulde have på egnens museum, selv om de efterhånden fortæres af møl, træorm og rust. Man ræsonnerer som så, at de altid har været i gården, og så skal de blive ved med at være der.

Museerne og kulturforskningen har ofte nydt godt af denne beundringsværdige vedhængen ved gamle ting. Da jeg i høsten 1947 på en rekognosceringstur i Jylland besøgte „Vester Keldgaard“ i Kettrup sogn syd for Fjerritslev, så jeg på

det forholdsvis nye og moderne stuehus' loft en gammel egetræsmalet bænk, hvis sæde var ormædt, og hvis ben var ved at smuldre væk. Kun bagsiden af rygbrættet var ikke overmalet. Her læste jeg en indskrift og årstallet 1648, som satte mig i en mærkelig andagtsfuld stemning. Det hører altid til en museumsmands højtideligste øjeblikke, når han overraskende gør et sjældent fund. Det skulde snart vise sig, at fundet var endnu sjældnere, end jeg i begyndelsen havde troet.

Ejeren af Vester Keldgaard, Jacob Kronborg, besluttede efter samråd med sin slægt, der har hørt hjemme i gården i mange generationer, at skænke bænken til Nationalmuseet. I sommeren 1948 hentede 3. afd.s konservator den, og konserveringen af dens skrøbelige træværk og afdækningen af de yngre farvelag kunde begynde.

Fig. 1-2 viser bænken forfra og bagfra efter konserveringen. Dens to agterstave har foroven to pånaglede fremadvendte voluter. Mellem agterstavene er der et rygbræt, i hvis forside der er udpløjet en frise af form som en aflang fylding. Ved begge ender er der påsat lister med samme profil som dem, der er lavet langs siderne af frisen. Bænkens bundfarve er grøn, men frisens bund er malet sort. Herpå er der malet: 16 · MAGDALENA · EFVERSDATTER · 48. Bogstaverne er forgyldte, medens årstallet synes at være udsparet i den sorte bundfarve. På rygbrættets bagside er på et sort felt malet en rød tredelt ramme, i hvis midterfelt der med røde gotiske bogstaver er malet følgende indskrift:

Quinderne · skulde · vere · deris
mend vnderdanige · 1648.

I begge siderammer findes et vandret bånd, der — vistnok ved hjælp af to forskellige skabeloner — er malet i en kassetteimitering med hvid skygning, der skal forestille, at lyset falder skråt ned fra venstre. Den sorte bundfarve går ind under ornamenterne, der er meget groft malede, hvorimod indskriften er malet med sikkert håndlag. Den røde ramme dækker over sammenføjningerne mellem selve rygbrættet og de to i volutsnirkler udsavede lister, som pryder dens over- og underkant. Disse pyntlister er altså samtidige med rygbrættet.

Sædet består af et bredere og et smallere fyrretræsbræt samt en smal liste mellem agterstavene; alle tre dele er samlet med trænagler. Kun sædet og rygbrættet er af fyrretræ, resten af eg. Sædet er profilhøvet langs alle fire kanter. Man har strøget det over med en rødbrun farve, hvorefter man har taget et stregmål og ridset en linje i 10 cm afstand fra kanterne, således at der fremkom en ramme, der har samme trapetzform som sædet. Denne ramme har man bagefter trukket op med en sort staffering, hvorefter man førte diagonalstriber i samme farve ud til alle fire hjørner.

Sædet hviler på fire rigler, der er pløjet ud med profiler som rygbrættet. Det samme gælder de fire sprosser, der efter renæssancens skik stiver benene af for-neden som en ramme. Af disse var dog kun forsprossen bevaret. Forbenene er drejet med terningled, hvori man har tappet sæderiglerne og bensprosserne. De drejede partier er sortmalede, mens terningledene er grønne som bænkens grundfarve. Foroven går forbenene med runde tapper op gennem armlænene, idet der er lavet et lille terningled lige under hver af disse. Armlænene er S-formede

med en konveks bue udad fra sædet, og de ender i en udad og nedad bøjet drejning, der er vandret afskåret på undersiden, men ganske intakt. Der var i begyndelsen blandt kendere en del skepsis overfor armlænenes oprindelighed. Men efter konservator Knud Roland-Hansens omhyggelige afdækning af de to yngre lag maling, kunde der ikke være nogen tvivl om, at den grønne maling på armlænene er samtidig med den grønne bundfarve på bænkenes øvrige dele. Det er også godtgjort, at denne grønne farve er påsat før den røde ramme med indskriften. Der findes ganske vist ikke paralleller til armlænenes form fra renæssancetiden. Men man kender i det hele taget meget lidt til stole og fritstående bænke af provinsarbejde fra så gammel tid.

Jacob Kronborg og hans søskende fortæller, at bænken kom til Vester Keldgård fra herregården „Aggersborg“ med moderen, Mariane Kronborg, der var datter af godsejer Jacob Nørgaard, der også stammede fra Vester Keldgaard. Bænken skal dog oprindeligt have stået i herskabsstolen i Aggersborg Kirke. Og Indskriften på rygbrættets bagside, der er et udtog af vielsesritualet, viser, at den var bestemt til at sættes frem i koret under brudevielser. Der er altså tale om en *brudebænk*.

Der kendes i forvejen med sikkerhed kun een brudebænk fra Danmark. Den står i Gaunø slotskapel ved Næstved (se Danmarks kirker, Præstø Amt, s. 776 f.) og er antagelig gjort samtidig med kirkens stolestader i 1576. Den har imidlertid brætformede endestykker, der foroven ender i spidse gavle. Bagsiden, der er delt i fire buer og fire frisefelter, bærer en tysk indskrift, der i oversættelse lyder: „Ægtestanden er en Guds skole, hvori man skal øve gudfrygtighed.“ På forsiden står på latin: „Ægteskabet er menneskelivets guddommelige skole. Hustruens dyd er kærlighedens uopløselige bånd“. Bruden har siddet på brudgommens venstre side, hvilket ses af den latinske indskrift på den gavl, der vender til højre: „I dit ansigts sved skal du æde dit brød,“ mens der på gavlen til venstre står: „Med smerte skal du føde sønner.“

I Udby kirke ved Vordingborg findes en meget højrygget bænk, der oprindeligt stod i sakristiet, og som man tidligere mente var en brudebænk. Dette er dog meget tvivlsomt, idet ingen indskrift forråder en sådan anvendelse. Også den høje ryg, der ganske vilde skjule brudeparret for menigheden, taler imod tolkningen som brudebænk.

Fra Sverige kendes en brudebænk i Vibyggerå kirke i Ångermanland, gjort 1765 af en kendt snedker i Kiexered. Den er lavet som foldebænk, så ryggen kan slås over og brudeparret efter vielsen kan sidde med ansigterne mod menigheden. Sigurd Erixon meddeler i „Folklig möbelkonst i svenska bygder“ (1938, s. 60), at mange af de foldebænke, som findes i svenske kirker, har fungeret som brudebænke.

Folkemuseets stifter Bernhard Olsen, nævner i sin afhandling „Bryllup i fordums Tid“ (Guldbryllupsfestskrift til kong Christian IX og dronning Louise 1892, s. 86), at der hos godsejer Wallis på Dybæk i Skåne fandtes en autentisk brudebænk, der har stået i Skurup kirke. Det er en tarvelig blåmalet, tosædet fyrretræs bænk med højt rygstød.

Brylluppet foregik i den ældste protestantiske tid i forbindelse med den almindelige gudstjeneste. En franskmænd har beskrevet et adeligt bryllup i Frue

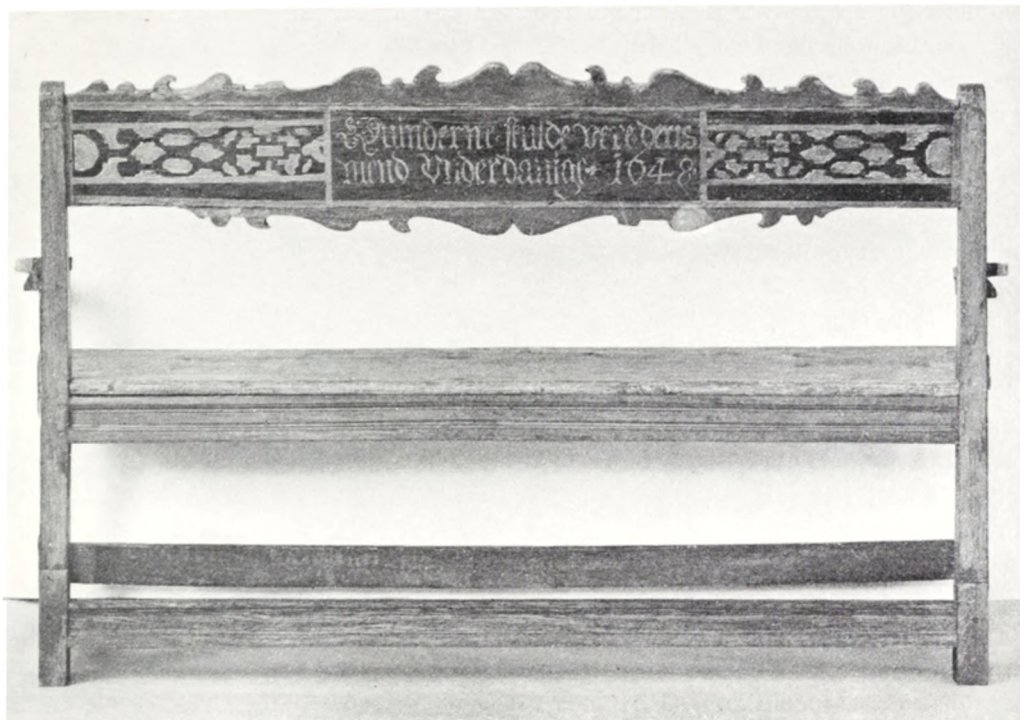

Fig. 2. Brudebænken set bagfra. L. 1 55 m; h. 0,97 m; dyb. 0,46 m.

Kirke i København 1629 således: „Da præsten havde sat brudgommens ring på brudens finger, holdt han en tale på en halv time og vendte så tilbage til alteret for at fuldende messen, som var begyndt og nået til det første credo. Brudeparret satte sig i brudestolen ved alteret. Men så steg præsten først op på prædikestolen og holdt en prædiken på en time, og først derefter vendte han tilbage til alteret og fuldendte messen, idet han dog under denne tillige døbte tre børn.“ Brudeparret overværede altså efter vielsen hele gudstjenesten siddende på brudebænken, der var udstyret med hynder og anden pynt. Christian IV befalede i 1610, at „når nogen borgerdatter skal udredes til brud, da skal hende ikke andet smykke påsættes, end hendes stand medfører, ikkeheller brudestolen i kirken anderledes at bepyrde end med flamske hynder og dækker, som en ærlig borger selv kan formaa“. Overtrædelse straffes med bøde på 42 mark til byen og kongen. Og i samme forordning hedder det om den tjenestetyende, der står brud, at hun „skal gå mellem to borgerdøtre eller to andre ærlige piger, hendes hoved besmykket med en perlesnor og ingen brudestol beredes“. Bøden for overtrædelse er den samme som for overdreven luksus ved borgerdøtres bryllup.

Spørgsmålet bliver nu, hvorfor brudestolen fra Aggersborg kirke bærer navnet Magdalena Efversdatter på forsiden af rygbrættet? Hvem var denne dame? Hun har ladet sit navn forevige på et tidspunkt, da kirken ifølge regnskaberne (der opbevares i Viborg Landsarkiv) var underkastet en grundig reparation. Både i 1647—48 og i 1650—52 foregik disse reparationer. Og det er omhyggelig noteret, hvor mange læster kalk, stykker deller, lægter, vinduesstænger, hængsler etc., der

er brugt, og hvad hver del har kostet. Der er tømmer til tre nye stole og deller til reparation af de øvrige i 1650. Men i 1648 bekostedes på stole-inventaret kun to par hængsler til kvindestolene. Brudebænken er ikke beskostet af kirkens midler, men må være skænket af Magdalena Efversdatter.

Denne dame viser sig nu at være datter af sognepræsten til Aggersborg hr. Evert eller Edvard Melchiorson Demeier, der døde her i 1625. Hendes broder hr. Jørgen Iversen eller Edvardsen Brorup var i 1648 provst i Aggersborg, og hun selv blev omtrent ved samme tid gift med sognepræsten til Hjordemaal nord for Thisted, hr. Christen Nielsen Morsing, hvis anden hustru hun blev. Med ham fik hun tre sønner, der blev præster (se C. Klitgård: Optegnelser om vendsysselske præstefamilier før ca. år 1700, Hjørring 1945, som på flere punkter supplerer og berigtiger Vibergs Danske Præstehistorie fra 1870). Den ældste af disse sønner Edvard Christensen Meier eller Hjordemaal blev født 1648. Og det ligger nær at gætte, at Magdalena Iversdatter Meier er blevet gift i Aggersborg kirke først på året 1648. Brudebænken er da rimeligvis ikke blot skænket af hende til kirken. Den er også første gang taget i brug ved hendes eget bryllup med Christen Nielsen Morsing.

Brudebænken fra Aggersborg kirke har med sin indskrift selv bidraget til at fortælle sin historie. Og den har gjort det så godt, at man næsten ser for sig den ni og tredive-årige præst fra Hjordemaal med det lange smukke skæg, som han berømtes for efter sin død, tage plads ved siden af Aggersborgpræstens unge søster Magdalena i koret på den flunkende nye grønmalede bæk. Den manende indskrift om underdanighed overfor ægtefællen lyser rødt mod menigheden, mens brudens navn luer i guld mod alteret, i forening på een gang et vidne om gavmildhed, stolthed og ydmyghed.

Når brudebænken nu får sin plads i Nationalmuseet, bør den minde os både om vore bondeslægters pietetsfølelse og om deres store kærlighed til vort fælles museum. Men den skal samtidig være en hilsen til den mand, for hvem vore landsbykirker er et hjertebarn, og under hvem Nationalmuseet blev udvidet og fuldkommengjort, dr. phil. M. Mackeprang.

Maleri af brudetog vist fra Föhr 1646. Brudene og de to brudepiger bærer kroner. Nationalmuseets 3. afd.

BRUDENS HOVEDTØJ

Af ELLEN ANDERSEN

KRANS OG KRONE for den ugifte pige har været kendt lige fra tidlig middelalder — for kransens vedkommende måske endnu længere tilbage i tiden, og skikken har holdt sig hos den danske almue helt op i 1700—1800årene. Når emnet er taget op i dette festskrift, skyldes det først og fremmest, at dr. Mackeprang tidligere har behandlet danske brudekroner, og denne lille artikel støtter sig på hans undersøgelser.

Kransen eller kronen på det udslagne hår var jomfruens kendemærke. Den gifte kvinde måtte skjule sit hår under et lin. I folkeoverleveringen kendes den overtro, at synet af den gifte (eller ukyske) kvindes hår kunde virke skadeligt på både dyr og mennesker, og helt op til midten af 1800årene anså bønderkvinder det for meget upassende at vise deres hår. Der er dog sket en forskydning i traditionen, idet til sidst ikke blot gifte, men også ugifte skjulte håret, undtagen til brylluppet. Brylluppet var den sidste dag i en kvindes liv, hvor hun måtte vise sit hår, en skik, der har været holdt i hævd hos den danske almue lige op til nutiden.

Helt fra forhistorisk tid har man brugt en krans, en hoveddring eller et pandebånd til at holde det udslagne hår på plads. Allerede i 500årene nævnes det, at brudgommen skulde give bruden et guldsmykket hovedbånd, og Luther taler om jomfruer og piger, som endnu går i krans. Også herhjemme har skikken været kendt, således har f. eks. en krans af guldroser været brugt til brudedragten i 1562, og i Bjert kirke opbevaredes i 1564 en brudekrans. Empiretidens begejstring for antikken bragte myrtekransen på mode i de højere stænder, men den trængte først igennem hos almuen i midten af 1800årene. Oprindeligt bestod kransen af

levende blomster og blade, men senere blev den bundet af kunstige blomster og flitterstads. (Blandt de videnskabsmænd, som særligt har beskæftiget sig med det foreliggende emne, må nævnes den svenske dragtforsker S. Svensson, fra hvis undersøgelser adskillige af oplysningerne i denne artikel er taget).

På middelalderlige afbildninger ser man ofte unge kvinder med krone på hovedet. Kronen er kommet til Europa fra Rom og Byzans, oprindeligt som et standstegn. Men efterhånden blev også

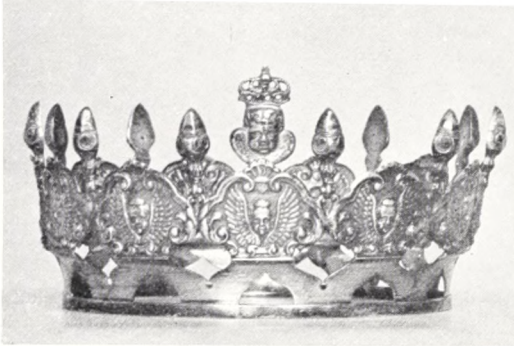

Fig. 1. Brudekrone af sølv fra Sdr. Vilstrup kirke. Ca. 1700. Kopi i Nationalmuseets 3. afd.

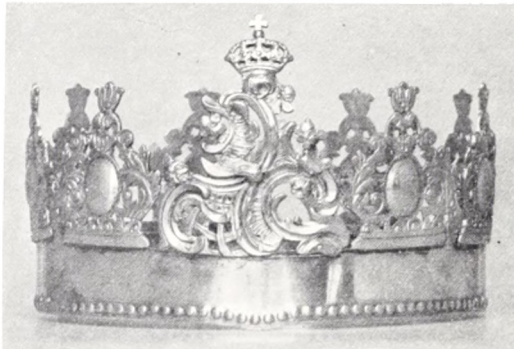

Fig. 2. Brudekrone af sølv fra Hoptrup kirke. Ca. 1750. Kopi i Nationalmuseets 3. afd.

den brudens og jomfruens kende-mærke, ligesom kransen. Den krone, der smykkede Mariabillederne i kirkerne, gik efterhånden fra at være et signum majestatis over til at blive jomfruelighedens symbol. Man tilbad nu Guds moder som den rene jomfru, mens begrebet himmeldronning efterhånden trådte i baggrunden. I tidens løb opstod den tanke, at også den jordiske brud kunde bære krone på sin bryllupsdag, men der blev våget med den yderste strengthed over, at ingen brud uretmæssigt fordristede sig til at bære kirkens krone, og overtrædelser straffedes med bøder, som brudgommen måtte betale. Den gamle skik har vokset sig så fast i bevidstheden, at man endnu i vor nøgterne tidsalder ser med en vis misbilligelse på den brud, der uretmæssigt bærer myrtekrans og slør, nutidens symbol på den rene jomfru. — Foruden bøderne havde kirken også på anden måde indtægt af kronen. Bruden måtte nemlig betale leje for den, varierende efter kronens kost-

barhed. Kirken havde som regel to kroner, en til fine folk, og en til fattige. — Medens svenske brude endnu den dag i dag bærer en lillebitte krone på hovedet, er skikken her forlængst gået af brug. Der eksisterer kun ganske få bevarede kroner i Danmark: en i Sønder Vilstrup og en i Hoptrup kirker i Sønderjylland (fig. 1 og 2), samt en ejendommelig flitterkrone fra Møn, der har været brugt så sent som i 1848 (fig. 4). Sådanne flitterkroner kendes også fra andre lande. I Norge brugte f. eks. fattigfolk „kråkesylvkroner“, medens velhavende brude havde kroner af forgyldt sølv. Endelig er der den smukke, middelalderlige krone, som blev fundet under gulvet i et hus i Middelfart (M. Mackeprang: Kors og Krone fra Middelfart. Nationalmuseets Arbejdsmark 1934) (fig. 3). Af kirkeregnskaber og gamle beretninger fremgår det, at kronen har været mest almindelig i Sønderjylland og på Bornholm. Her fandtes kroner i Østermarie, Knudsker, Pedersker

og Akirkeby kirker. Fra Haderslev nævnes at bruden og de to jomfruer, der går foran hende, må bære krone og pandebånd „bindike“ (M. Mackeprang: Luksusforordning fra Haderslev fra 1566: Sønderjyske Årbøger 1897). Rådhuset i Flensborg havde to brudekroner, rigt besat med perler, og Trinitatisgildet sammesteds havde to forgyldte kroner, som dronning Margrethe skal have foræret gildet, og som blev lejet ud til brude, indtil Christian den fjerde i året 1600 forbød byens fornemme døtre at bære brudekrone. I Slesvig bar dog brudene krone endnu i 1766. Andre steder i landet er oplysningerne mere sparsomme. Roskilde landemøde i 1588 tillod brude at bære krone. I 1768 brugtes den endnu i Vejle amt, og så sent som omkring 1800 har skikken været kendt på Fyn. Karakteristisk nok har betegnelsen „krone“ for helt andre former af bondebrudens hovedtøj holdt sig i det sydlige Jylland, på Ærø og visse steder på Fyn, altså egne, der har haft nær forbindelse med Sønderjylland, mens sjællænderne aldrig har kendt denne betegnelse. I tysk folkedragt har kronen holdt sig langt op i 1800'erne, og det skyldes måske indflydelse herfra, når den er bevaret længst i Danmarks sydlige egne.

Udslået hår er den mest primitive frisure, der eksisterer, men allerede meget tidligt er kvinderne begyndt at flette deres hår. Vi kender fletninger fra bronzealderen, og båndomvundne hårstrengene eller virkelige fletninger hængende ned over skuldrene har været almindelig europæisk mode i 1100'erne. Men allerede så tidligt som i 500'erne begyndte man at lægge fletningerne i krans omkring hovedet (mosaikbilleder fra San Vitale i Ravenna), og moden holdt sig i europæisk dragtskik helt op i 1500'erne, ja hos den danske almue lige op til 1860'erne. Oprindeligt var de kranslagte, båndomvundne fletninger den voksne, ugifte kvindes frisure, hvorfor den også mange steder har været anvendt til konfirmationen. Moden omtales første gang herhjemme i en forordning af 1624, hvori det hedder, at „om brudgommen er arbejder eller daglønner, skal bruden bære flettet hår“, men også hos almuen er skikken utvivlsomt langt ældre. Amagerpigernes „fletter“, som de kaldtes, nævnes fra slutningen af 1700'erne (fig. 5), og i 1823 siges det fra Tåsinge, at „uagtet de gammeldags Haarfletninger i Krans om Hovedet aldeles ere gangne af Brug, og ikke engang Bruden bærer samme . . .“. En meget karak-

Fig. 3. Sølvkrone fra Middelfart. Senmiddelalder. Nationalmuseets 2. afd.

Fig. 4. Flitterkrone fra Møn. Båret sidste gang 1848. Nationalmuseets 3. afd.

Fig. 5. Amagerpige med båndomvundne fletninger. Ca. 1800. J. Rieter: Danske nationale Klædedragter.

Fig. 6. Brud fra Rønæs med perlesmykket nakkestykke. Maleri af H. Brasch 1873.

teristisk udtalelse, der viser, hvorledes brudedragten med seig konservatisme holder fast ved gamle traditioner.

De båndomvundne, perlesmykkede fletninger var en højst besværlig frisure, som kun et par enkelte koner i landsbyen forstod at sætte. Følgen var, at de ved store bryllupper med mange gæster måtte begynde at frisere aftenen før, og de arme piger måtte tilbringe natten siddende ret op og ned på en stol for ikke at ødelægge stadsen. Det var derfor kun naturligt, at flettefrisuren efterhånden erstattedes af en løs valk, bestående af en båndomvunden hørtot (fig. 7). En sådan løs, flettet valk omtales fra slutningen af 1600årene. På afbildninger ses det, at også kronen har hvilet på fletninger eller valk, en mode, der kendes fra norsk, svensk og islandsk dragtskik. Og selv om fletterne nu er forsvundet i Danmark, så gemmer der sig dog under de allerfleste af de senere brudehovedtøjer en lille, ganske overflødig valk, det sidste minde om fordums hårpragt.

Foran fletterne lå der altid et hårbånd henover panden. Dette pandebånd er det ældgamle hlað, der, som før nævnt, lige fra forhistorisk tid har tjent til at holde håret på plads. Det er umuligt at skelne skarpt mellem krans og pandebånd. Blomsterkransen kunde være omvundet med bånd, pandebåndet kunde være smykket med blomster, ægte eller kunstige, og begge dele bandtes sammen i nakken. Ligesom fletningerne har også krans og pandebånd været brugt i forbindelse

med kronen. — Man kender metalomvundne uldsnore som hovedbånd fra senere jernalder i Finland og guldindvirkede silkebånd fra svensk vikingetid og mange middelalderlige afbildninger viser ædelstensbesatte pandebånd. I 1550erne brugte ditmarskerinderne et metalbeslået læderbånd „stuckelbant“ om hovedet, og den danske almuekvinde har endnu langt op i 1800årene brugt „strygebånd“ af læder,

Fig. 7. Valk fra Nordsjælland besat med brogede perler og guldknipling. Nationalmuseets 3. afd.

Fig. 8. „Bore“, pandebånd fra Sydfalster, af silkebånd og guldknipling. Nationalmuseets 3. afd.

klæde eller fløjl. Ja, endnu den dag i dag bruger mange gamle koner på landet et sort fløjlsbånd over håret, naturligvis uden at ane, at det er det forhistoriske hlað, som de stadig holder i hævd. Som brudehovedtøj er pandebåndet bevaret i sin reneste form i Sydfalsters „bore“, bort, der anbragtes foran de opsatte fletninger (fig. 8).

Ser man på en bondebruds hovedsmykke fra 1800årene, er der ved første øjekast ikke megen lighed med de gamle fletter og pandebånd, men alligevel er bestanddelene de samme, der er blot kommet et nyt element til, nemlig „nakkestykket“ (fig. 6). Pandebåndet er blevet bredere, medens fletterne er svundet ind til en rudimentær valk, og for at skjule tomrummet i nakken, er et cirkelrundt, perlesmykket papstykke anbragt på baghovedet. Udviklingen har altså været: Først løst hår med pandebånd, krans eller krone. Derefter opsatte fletninger eller valk med pandebånd, krans eller krone. Og endelig pandebånd med nakkestykke og skjult valk.

De danske brudehovedtøjer er syet af rødt stof, overdådigt smykket med brogede perler og flitterstads, en efterligning af ægte smykker, der, ligesom den røde farve, mentes at have ondtaværgende magt. — Brudesmykket blev båret i kirken og ved den påfølgende fest i hjemmet indtil midnat. Efter at bruden var danset ud af pigernes og ind i konernes lag, fik hun en sort hue på som tegn på sin

værdighed som gift kone. „Hun gik under huen“, som det hed. På Røsnæs foregik dette ceremoniel på følgende måde. Faderen tog pige-huen af hende, idet han sagde: „Den hvide hue har du båret for mig som ærlig datter,“ hvorpå brudgommen satte den sorte hue på hende med ordene: „Den sorte hue skal du bære for mig som ærlig hustru.“ Undertiden var det dog præstefruen, der foretog påsætningen, ligesom hun også havde pyntet bruden. Brudesmykket blev jo oprindeligt opbevaret i kirken og gik derfra over til præstefruens varetægt. At pynte bruden var en højtidelig handling, der skulde foregå i dyb tavshed. Først når brudesmykket blev sat på hendes hoved, hviskede præstefruen: „I Guds navn,“ hvorpå hun tog bruden ved hånden og førte hende ind til de ventende gæster.

Efterhånden som det gamle brudesmykke blev umoderne og mindre estimeret, gled opbevaringen og udlejningen over på andre hænder. Man kan på en næsten tragikomisk måde se dets dalende anseelse afspejlet i de steder, hvor det i tidens løb blev opbevaret. Fra kirkens og præstefruens varetægt gik brudehovedtøjet over til degneboligen, og efterhånden overtog jordemoderen opbevaringen. Men værst gik det dog på Fanø. Her fjernede brudesmykket sig så langt som vel muligt fra sin kirkelige oprindelse og kunde til sidst fås til leje i kroen.

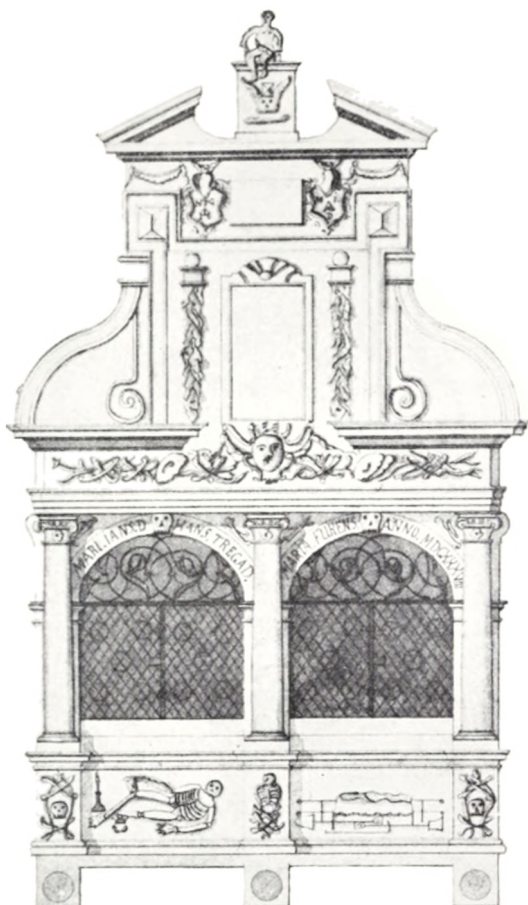

Fig. 1. Nu nedrevet benhus ved Nikolaj kirke i København.

BENHUS OG BENKISTE

Af Kai ULDALL

1674 fik kirkeværgerne besked på at lade opsætte et nyt benhus ved Agger kirke, for at døde menneskers ben kunde derudi samles og ikke ligge som på en vild og øde mark. Kirkens ældre benhus af træ fra 1632 gjorde ikke mere gavn.

Sådanne benhuse, hvori knogler og kranier blev indlagt, efterhånden som de kom for dagen ved gravning af nye grave, er velkendt fra det katolske udland. I Østrig udvikledes benhusene til småkapeller med kor, hvor der holdtes gudstjeneste, og hvor knoglerne samledes i kælderhvelvinger nedenunder. De fleste af disse kapeller er runde eller polygonale. I Frankrig havde hver kirke tidligere et ossuaire. Det kunde være en selvstændig bygning på kirkegården eller en tilbygning til kirken, forsynet med små åbninger til at kaste benene ind igennem. Mange steder var der ikke et egentligt hus, men knogler og kranier blev anbragt synligt bag gitterværk foran blændinger i kirkens ydermure eller fordeltes mellem

stavværk og relieforamenter ved portaler eller i buegange. Undertiden samlede de efterlevende først ligresterne i små skrin, der forsynedes med navne og et kors og anbragtes på lignende måde. Men iøvrigt var man fortrolig med den dystre udstilling, der kunde mane til forbøn for de hedengangne og virke som et gavnligt memento mori. En egen kultus fandt sted i benhusene, hvor der bestandig skulde brænde lys. I adskillige egne antog denne dyrkelse ejendommelige former. Kranier eller andre skeletdele kunde forsynes med beklædningsdele eller påmalede ornamenter. I Neapel pyntede man på Allesjælesdag benhusene med blomster og skeletterne med tøj. I det vestlige Makedonien skulde de opgravede ben hvile nogle dage foran et alter, hvorefter de blev vasket med vin og indlagt i benhuset. En art benhuse eller benkister kendtes allerede i oldtidens Palæstina, hvor man ved genbenyttelsen af gravpladserne i de kunstige gravhuler kastede de forefundne knogler i særlige rum eller gruber; men et par hundredår før Kristi fødsel kom man dog ind på at samle levninger af kendte individer eller familier i småskrin.

Benhuset var bestemt for de ligrester, der opgravedes på kirkegården. Jo nærmere disse kunde finde leje ved den beskyttende kirkes mure, desto større var muligheden for, at de ikke skulde blive glemt på den yderste dag. Men over selve den viede kirkes tærskel måtte de ikke komme. Pladsen derinde var reserveret de lykkelige, der havde opnået en grav under kirkegulvet. Men også disse måtte til en vis grad vige for andre. I kirken kunde kun helgeners ben gemmes eller udstilles. Ligresterne fra kirkegulvets grave måtte derfor sænkes dybere eller skjult indmures i vægge eller piller, således som det kendes fra Sorø, Ringsted, Gavnø og Roskilde. Almindeligt var det vist, at en gammel muret grav eller andet hulrum under gulvet blev anvendt som benkiste. Eksempler er fundet i de middelalderlige tomter af Sct. Mikkels og Duebrødre kirker i Roskilde samt Vor Frue kirke i Holbæk. I Vor Frue kirke i København brugte man langt op i nyere tid at samle gravens ben i små skrin under den nye kiste.

Bag benhusinstitutionen ligger den katolske tros forestilling om, at den døde levninger under ordnede forhold skal afvente kødets opstandelse efter Herrens genkomst på den yderste dag. Endnu hos Kingo hedder det: Han skal dig falleask opsavne (o: opsamle), når du est i benhuset kast.

Langt de fleste af de benhuse, der kan påvises i Danmark, stammer fra nyere tid. Men det eneste, der endnu er bevaret, er dog opført i middelalderens seneste år, og det samme er tilfældet med to i Sydslesvig. Uden tvivl har der været benhuse eller benkister ved mange, måske de fleste danske kirker i middelalderen, selv om de yderst sjældent findes nævnt.

Endnu sparsommere foreligger oplysninger om de skikke, der knyttedes til benhusene i den katolske kirkes tid. Sædvanligvis nævnes benhusene ikke i afladsbrevenes traditionelle formler om besøg på kirkegårdene, forbøn for de der hvilende m. m. Et afladsbrev vedrørende Taars kirke på Lolland 1489 pålægger dog også at besøge ossatoriet på kirkegården under sangen: Libera me domine. Måske afmaler tillige et optrin i „En græsselig ond tidende om den papistiske messe“, der udkom 1533, danske forhold, skønt komedien er en lokaliseret

oversættelse af en schweizisk forfatter. Der ironiseres over de papistiske skikke i en scene mellem kantoren og klokkeren ved en kirke i Ribe:

Kantor:

„Snart, snart, løb bort Jens Klokker, jeg beder dig,
tænd et lys og kom til mig,
udi benhuset skal du det tænde.“

Jens Klokker:

„Jeg haver løbet, at jeg er svedt,
i benhuset haver jeg hverken lys eller lampe set,
hverken talg eller voks fandt jeg derinde,
uden 15 döde mus paa samme sinde,
de vare der döde af hungers nød,
— — —.“

Kantor:

„— — —
de gode sjæle sker ingen ære,
dem tændes hverken lys eller lamper mere,
— — —.“

En del af de danske benhuse var fritliggende bygninger på kirkegården. Under det forlængst forsvundne Helligkorskapel nordvest for Slesvig domkirke var der indrettet benhus, der var afdelt i flere mindre, firsidede rum, overdækket med krydshvælvinger. Måske har der også været lignende anlæg under nogle af de kapeller, der i middelalderen opførtes frit på enkelte købstadkirkegårde. I almindelighed var benhusene dog mere beskedne småbygninger. De førnævnte fra Agger kirkegård i det 17de århundrede var blot af træ, og det samme var tilfældet med benhuset nord for Ribe domkirke; det blev ødelagt i Svenskekrigen 1657—59 og derefter afløst af en muret bygning. 1589 lå et muret benhus på Haastrup kirkegård på Fyn. Et meget beskedent fandtes ca. 1820 på et hjørne af Vester Marie kirkegård på Bornholm. Det betegnes som „bo“ (jvfr. bornholmsk: svinebo, ællingbo) men var dog så højt, at en mand kunde sidde i ly derinde. — Undertiden tales der blot om kirkegårdens benkiste, således i Helsingør 1576 og i Nakskov 1572, en betegnelse som for øvrigt også er brugt om de småskrin, hvori knoglerne blev lagt dybere ved en gravs genbenyttelse.

Man får ikke altid nærmere besked om benhusets placering. 1613 var det hus ved Staby kirke, som de kaster de dødes ben udi, nedfaldet og det meste af blyet fra taget borte. 1728 var der syn over Torslev kirke, og man bebrejdede ejeren, at der intet benhus var. 1679 kunde man læse en indskrift på et benhus eller en benkiste ved Odense Gråbrødrekirke: At mand kvnde mindis / monne here findis / vnder denne sten / mange gvds børn deris been / her ligger knechde oc herrer tillige / her ligger fattige eblant de rige / dog somme ofver hvndrede aar bortdöde / naar gvd lader sin basvne livde / gvd vnde dennem alle salighed at nyde. / Anno 1600. / — Hans Tavsens skal have prædiket fra et benhus på Gråbrødre kirkegård i Viborg.

Adskillige benhuse lå som tilbygninger til kirken. Det endnu bevarede ved Øsby kirke ved Haderslev ligger som et ca. 1510 tilbygget halvtagshus i vinkelen op til det ældre sydkapel, der nu fungerer som korsarm ved koret (fig. 2). Kapellets blytag flugter ned over den 5,25 m lange og 2,65 m brede tilbygning, hvis murhøjde er 2,55 m. Benhusets sydside har under sin halve gavltrekanter blæn-

Fig. 2. Benhus ved Øsby kirke ved Haderslev.

dingen et stærkt udvisket indskriftbånd med fordybede minuskler og atter derunder en fladbuefrise, der ved hjørnerne løber ned i lisener. Buefrisen fortsætter uden lisener på vestre langside. Her findes nordligst nær skibets mur en tilmuret dør og syd derfor 0,85 m oppe to tilmurede glugger med fladbuets stik, 0,70 m høje og 0,60 m brede. Tilsvarende glug på sydsiden er delvis ødelagt ved gennemhugningen eller udvidelsen af den nuværende dør. Gennem disse glugger har man utvivlsomt kastet benene ind i det egentlige benhus, medens vestdøren har ført til en tværgående gang, med indgang til kapellet, bagved. Såvel benhuset, der er forbundet med

gangen ved en dør, som gangen har i 2,30 m's højde flade tøndehvælv med en ejendommelig række firkantede, gennemløbende småhuller af ca. $0,09 \times 0,05$ m's tværmål og ca. 0,30 m's indbyrdes afstand lige over vederlaget, måske en ventilationsforanstaltning. Begge rum har nyere flisegulv og benyttes nu til opbevaring af redskaber, men ind i forrige århundrede var rummet endnu fyldt med ben.

En lignende form har to andre benhuse på gammel dansk grund, nemlig ved Eckernförde og den nærliggende Riseby kirke. Begge ligger op til korets sydside og i vinkelen imod skibets østgavl. De er begge forlængst taget i brug som gravkapeller, i Eckernförde ca. 1600, hvorefter sakristiet mod nord indrettedes til benhus eller karnier. — Vor Frue kirke i Flensborg havde tidligere karnier ved sydsiden. — Benhuset ved Aabenraa kirke havde indskriften: *Hir ist der Herr und Knecht gleich, Gott helff uns all ins Himmelreich.* Hertil svarer den plattyske talemåde: *Im Beenhus un in Gottes Riek sin wi eenanner alle glik.*

Et benhus ved Viborg Søndersogns kirke stod til kirkens restaurering 1917—18 og skal endnu omkring 1850 have rummet „en mængde ben“. Den lille halvtagsbygning stod lige vest for det nordre kapel og sprang kun lidt frem fra skibets nordmur ud for den gamle norddør (fig. 3 og 4). Huset havde i nord-siden en dør og i det mindste een glug og var i øvrigt ganske enkelt. Ifølge indskriftstavlen på det grundmurede hus var det opført 1634 af borger i Viborg Christen Hiarbek og hustru Anne Christensdatter.

Det var åbenbart ikke usædvanligt, at velhavende folk bekostede kirkens benhus. Kasper Markdanner rejste et ved Kolding kirke 1591. Det stod til 1728. Dets indskriftstavle med det markdannerske våben mellem dødens insignier er nu muret ind i kirketårnet, men har tidligere siddet sydligst på østgavlen.

Særlig prægtigt var det murede benhus, som kirkeværgeren Hans Trægaard og hans hustru Marie Johansdatter lod opsætte 1638 mellem de to stræbepiller på nordsiden af Nikolaj kirkes tårn i København på egen bekostning og Gud til ære

Fig. 3. Nu forsvundet benhus ved Viborg Søndresogns kirke.

og afdøde christne menneskers ben til hvile og forvaring hos Guds hus. Den stærkt ornamenterede sandstensgavl imod nord havde to tilgitrede åbninger, medens adgangen var ad tårnets endnu bevarede norddør (fig. 1). Bygningen blev nedrevet omkring 1820 efter at have overlevet kirkens brand.

Så sent som 1822 blev der indrettet et benhus ved langhusets østgavl ved Gentofte kirke af 2,5 m's tværmål; det forsvandt ca. 1855.

Benhuse kunde indrettes i krypter eller i afskilte rum i kirkernes tilbygninger. Det var tilfældet i Nr. Resen ved Skive, hvor der inde i tårnets nordside var indrettet et aflangt, kun 0,68 m bredt overhvælvet rum, hvortil kun en mindre åbning førte ind; ved rummets østside spærrede en tilmuret dør adgangen til et andet rum, der sprang et stykke ind i kirkens skib. Indretningen stammede åbenbart fra kirkens ombygning i slutningen af det 16de århundrede og er nu fjernet uden at der foreligger opmåling eller nærmere beskrivelse.

En folkemindesamler på Randerseggen oplyste i sin tid, muligvis om Ørum kirke, at benhuset var indrettet i en krog af våbenhuset. Det var muret op med en halv stens mur, omtrent som en sandbing. Der blev alle de ben smidt ind, der blev gravet op på kirkegården. Når der ikke var plads til flere, blev der på kirkegården kastet et hul til dem. Lignende benyttelse af våbenhuset er bedst kendt fra Sønderjylland, hvor denne tilbygning mange steder betegnedes som karner (benhus), og den murede benkiste derinde har været nævnt. I Hoptrup kirkes regnskab 1754 er anført en udgift for at begrave de knogler, der var samlet sammen i benhuset. Også det lille bindingsværks-våbenhus eller ligkapel fra det 18de århundrede ved nordsiden af Neksø kirke på Bornholm kaldes benhuset. — Måske var det såkaldte benhus ved Aakirkeby kirke det samme som våbenhuset, Danmarks ældste fra romansk tid.

For øvrigt nævner en række beslægtede folkesagn benhuse og fortæller som regel om en dristig pige eller karl, der ved nattetid aflægger besøg i det uhyggelige

rum. Sådanne beretninger kan naturligvis ikke tages som beviser for bestemte benhuses tilstedeværelse, så meget mere som kun en del af disse vandresagn lokaliseres til en navngiven kirke. Men de synes at vidne om, at befolkningen tidligere i ret stor udstrækning har vidst, hvad et benhus var. Og det er jo muligt, at der f. eks. har været benhus ved Magleby kirke (der har våbenhus både mod nord og syd) på Langeland, selv om den forvovne pige, der vilde hente en hovedskal derinde, vel næppe mødte tilråbet: „Det er mit!“ — Det ser også ret troværdigt ud, når der fra Holstebro berettes om „den krog i korskirken, hvor alle benene blev lagt, der blev gravne op på kirkegården så længe, indtil der blev en lille dyng, og så blev der gjort et lille hul ude på kirkegården, som de blev kylt ned i“. Den i 1906 nedrevne kirke i Holstebro havde ialfald korsfløje.

Forholdet i Nr. Resen kirke, benkisterne i våbenhusene og disses betegnelse som karnet kunde nok tyde på, at der i større grad end hidtil antaget har været benhusindretning i kirkers tilbygninger eller krypter. Er man først opmærksom på spørgsmålet, vil fremtidige undersøgelser måske kunne afsløre enkelte. Mindre stenrelieffer som det fra Øster Alling kirke (nu i Randers museum) med dødens og forkrænkelighedens symboler uden nogensomhelst gravskrift har antagelig prydet et benhus eller dækket en benkiste. Med henblik på våbenhuses benyttelse som benhuse var det fristende at gætte på, at kranier og knogler kan have været anbragt i en del af de indvendige sparnicher eller blændinger, der nogle steder forefindes i ret stor udstrækning, f. eks. i Voldum kirkes våbenhus, men først påvisning af spor efter jerngitter foran blændingerne kan berettiggte dertil. I denne forbindelse erindrer man også den ejendommelighed, at kranier enkelte steder kan findes synligt indmuret i kirkemure, således indvendig i Aasted kirkes våbenhus i Vendsyssel og i østmuren af en lille tilbygning på nordsiden af det nedrevne kapel på Livø. Som regel fortæller et sagn, at sådanne hovedskaller, f. eks. i Vejle og Stege købstadkirker samt i Hjørlande kirke, hidrører fra forbrydere eller som i Klemensker på Bornholm fra kirkens værnehelgen, forklaringer, der ikke synes at være i overensstemmelse med ældre tiders syn på de dødes rangforordning.

Fig. 4. Indskrift fra benhus. Sønderogns kirke, Viborg.

Kongerne Hans, Christiern den Første og Abel paa Kniepers Tapeter.

CHRISTIERN DEN FØRSTES HØJDE

Af VICTOR HERMANSEN

MELLEM Roskilde Domkirkes mange Seværdigheder er Søjlen i Christiern den Førstes Kapel utvivlsomt en af de mest yndede, men ligesaa sikkert turde det ogsaa være, at det ikke er selve Stenhugger-Arbejdet, der tiltrækker den almindelige Interesse. Og dog er det nok heri, dens virkelige Betydning ligger. Allerede i 1849 havde Werlauff gjort opmærksom paa det sjældne Stykke og ikke blot beskrevet det rigtigt som „to kortere Piller, der i Midten ere forbundne ved Grundfladerne“, men ogsaa været klar over, at det var langt ærværdigere end det Rum, hvori det nu gør Tjeneste. Han sammenlignede ydermere Roskilde-Søjlen med de to, der bærer Vest-Pulpituret i Fjenneslev, og daterede den endelig med forbløffende Sikkerhed: „Stilen henfører den til det 12te Aarhundrede“, og den maa „uden Tvivl have hørt til Kirkens ældre Partier“. At disse Iagttagelser ikke kunde være Werlauffs egne, er paa Forhaand givet, men han vedgaar da ogsaa, at han skylder Høyen denne sin Viden. Ingen anden herhjemme kunde forøvrigt paa hin Tid have afgivet saa skarpsindigt et Skøn og, hvad mere er, der er ikke

sidenhen rokket ved det. I det store Værk, som C. M. Smidt lykkeligvis fik fuldendt, og som netop nu er udkommet i Hundredaaret for Høyens Votum, er den moderne Forsker i Hovedsagen enig med den gamle, selvom Undersøgelserne og dermed Resultaterne er blevet ført videre ud. For den rette Forstaaelse af den Betydning, Absalon har haft for Udformningen af den nuværende Kathedral, er Konge-Søjlen stadig et af Hovedargumenterne, og ikke mindst gælder det dens palmetrydede Fodstykke. Ornamentikken her knytter den sammen med andre Granit-Skulpturer, som maa være udført af den „Hvide-Slægtens Stenmester“, hvis œuvre M. Mackeprang har gjort Rede for.

Men selvom der altsaa er al god Grund til at sætte dette Mindesmærke højt som historisk Vidne, maa man indrømme, at de fleste alligevel nok vilde gaa Søjlen ret uænset forbi, hvis den ikke udmærkede sig paa anden Maade. Og det gør den jo ubestrideligt ved den bizarre Anvendelse, senere Tider har ladet den faa i Tilgift. Ingen anden Kirke har nemlig Magen til Gæstebog, idet de — i bogstavelig og overført Forstand — store Mænd er mødt op ligesom paa Session og har faaet deres Højde afsat paa Søjlen sammen med Datoen for deres Besøg i Domkirken. Det kan derfor ikke undre, at en saadan Samling Maalinger er blevet en morsom Attraktion, men formodentlig heller ikke, at man gerne vil vide lidt nærmere om Oprindelsen til samme snurrige Paafund.

Gennemgaar vi de forskellige Mærker, som findes paa Søjlen, giver de allerede det overraskende Resultat, at langt de fleste stammer fra den nyere og nyeste Tid. I Oktober 1948 blev Tronfølgeren Prins Knud maalt (191,7 cm), den 14. Januar 1946 fik Prins Axel sin Højde (193 cm) antegnet, og den 4. Marts 1945 blev vor nuværende Konge maalt (192 cm). Fra 1930'erne stammer Mærkerne for Ærkehertug Otto af Habsburg, som i August 1934 holdt sine 181,5 cm, og for Prinsen af Wales, nu Hertug Edward Albert af Windsor, som den 27. September 1932 maalte 171,5 cm. Men derefter maa vi rykke tilbage til den 1. Juli 1907, da Kong Chulalongkorn af Siam besøgte Domkirken sammen med Prins Valdemar og Prins Georg, og fik deres Maal afsat ved henholdsvis 164,2, 181,5 og 194,5 cm. Ingen af dem kunde dog naa Prins Christians, den senere Kong Christian den Tiendes, som allerede i 1890'erne havde faaet sit Mærke indridset ved den imponerende Højde af 198,4 cm. Den 23. September 1887 bragte ikke mindre end fire Maalinger paa een Gang, idet den kongelige Familie aabenbart har benyttet Besøget i Domkirken til en venskabelig Kappelstrid om, hvem der var højest. Kong Christian den Niende maalte 183,1 cm og hævdede sig dermed overfor sine Sønner, Kronprins Frederik (senere Kong Frederik den Ottende) og Kong Georg den Første af Grækenland, der henholdsvis var 177,9 og 179,4 cm, men maatte se sig overgaaet af sin Svigersøn Czar Alexander den Tredies 186,2 cm.

At alle disse moderne Maal forsaavidt er autentiske, som de er afmærket ved Potentaternes Besøg, turde være udenfor al Tvivl, hvorimod Frederik den Syvendes (ved 175,6 cm) og Christian den Syvendes (ved 163,2 cm) sikkert er senere Tilføjelser, da de ikke findes omtalt førend i 1899. Det samme har vist ogsaa været Tilfældet med Christian den Ottendes Mærke, som uden nærmere Angivelse af Højden forekommer en enkelt Gang (i 1868). De ældre Oversigter (Kornerup 1878, Steen Friis 1858, Werlauff 1849) kender kun Christiern den Førstes, Czar Peter den Stores og Frederik den Sjettes Mærker paa Søjlen. Med noget Forbe-

hold omtales ogsaa de to sidste i den „Kortfattet Veiledning for Dem, der ville besee Domkirken i Roeskilde“, hvor det hedder: „Det lavere Mærke skal angive Peter den Stores, og det laveste Frederik VI's Høidemaal“. Men da Traditionen her er antegnet i 1840, saa nær ved Landsfaderens egen Tid, bør den dog næppe forkastes. Hvornaar denne Markering har fundet Sted, synes ikke at være oplyst, men antagelig er den sket engang efter 1817. I det Aar var der nemlig en Rejsende, som beskrev Søjlen og kun omtalte de to ældste Mærker paa den. Han havde i Kapellet søgt efter Minder om Grundlæggeren, men „de eneste Spor er Tegnet paa en Pille, der bærer Hvælvingen, og som viser, at Kongen har været 3 Alen 10 1/2—11 Tommer eller henved 85 Tommer høj. Et godt Stykke under ham sees et Tegn af Peter den Stores Høide, som een af de høieste Officierer i den danske Armee, der for en rum Tid siden tog Kirken i Øiesyn, kun paa tre fire Tommer nær kunde naae“. Heller ikke Behrmann omtalte noget Mærke for Frederik den Sjette i sit „Grundrids til Roeskilde Domkirkes og dens Monumenters Historie og Beskrivelse“, som udkom i 1815 og oven i Købet var dediceret Majestæten. Men det vil atter sige, at Frederik den Sjette skulde være den første danske Konge, som har sat sit Maal — 169,9 cm — op imod Stamfaderens.

Vi har hermed gennemgaaet hele den nyere Bestand af Højde-Maal paa Søjlen og har nu kun tilbage at betragte Christiern den Førstes, som har været den egentlige Anledning til dem alle. Omsat i Metermaal skulde Czar Peter have raget 207,6 cm i Vejret, men ikke naaet den første Oldenborgers Mærke, helt oppe ved de 218 cm. Og endda har de folkelige Forestillinger om Kongens Kæmpevækst ikke ladet sig standse ved denne Højde. Da den store Italiener Bernhard Gilli i 1765 lod sine 235 cm stille til Skue i København, var der en patriotisk Indsender i Adresse-Contoires Efterretninger for den 15. November, som ingenlunde vilde anerkende denne Rekord, men hævdede, at Christiern den Første havde været endnu højere.

„I Anledning af den høye Mands Hr. Gillis Ankomst til Kiøbenhavn, om hvilken berettes, at han skal være efter Sædlandsk Alne-Maal 15 Quarteer høj, tiener følgende: At Kong Christian den Første langt haver overgaaet denne udi Høyde, om vi skal troe Historierne, særdeles vore egne; thi Saxo Gramm. siger Lib. XII. c. 12. At da Kongen var i Rom, blev Kongens Høyde holdt for et Vidunder, og Lauerentzen in Ind. Mus. Reg. melder: At Kong Christian den Første var 5 Alen

Konge-Søjlen i Christiern den Førstes Kapel.

mindre end 1 Quarter høy . . . og hans Kaarde 3 Alen og 3 Quarter lang. Og omendskiøndt det da brugeligc Alne-Maal ey haver været saa stivt, som denne Tids Sædlandske Alne-Maal, saa er det dog af Historierne bekiendt, at baade det Norske og Danske Alne-Maal haver fordum Tid stemmet overeens med det nu brugelige Hamborger Alne-Maal: altsaa maa Kong Christian den Første langt have overgaæet denne Gilli i Høyde.“

At den ukendte Forsvarer af Fædrelandets Hæder imidlertid har ladet Hensigten hellige Midlet, er en anden Sag. Index alphabeticus descriptionis Musei Regii, som Hans Gram udgav anonymt i 1726, opgiver nemlig Christiern den Førstes Højde til 4 Alen 3 Kvarter, og selvom det reelt er det samme som „5 Alen mindre end 1 Quarter“, er der dog ikke nogen Tvivl om, at den sidste Formulering forhøjer Læserens Indtryk af, at Kongen har været en ren Goliath. Og det forekommer ogsaa underligt, at Indsenderens Lærdom kun fremdrager et saa sjældent Værk som det nysnævnte Register, men ikke omtaler de mere tilgængelige Skrifter. Man fristes næsten til at tro, at han hverken har citeret Pontoppidans Atlas eller Thuras Vitruvius, fordi de Maal, de angiver for Kongens Højde, ikke kunde slaa Gilli af Marken. 1764 sagde Pontoppidan, at „paa den Pille, som staaer midt i Capellet og bærer Hvelvingen, er giort et Tegn, som siges at gjøre Anviisning paa Kong CHRISTIANI I. legemlige Høyde, hvilken i saa fald maatte have været usedvanlig, nemlig, 3 Alen og 10 Tomer“. Og i 1749 beskrev Thura den saaledes:

„Midt i Capellet seer man en høy Støtte af Steen, af eet Stykke, som hielper at bære Hvelvingen: Paa denne Støtte er et Tegn indhugget efter denne Konges naturlige Høyde og Størrelse, som nu udgjør tre Alen 8 Tomme, Siellandsk Maal, men som Gulvet for nogle Aar siden er bleven forhøyet paa 2 1/2 til 3 Tomme, saa maa disse endnu legges til de forige, saa at hans rette Høyde har været 3 Alen 10 1/2 til 11 Tomme, og saaledes kand med Rette siges om denne Konge, som fordum om Saul, at han var et Hoved høiere end alt Folket. Czaren af Rusland, *Peter Alexewitz* da han Aar 1716 var her udi Landet, og iblant andre Merkværdigheder ogsaa besaae denne prægtige Tempels Herligheder, maalede sig med Høybemeldte Konges Maal, men naaede ikke nær hans Høyde, hvilket Tegn, Høybemeldte Czar selv i Steen-Pillen har indkradset, giver tilkiende, hvorefter Kongen har været meere end 6 Tomme høiere end Czaren.“

Men vi kan føre Christiern den Førstes Maal paa Søjlen endnu længere tilbage og da navnlig fæste os ved, hvad Domkirkens Sognepræst, Mag. Hans Buch, oplyser i sin utrykte Beskrivelse: *Roes-kildia Subterranea*. Den er nemlig dateret til 1734 og giver os altsaa Maalet, inden Kapellets Gulv blev forhøjet. „I Capellet staaer“ — siger Buch — „en stoer tyk steenpille, paa hvilken er en skure, hvilke(n) holdes for at vise Maalet paa Kong Christiani Imi Høyde, og er samme Maal 3 al. 1 1/2 quart. høy“ — det vil sige 212 cm. Uden nærmere Angivelser omtales Mærket af Resen i Atlas Danicus (o. 1670), af J. L. Wolf i *Encomion Regni Daniæ* (1654), og forekommer vistnok første Gang nævnt af den lybske Rejsende Herman von Zesterflet. Da han i Aaret 1600 besøgte Roskilde Domkirke, viste man ham Søjlen i Hellig tre Kongers Kapellet og udpegede „et Tegn, som jeg, staaende paa Jorden, næppe kunde naa med min oprakte Haand og Arm. Man forsikrede mig, at det angav Højden paa Kong Christiern den Første, som man sagde havde været saare kraftig, hvad der endnu gjaldt hans Efterkommere“ („in hoc sacello regio ad columnam quandam ostenditur signum, quod ego, in terra constitutus, vix manu et brachio elevato attingere potui; id affirmabant indicare Christiani primi R., qui valde robustus fuisse dicitur, quod et nunc hodie in posteris ipsius animadvertitur“). Ganske vist undlader den Fremmede at oplyse os om, hvor høj han selv var, men det gør dog mindre til Sagen. Det vigtigste har været, at han skulde imponeres og er blevet det.

Siden Aar 1600 har Konge-Søjlen altsaa baaret det Tegn, der skulde vise, at Christiern den Første var — som Arild Hvitfeld siger — „udaf Væxt en stærk, høi, lang og fuldkommen Herre, mere end nogen af hans Efterkommere have været“, og Spørgsmaalet bliver derfor, om man tør anse dette Maal for at være ægte. Svaret er let at give, da man den 17. Juni 1847 har lukket Kongens Kiste op og foretaget en anatomisk Undersøgelse af Skelettet, thi heraf fremgaar det, at Christiern den Første i levende Live har været 72 Tommer, d. v. s. 188 cm høj. De 215 cm, man har tillagt ham paa Søjlen, kan altsaa ikke være maalt direkte efter ham, men maa være indridset senere. Hvornaar det er sket, har vi ingen Efterretninger om, og vi maa derfor prøve at klare Problemet ad anden Vej.

Da Dronning Dorotheas Kiste blev overført fra Sønderborg for at nedsættes i Hellig tre Kongers Kapellet, maa man i Foraaret 1581 have truffet paa Christiern den Førstes murede Begravelse og, som rimeligt var, har Lensmanden paa Roskilde Bispegaard, Lage Beck, underrettet Frederik den Anden om Fundet. Den 26. Maj skrev Kongen derefter følgende Brev tilbage til Roskilde:

„Viid, at, eftersom Du haver ladet give Os tilkjende, at Du efter Vor Befaling haver optaget Høibaarne Fyrstes, høilovlig, eviglig Ihukommelse, Konning Christian den Førstes Grav der udi i Roskild, og at hans Liigkiste endnu er heel, holden og ufordærvet, da, efterdi Vi gjerne ville vide Høibemeldte Herres Længelse, hvor høi og lang han haver været, bede Vi Dig og ville, at Du hans Liigkiste behændelig lader optage og at Du siden forskaffer Os et vist Maal derpaa, hvor lang Høibemeldte Herres Liig egentlig er, og at Du Kisten derefter igjen lader tilslaae. Vi sender Dig det Sværd, som Du Os haver tilskikket at besigte, som haver ligget paa Høibemeldte Herres Liigkiste, at Du det derefter igjen paa Kisten lader indlægge.“

Desværre kendes Lensmandens Svar ikke og vi kan derfor ikke vide, om han stricte har efterkommet den kongelige Ordre, men Gravhvælvingens Form har dog sikkert, som ogsaa Werlauff mener, forhindret, at Kisten dengang er blevet udtaget og aabnet. Antagelig har Lage Beck — og Kongen — maattet lade sig nøje med et omtrentligt Maal, taget udvendig paa Kisten, saaledes som den hang i sine Jern-Kæder, vanskeligt tilgængelig i det snævre, underjordiske Rum, men mere end en Gisning kan dette naturligvis ikke blive. Uomtvistelig er derimod den Interesse, Frederik den Anden nærede for sin Stamfaders Udseende og da især for hans „Længelse“, og det ikke blot ved denne Lejlighed, hvor der var kommet saa enestaaende en Mulighed for at faa sikker Besked. I Forvejen havde han skaffet sig et Billede af Christiern I, idet Rentemesteren den 7. December 1574 havde betalt 40 gl. Daler 50 Mark til Kontrafejeren Anthonius Samflet:

for 117 Kongers Kontrafej af Danmark, han med Farve har afsat paa godt Lærred,
for Christiani Primi Kontrafej i en forgyldt Kjortel saa stor som han har været,
for sal. Kong Christians Kontrafej,
for tre Vaaben i Klare Kirke,
for tre Kister og tre Vogne, han har gjort sorte.

Desværre kender vi ikke noget nøjere til Samflets Gengivelse af Christiern den Første og kan derfor ikke bedømme dens Troværdighed navnlig med Hensyn til Kongens Højde, men vi tør vel formode, at den kun har hvilet paa de gængse Forestillinger om dens Usædvanlighed. Ellers vilde Frederik den Anden sikkert ikke have søgt at faa det helt exacte Maal fra Graven i Roskilde. Men det rejser igjen et nyt Spørgsmaal, det sidste: Hvad vilde Kongen egentlig med denne Viden? At rette paa det tidligere Billede kunde der jo ikke godt være Tale om, og et Ud-

slag af rent historisk Interesse var denne Nyfigenhed sikkert lige saa lidt. Men hvis der skulde laves et nyt Billede, selvom det blev paa Grundlag af det eksisterende Forlæg, kunde man jo let indføre Korrekturen her. Og det var netop Tilfældet. Fra Slutningen af 1570'erne havde Frederik den Anden, som man vil vide, syslet med Planerne om at udsmykke Kronborg med en Række vævede Tapeter, forestillende ham selv, hans lille Søn og de 111 Konger, som siden Hedenold havde regeret i Danmark. Sidst paa Aaret 1581 fik Hans Knieper Kontrakt paa Arbejdet, og medens man for de tidligere Kongers Vedkommende holdt sig til en vedtægtsmæssig Fremstilling, er det ganske tydeligt, at man for Medlemmerne af det oldenborgske Hus har stræbt at give virkelige Portrætter. Størsteparten af Vævningerne er i Tidens Løb gaaet til Grunde, men et besynderligt Held har bevaret Christiern den Førstes Billede, saa at det nu sammen med seks andre Konge-Tapeter kan pryde Væggene i Nationalmuseets Renaissance-Sal. Forlængst er det erkendt, at Kongen er fremstillet som en høj Mand og at Kunstneren, hvad der ikke spiller nogen Rolle i denne Sammenhæng, har forbyttet hans Ansigtstræk med Efterfølgerens, men nogen Maaling af Konge-Figurerne har man ikke foretaget. Prøver man imidlertid, hvad en saadan Registrering af Kongernes Højder indenfor Billedfelterne kan oplyse, faar man følgende mærkelige Liste. Billedfelterne er maalt mellem de vandrette Indramnings-Borters øvre og nedre Inderkanter, medens Figurerne er maalt i deres største Dimensioner, fra Taaspids til Hovedbedækningens højeste Punkt:

Billedfelt	Kong	Højde
208,5	Erik af Pommern	191
212	Christian III	206
215	Christiern I	215
215	Hans	200
215	Frederik I	202
215	Christian II	197
217	Christoffer I	204
217	Frederik II	200
217	Christian (IV)	125

Ikke blot er Christiern den Første absolut den højeste af samtlige Konger, skønt nogle af Billedfelterne gav Plads til endnu højere, men hans Kæmpevækst er ogsaa fremhævet ved, at han er rykket helt frem i Billedplanets Forgrund og udfylder denne totalt. At dette ikke kan være tilfældigt, synes mig uden al Tvivl. Men mon der saa ikke ogsaa er en direkte Sammenhæng, naar Christiern den Førstes Billede paa Konge-Tapetet har praktisk talt den samme Højde, 215 cm, som Tegnet paa Konge-Søjlen, 212 cm? Og mon ikke begge Maalene er Lensmandens Invention?

NOTER

- E. C. Werlauff: De hellige tre Kongers Kapel. København 1849.
 Arthur Fang: Kongesøjlen i Domkirken. (Jul i Roskilde. 1946).
 Fire Dages Reise i Sjælland. (Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1817. No. 62—64).
 Hugo Matthiessen: Kæmpen Gilli. (Historiske Meddelelser om København. 2. R. I. 1924).
 Hans Buch: Roes-kildia Subterranea. 1734. (Manuskript i Nationalmuseets 2. Afdeling).

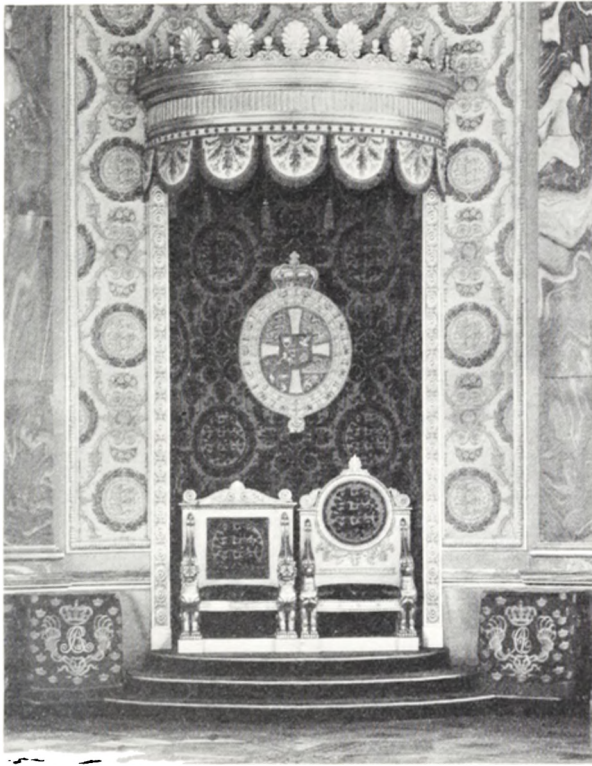

Fig. 1. Tronen paa Christiansborg Slot.

TRONSTOLENE PAA CHRISTIANSBORG

Af HARALD LANGBERG

DE to gamle tronstole, som er opstillet side om side i tronsalen paa Christiansborg, stod indtil slotsbranden 1884 i hver sit gemak. Kongens Trongemak var beliggende ud mod slotspladsen imellem Andet Kavaleriemak og Konsejlsalen, dronningens laa ud mod Prins Jørgens Gaard mellem Dronningens Trappe og Damegemakket. En del inventar blev ved branden reddet fra disse fornemme rum, men af de stort opbyggede troner blev kun stolene bjerget.

Kongens tronstol er dannet af to vingede løver, mellem hvilke sædet er indskudt. Løvehoveder og vinger tjener som armlæn. Den lodrette, firskaarne ryg er afsluttet opefter med voluter over en stærkt accentueret, vandret liste. Dronningens stol er højere, har cirkelrund rygpude, og sædet er her flankeret af griffe. Begge stole er hvide og rigt forgyldte. Sæder og rygge er nu betrukket med stykker af det røde fløjl, som efter Thorvald Jørgensens tegning blev vævet i Lyon til beklædning af Fløjlsgemakket — den tidligere tronsals — vægge. Oprindeligt var de overtrukne med rødt fløjl og besat med gyldne galoner og lange frynser. Ryggene var smykket med kongens og dronningens monogrammer i laurbærkranse¹).

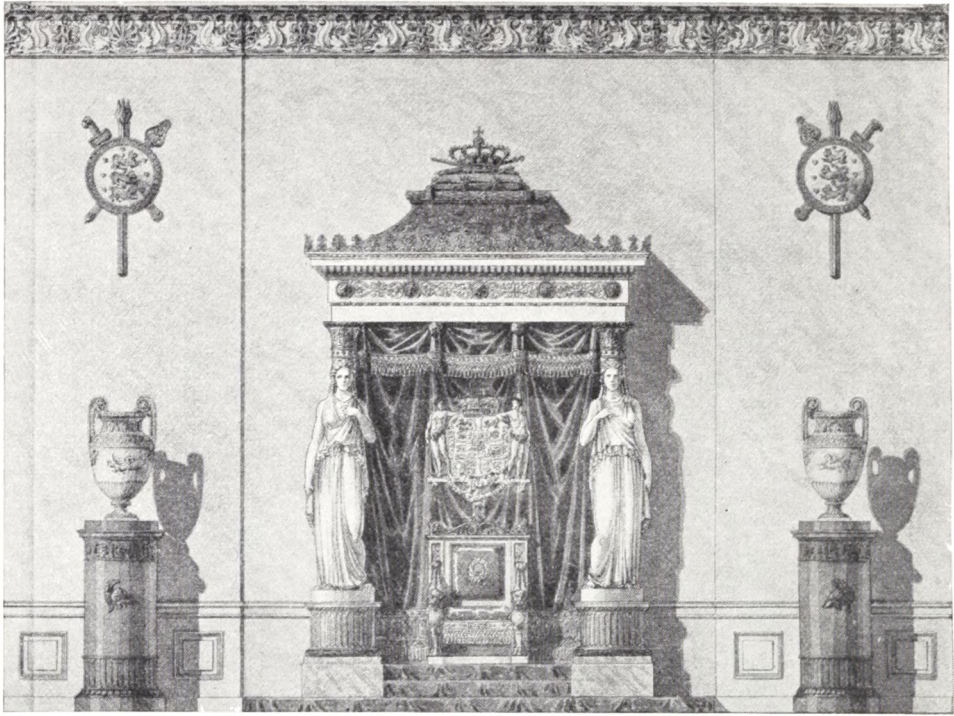

Fig. 2. Tegning sign. „C. F. Hansen 1822“ til Kongens Trongemak paa Christiansborg.

Stolene er begge udført 1828 efter C. F. Hansens „Tegning og Anvisning“, som det hedder paa en bevaret regning²⁾). Et udkast til kongens stol er allerede 1822 indtegnet paa arkitektens forslag til trongemakket, og paa en tilsvarende tegning, dateret 1826, forekommer dronningens, der dog her er tænkt med sfinxer i stedet for griffe³⁾). Vil man bedømme de drabelige stole retfærdigt, bør man ved hjælp af disse tegninger prøve at se dem i sammenhæng med deres oprindelige omgivelser (fig. 2—3). De var hver for sig centrer i store apparater og udfyldte utvivlsomt her deres plads til alles tilfredshed. De var pragtstole i paradegemakker. Deres vigtigste funktion var at glimre og gøre indtryk. Hensynet til de tronendes personlige bekvemmelighed var med et mildt ord skudt i baggrunden. Møbler i egentlig forstand er de ikke. Hver af dem forlanger deres særlige indfatning, og sammen har de det ikke rigtig godt. Kongens var anbragt under en straalende baldakin, baaret af Thorvaldsens karyatider. Dronningens stod i en høj niche flankeret af søjler. Der var her gjort mere ud af selve stolen, som ogsaa kom til at koste mere. Forholdet gør sig gældende den dag i dag, hvor fremmede godt kan antage dronningens lidt højere og friere formede stol for kongens.

Begge stole blev udført af den unge billedhugger Christian Thielemann. Løver og griffe er skaaret af ham. Han havde ogsaa paataget sig snedkerarbejdet, hvad der næppe kan have voldt ham store vanskeligheder. Faderen, snedkermester J. C. Thielemann, leverede en væsentlig del af slottets møbler, og i hans værksted er arbejdet formentlig udført. Af Christian Thielemann er et enkelt arbejde, ørnen over universitetets hovedindgang, kendt af enhver, men hans navn er for længe siden glemt.

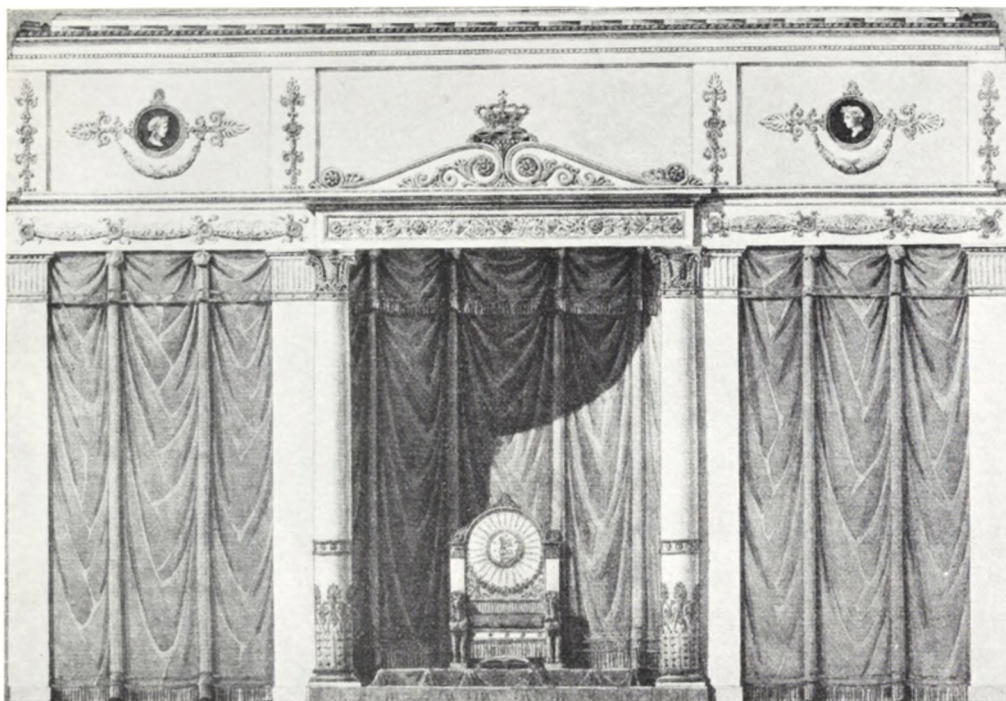

Fig. 3. Tegning sign. „C. F. Hansen 1826*“ til Dronningens Tronemak paa Christiansborg.

Stolene blev hvidlakeret og forgyldt af hofforgylder P. C. Damborg. Sadelmagermester A. Magnus stoppede og betrak rygge og sæder.

Ved indvielsen af slottet den 1. november 1828, da Frederik den sjettes datter Wilhelmine her fejrede sit bryllup med prins Frederik (VII), har kongeparret kunnet tage plads i de nye tronstole. Ingen faar vel nogen sinde at vide, hvad kongen tænkte paa den aften, men en og anden i det store selskab har nok haft det gamle slot i erindring, det slot, hvis svære mure endnu stod bag den nye puds. I samme etage, hvor man nu festede, havde kongen som ung prins for fireogfyrretyve aar siden spillet sig magten i hænde. Ti aar efter havde han her deltaget i brandfolkenes kamp mod den ubarmhjertige ild. Verden havde forandret sig siden da. Hvad havde tronstole vel dengang været andet end fint forarbejdede, magelige lænestole. Nu raadede den gode smag. De vingede løver og griffe borgede for, at forbindelsen med antikken var i orden.

De to gamle marmortroner med griffe og sfinkser, som Bonaparte havde ført fra Vatikanet til Louvres samlinger, var de fjerne forbilleder⁴⁾. Men forbindelsen med disse stole var ganske særegen.

Da Frederik den sjette i 1808 umiddelbart efter faderens død bestilte en tronstol hos C. F. Hansen, var det en stol af samme type som de to, der staar paa Christiansborg, men den var ikke netop resultatet af antikstudier. Kongen beundrede Napoleon, der fire aar forinden havde bestegt kejsertronen, og C. F. Hansen benyttede et forlæg af de kejserlige arkitekter, Percier og Fontaine, til sin stol. Disse to arkitekter forsynede hoffet i Paris med alt, hvad et hof kan begære af

Fig. 4. Stik af Percier og Fontaine.

Fig. 5. Tegning sign. „C. F. Hansen 1808“.

pragt, og deres tegninger blev reproduceret og sendt ud over det hele Europa. C. F. Hansen erhvervede deres „Recueil de décorations intérieures“ og betjente sig af et stik i dette værk, da han tegnede tronen. En enkelt væsentlig ændring foretog han. Løverne fik bagkroppe, hvad franskmændene ikke havde givet dem, og de knælende sejrsgudinder paa den franske stol faldt bort. Fabeldyrene var her af en ejendommelig sammensætning; løvehovederne var hornede, og mellem vinger og ben var et akantusblad anbragt. C. F. Hansens løver er mere organiske, men det vegetabiliske motiv er ogsaa kommet med paa hans tegning. Bagkroppene er hentet fra de antikke stole, som Hansen selvfølgelig kendte, men iøvrig har han nøje fulgt franskmændene (fig. 4—5).

Fig. 6. Arbejdstegning af Hetsch til kongens tronstol.

Der blev tegnet mange troner i Frederik den sjettes tid, og de er ikke alle af den her omtalte type. Fra 1808 er en tegning til en løjerlig stol, C. F. Hansen har kopieret efter et stik i Durand: *Recueil et parallèle des édifices de tout genre* (1800—01); den har flade, sømbeslaaede ben og spiller paa motiver fra en trone for Mars, som forekom paa et maleri fremgravet 1748 i Herculanium⁵). Fra 1812 findes to forslag af C. F. Hansen til nogle enkle tronstole, bestemt for Amalienborg. De er nært beslægtede med forslag til lænestole af Percier og Fontaine. Den store stol i højesterets-salen paa Christiansborg synes ligeledes at have været af en anden type, men den tronstol, som Malling 1827 lod „berede“ til indvielsen af Sorø Akademi, hører derimod til gruppen (fig. 12). Griffene her svarer helt til dem paa dronningens stol⁶).

Fig. 7. Kongens tronstol.

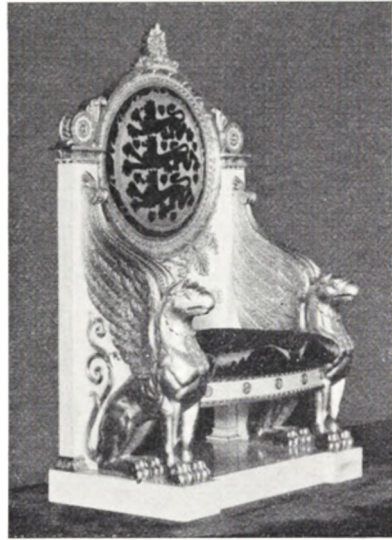

Fig. 8. Dronningens tronstol.

Sorøstolens ryg er cirkelrund og indfattet i en laurbærkrans. En saadan øvre afslutning havde ogsaa Napoleons trone i Tuilerierne, men her var kransen besat med en række mærkelige strittende palmetter⁷⁾. En ryg med tilsvarende palmetter findes paa en stol, der er kommet til Rosenborg fra arveprinsesse Carolines bo 1881—82, og som maa stamme fra Frederik den sjettes tid. Til tronen i Tuilerierne hørte en prægtig baldakin, som bør nævnes i denne sammenhæng. Da Frederik den sjette blev konge, faldt det i C. F. Hansens lod at sørge for indretningen af Frederiksborg slotskirke til kroningen. De gamle tronstole paa Rosenborg blev ført derop, og C. F. Hansen forelagde kongen forskellige udkast til en baldakin⁸⁾. Et af dem er en let omarbejning af tronhimlen i Tuilerierne. Arkitekten ejede Perciers og Fontaines stik af denne trone; han erstattede de kejserlige ørne med kroner og foretog yderligere forandringer, men slægtskabet mellem de to baldakiner er umiskendeligt (fig. 10—11). Den franske løsning har imidlertid opstillingen af en enkelt tronstol som forudsætning; til vore to højryggede stole paa Rosenborg var den lidet egnet. De stak betænkeligt op i baldakinens frynser, og forslaget blev da ogsaa vraget, men det er symptomatisk, at man, naar fyrstelig pragt skulde tilvejebringes, gik til de kejserlige arkitekter i Paris. Om dette var der ikke faa vidnesbyrd i det nye Christiansborg, og man er tilbøjelig til at gøre C. F. Hansens svigersøn og medarbejder G. F. Hetsch ansvarlig herfor. Hetsch havde været Perciers elev og kendte saaledes tingene af selvsyn, men han kom først til Danmark i oktober 1815, og da havde C. F. Hansen forlængst øst af samme kilder. Som fast ornamenttegner ved slottet havde Hetsch utvivlsomt

Fig. 9. Arbejdstegning af Hetsch til dronningens tronstol.

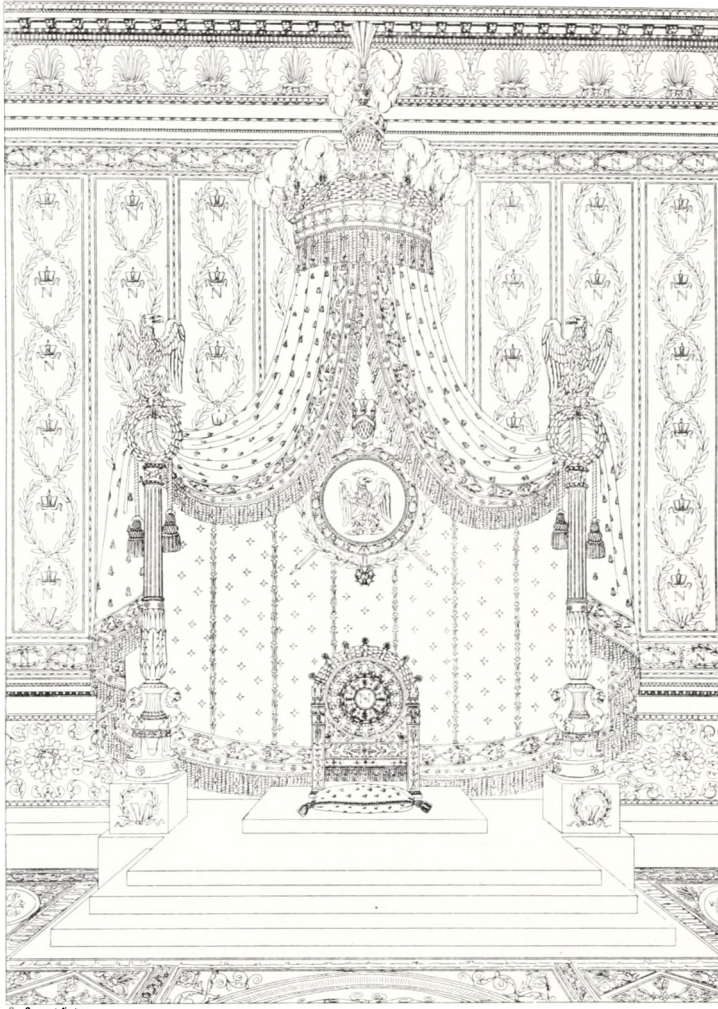

Fig. 10. Napoleons trone i Tuilerierne. Stik af Percier og Fontaine.

i 1828 sin andel i arbejdet med tronstolene. To store arbejdstegninger til dem findes imellem hans efterladenskaber i Kunstindustrimuseet (fig. 6 og 9). Men der er — hvad arbejdet med disse vigtige stole angaar — næppe nogen grund til at betragte ham som andet end svigerfaderens dygtige medhjælper, der, som de mange andre arkitekter paa C. F. Hansens tegnestue, fulgte den ledende — og viljestærke — mesters anvisninger og arbejdede i hans aand.

Da Frederik den sjette blev kronet i juli 1815, sad den franske usurpator, der frimodigt havde flyttet rundt med Europas kongetroner, som krigsfange og ventede paa den dom, der skulde føre ham til Sanct Helena, og da Christiansborg blev indviet, laa han, der havde ladet sit navn sætte overalt, i en grav, som ingen turde afmærke.

Hans hof var borte, men den ene af hans store arkitekter arbejdede videre for Bourbonerne, og overalt paa kontinentet efterlignede man det, der var skabt

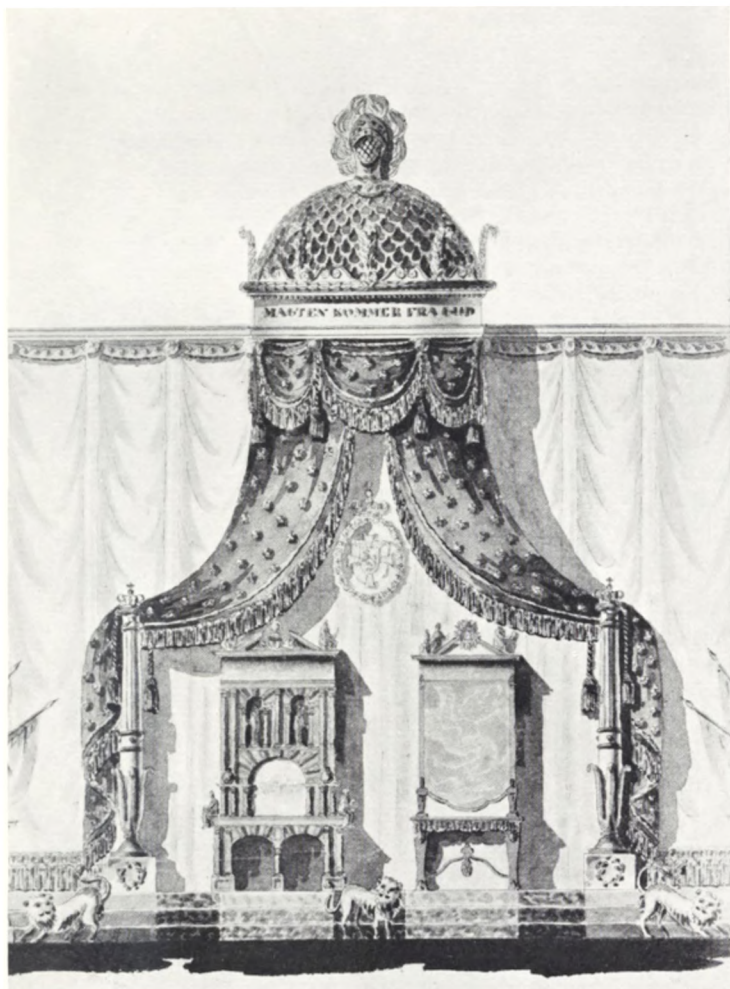

Fig. 11. Forslag af C. F. Hansen til tronehimmel i Frederiksborg Slotskirke.

under kejserdømmet. Vel havde kejseren ikke selv dikteret det antikke formsprog, som fandt udtryk i hans omgivelser; han havde modtaget det, og forstaaet at benytte det med eftertryk, saaledes som han forstod at benytte alt og alle til sin fordel. Hans ry var nok til, at folk med begejstring arbejdede for ham, og utallige er de ting, der er formet med henblik paa hans person. Siden gik de videre til andre. Thorvaldsens Alexanderfrise, der var tænkt for ham, blev kopieret til Frederik den sjette og opsat i en kostelig sal paa Christiansborg. Percier og Fontaines forslag til troner og tronstole har haft en skæbne, der minder herom.

Kongefamiliens ophold paa det nyopførte slot varede fra den 31. oktober til den 4. november 1828. Frederik den sjette flyttede da tilbage til sin mere beskedne bolig paa Amalienborg. Hvis noget paa det nye Christiansborg har mindet ham om Napoleon, har disse tanker næppe været ham ukære. I hans lille sove- og arbejdsværelse paa Amalienborg stod paa sekretæren mellem andet nips — kejsersens billede⁴⁾.

NOTER

1. Frederik den sjette yndede at lade sig male foran en tronstol. Tronstolen paa Christiansborg forekommer paa V. Bendz' portræt paa Christiansborg af kongen; skitse hertil paa Koldinghus.
2. Regninger for alle udgifter vedrørende tronstolene findes i Rentekammerets reviderede regnskaber, pakken betegnet: „Christiansborg Slots Møbelregnskab 1828—29“, Rigsarkivet.
3. Tegningerne findes i det kgl. bygningsinspektorat, Christiansborg.
4. Pierre Gusman: *L'Art décoratif de Rome II*, 1912, pl. 76—77. Blandt de antikke forbilleder maa tillige et marmorfragment: Løveben med grifhoved, ligeledes i Louvre (Clarac nr. 646, pl. 259), henregnes. En monumental, antikiserende tronstol forekommer allerede paa Peder Als' billede af Chr. VII (1767—68), men tanker om at udføre saadanne stole synes først realiseret i Fr. VI.s tid.
5. Tegnet paa samme blad som stolen fig. 5 (Kunstakademiets saml. af arkitekturtegn.); Durand: *Recueil*, pl. 78; *Le antichità d'Ercolano I*, Napoli 1757, side 151—55; *Real Museo Borbonico VIII*, Napoli 1832, tbl. 20. Den malede stol synes at være forbilledet for møbler, tegnet af Abildgaard og M. G. B. Bindsbøll (sml. Swane: *Abildgaard I*, 1926, side 155—56, 161 og opmaaling side 271).
6. Hofmarskallatets arkiv, R.A., Sager vedrørende Christiansborg Slotskirkes og Sorø Akademis Indvielse 1826—27: Beretning af Kammerraad Ibsen, Kammerfourer, af 1. April 1828. Chr. Thielemann udførte en lang række arbejder til Sorø Akademi og har formentlig ogsaa skaaret griffene her (sml. M. Mackeprang i „Sorø, Klosteret, Skolen, Akademiet“, II, 1931 side 309 f og fig. 163).
7. Percier et Fontaine: *Recueil de décorations intérieures*, pl. 48. Napoleons trone ses paa Lefèvres portræt fra 1805 af kejseren i kroningsdragt, stukket af Aug. Boucher Desmoyers.
8. Hofmarskallatets arkiv, R.A., Protocol over Frederik den sjettes Kroning, side 67 og 92. Tegningerne findes i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.
9. Se Zeuthens lithografi: „Kong Frederik den Sjette's Arbeids- og Sove-Cabinet“.

Fig. 12. Tronstol, Sorø Akademi.

